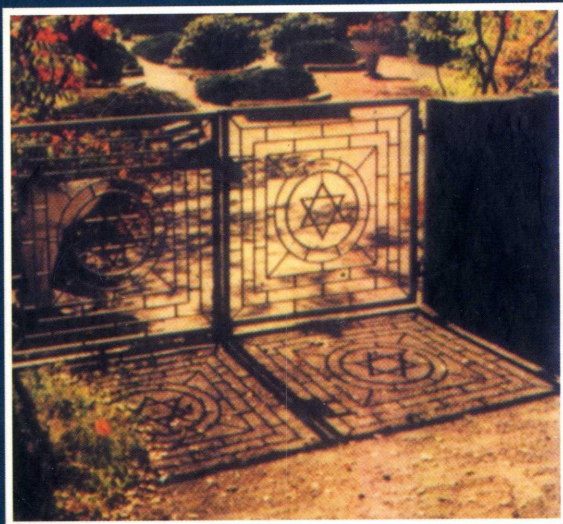

KOVÁCS LÁSZLÓ

TANÚ VAGYOK

Kovács László

TANÚ VAGYOK

ÉLETRAJZI TÖREDÉKEK

A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai
II. Közlemények, 32.

A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai
II. Közlemények, 32.

Kovács László
TANÚ VAGYOK

Életrajzi töredékek

Nyíregyháza
2004

A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai
II. Közlemények, 32.

Sorozatvezető: **Nagy Ferenc**
Lektorálta: **Dr. Varga László**
Szerkesztő: **Nagy Ferenc**

A kötet megjelenését támogatta:

**Nemzeti Kulturális
Alapprogram**

**Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei
Önkormányzat**

A borítót tervezte: **H. Németh Katalin**

ISSN 0866 - 3920
ISBN 963 7240 57 8

Kiadja a **Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára**
Felelős kiadó: **Dr. Nagy Ferenc** igazgató

Tipográfia: **Talpas Sándor**
Készült a **Grafit Nyomda "R" Kft.** nyomdájában
(Nyíregyháza, Selyem u. 25.) 800 példányban.
Felelős vezető: **Ördög J. Gábor**

Ajánlom e könyvet

édesanyám,
nővérem,
apai nagyapám,
anyai nagyszüleim,
apai és anyai nagybátyáim

E M L É K É N E K ,

akik mártírjai ennek a kornak,
de sírhantjuk még sincsen

a szerző.

„Azt a barbarizmust és gyorsaságot, amellyel a magyar zsidóságot megsemmisítették, annál nagyobb, annál rettenetesebb bűntényt talán még sohasem követtek el a világtörténelemben.”

S. W. Churchill

*„Elhallgatni nem szabad,
Elmondani nem lehet.”
Elie Wiesel*

I.

A történések elé

Amit az olvasó a kezében tart, az az 1944–45-ben lezajlott véres eseménysorozat egyik túlélőjének rövidített visszaemlékezése. Írásomat nem diplomamunkának szántam, hanem a vészorszakban a családommal történeteket írom le, és kutatásom tapasztalatait fogalmazom meg benne.

Az írás műfaja vitatható, a szerző szándéka nem. Ezt a szándékot röviden a következőkben foglalhatom össze (s ez akár a könyv tartalomjegyzéke, vagy előszava is lehetne):

A történések után hatvan évvel, valóban a 24. órában sem késő feleleveníteni a XX. században a magyar állam által hozott zsidóellenes intézkedéseket, és bizonyítani, hogy a magyar zsidóság szörnyű, véres kálváriája nem 1944. március 19-ével, Magyarország német megszállásával kezdődött; bemutatni a náci ideológián alapuló Endlösung der Judenfrage (a zsidókérdés végső megoldása)-nak néhány részletét, a könyörtelen tömegirtó gépezet néhány általam megismert állomását, amelyet a ma embere nem, vagy kevésbé ismer. Szeretném bemutatni a nyíregyházi gettó és gyűjtőtábora; Auschwitz II-Birkenau (a továbbiakban *Birkenau*); Buchenwald; majd annak egyik legna-

gyobb külső munkatábor; (a zeitzi műbenzin-gyár újjáépítését végző) Aussenkommandó „WILLE” és végül Theresienstadt foglyainak életét.

Szükségesnek tartom az utókor számára át/megmenteni az akkori események egy kis részének valóságát (de feltétlenül annak szánt) leírását; egyúttal fejet hajtani, örök emléket állítani mártír szeretteim és a többi ártatlan áldozatok százezreinek.

E könyv segítségével is szeretném bemutatni egy átlagos magyar zsidó család — az én családom — tagjainak kálváriáját, mártíriumát; köszönetet mondva azoknak, akik életük kockáztatásával segítettek az akkor üldözötteket, enyhítették fájdalmaikat és mentették életüket. Azoknak, akik a vérszomjas időszak ordasai között is emberek, igaz emberek maradtak.

Több mint fél évszázaddal az iszonyat éve, 1944 után, személyes tapasztalataimon túl halomnyi jegyzet, irat, dokumentum és fénykép birtokában azon gondolkoztam, hogy mi legyen e sok-sok felhalmozott, tényleket tartalmazó papírral. Legyen-e az enyészeté vagy rendszerezve, megszerkesztve kerüljön közreadásra? Családtagjaim és jó barátaim tanácsát is meghallgatva döntöttem úgy, hogy a jövő nemzedékei számára le kell írjam, bizonyítanom kell annak az évnek a véres valóságát. Tudom, hogy az általam látottak, át- és túlélt történések csak kicsinyke részei az események egészének. Tanúként mégis meg kellett fogalmaznom a látottakat, átélteket, — 70 éves fejjel pedig a történésekből levont következtetéseimet is.

Tudom, hogy különösen a negyedszázados Horthy-rendszer megítélésében sokaknak az enyémtől eltérő, más a véleményük. Én mégis fenntartom arról a korról kialakított, sorstársaim, de főleg családtagjaim sorsából adódó végkövetkeztetéseimét.

Könyvemben a náci koncentrációs- és Vernichtungslagerek (megsemmisítő vagy haláltáboroknak), a foglyok megalázására, lelki és fizikai megtörésére, elpusztítására nagy alaposággal kigondolt és véres erőszakkal megvalósított, sajátos, csak a táborokra jellemző világa tárul majd fel.

A ma, a XXI. században élő olvasó a számára szokatlan, új, általa eddig nem, vagy kevésbé ismert — csak a táborokban meghonosított — rangsorral, elnevezésekkel és zsargonnal találkozik majd (pl. a koncentrációs tábor hivatalos rövidítése KL, a fogolyzsargonban KZ volt). Pedig mindez módszeresen megvalósított szerves része volt egy pokoli, a II. világháború több mint ötvenmillió áldozatát eredményező világuralmi tervnek, amely a faszizmus szétzúzása miatt csak részben valósulhatott meg.

Nem áll szándékomban bárkit is minősíteni vagy személyi jogaiban megsérteni. A szereplők nevét rövidítve, megmásítva írom vagy elhallgatom. Nem történész vagyok, hanem (jórészt) az átélt történéseket írom le. Nem használok lábjegyzeteket. Az idézeteknél általában feltüntetem a szerző nevét. Az idegen nyelvű kifejezéseket és a lágerzsargont azonnal lefordítva, illetve a Függelékben közlöm. Helységek esetében a korabeli neveket használom, utána írom a mai nevüket. Pl. Theresienstadt (Terezin).

Kötelességemnek tartom itt, írásom elején felsorolni azokat a személyeket, szervezeteket és intézményeket, akiknek a segítsége nélkül könyvem nem tudtam volna összeállítani: A neveket abc sorrendben írom le:

Hítvesem, szerető és megértő társam; Heinz *ALBERTUS*, a Buchenwaldi Emlékhely nyugdíjas munkatársa; Erika *ARLT* asszony, Tröbitz; *BALZER* és *HEINZE*, Schipkau község Polgármesteri Hivatalának ügyintézői; *BENKEI* Zoltán tanár; Dr. Vojtech *BLODIG*, a Terezini Gettómúzeum munkatársa; Lothar *CZOSSEK*, Rehmsdorf község helytörténésze; mgr. Janina *GRABOWSKA-CHALKA*, az Állami Stutthof Múzeum igazgatónője; *KENDE* Ernőné és *LENDVAI* Ernőné, a Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága (MEASZ-NÜB) munkatársai; *KRÜGER* asszony, Tröbitz Polgármesteri Hivatal munkatársa; Dr. Thomas *RAHE*, a Bergen-belseni Emlékhely igazgatója; Dr. Irmgard *SEIDL*, a Buchenwaldi Emlékhely tudományos főmunkatársa, a Nemzetközi Buchenwald-Dora Komitee titkára; Dr. Harry *STEIN*, a Buchenwaldi Em-

lékhely tudományos munkatársa; Dr. *SZITA* Szabolcs, a Holocaust Dokumentációs Központ És Emlékgyűjtemény Közalapítvány tudományos vezetője; *VARGA* Gyula, testvérem és barátom; *VARGA* László, nyugállományú főtiszt; *WACKER* ügyész, Tartományi Legfelső Bíróság, Ludwigsburg; mgr. Jerzy *WRÓBLEWSKI*, az Állami Auschwitz-Birkenau Múzeum igazgatója.

Továbbá: Gera város Polgármesteri Hivatala; Mauthausen Emlékhely; Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára; Magyar Országos Levéltár Budapest; Weissenfels város Polgármesteri Hivatala; Zeitz Hydrierwerk; valamint a Holland Vöröskereszt; a Magyar Vöröskereszt Keresőszolgálat; a Nemzetközi Vöröskereszt Keresőszolgálat Arolsen.

Köszönet az általuk nyújtott önzetlen segítségért.

II.

Magyarországon

Az előzmények

Az, ami velem, családommal és a magyar zsidósággal történt — mint arról már korábban is említést tettem — nem előzmények nélkül való. Ezeket szeretném röviden összefoglalni.

Az I. világháború elvesztése és a Monarchia összeomlása utáni két forradalmat követő keresztény-nemzeti kormányok az antiszemitizmust a hivatalos politika rangjára emelték. Az akkori, valóban bonyolult társadalmi helyzetben ez az antiszemita propaganda tömegméretekben talált termékeny talajra.

A „szegedi gondolat” nem a középosztálynak, a polgárságnak, hanem a gazdasági súlyát és politikai hatalmát időlegesen elvesztő, annak visszaszerzése után azt ismét féltő arisztokrácia egy részének, a dzsentri felső tízezernek és az ebbe tartozó hivatalnoki és főleg tisztikarnak volt az ideológiája. Ideológiája, annak minden magyarországi vagy csak magyarországi összetevőjével, megnyilvánulásával, mint pl. területi revízió, élettérelmélet, nacionalizmus, sovinizmus, rasszizmus, fajvédelem és antiszemitizmus. Jeles alapító képviselői: Eckhardt, Gömbös, Héjas (a siófoki-orgoványi hóhér), Horthy, Imrédy, Rajniss stb. Megalakultak a fajvédő, nyíltan fasiszta pártok, a Fajvédő Párt, az Ébredő Magyarok Egyesülete stb. Idézet Horthy 1940. október 14-én Telekihez írott leveléből: *„... ami a zsidókérdést illeti, én egész életemben antiszemita voltam, zsidókkal soha sem érintkeztem! Tűrhetetlennek tartottam, hogy itt Magyarországon minden-minden gyár, bank, vagyon, üzlet, színház,*

újság, kereskedelem stb. zsidó kezekben legyen, és hogy a magyar tükörképe — kivált külföldön — a zsidó. Azonban, minthogy a kormányzat egyik legfontosabb feladatának az élet standard emelését tartom, tehát gazdagodnunk kell, lehetetlen a zsidókat, kiknek minden a kezükben volt egy-két év leforgása alatt kikapcsolni, és hozzá nem értő, leginkább értéktelen, nagyszájú elemekkel helyettesíteni, mert tönkre megyünk. Ehhez legalább egy emberöltő kell. Én hirdettem talán először hangosan az antiszemitizmust, azonban nem nézhetek nyugodtan embertelenségeket, szadista, oktalan megaláztatásokat, amikor még szükség van rájuk. Azonkívül messze veszélyesebbnek és értéktelenebbnek tartom házámra nézve p.o. a nyilasokat, mint a zsidót.”

Két évtizedet elemezve írta 1942-ben a *Magyarország* c. lap: „... a szegedi gondolattól a nyilaskeresztes mozgalomig töretlen és egyenes volt az út.” Tudomásul kell venni, hogy a szegedi gondolat szellemiségén felnőtt magyar közigazgatási szervezet nagy része fajgyűlölő, antiszemita volt.

A magyar parlament által hozott, a *numerus clausus*szal együtt összesen négy zsidótörvény tulajdonképpen pszichológiailag jól előkészítette a megszállás utáni zsidóellenes rendeletek, intézkedések tömeghatását, támogatását.:

1920. szeptember: az Országgyűlés elfogadja, XXV. tc.-t, a numerus clausust. Ennek alapján a felsőoktatási intézményekben maximum 6%-ra kellett korlátozni a zsidó hallgatók arányát. A tc. címe: „Tudományegyetemekre, a Műegyetemre, a Budapesti Egyetemi Közgazdasági Karra és Jogakadémiára való beiratkozás szabályozása” megtevesztő, nem fedi, nem is sejteti annak tartalmát. A törvény Teleki személyes, aktív részvételével készült el, és miniszterelnöksége alatt lépett hatályba. *Ez a törvény volt a XX. századi Európa első zsidóellenes törvénye.* Az országban a zsidókérdés ezt követően mindvégig napirenden volt, és állandó feszültség kiindulópontja maradt. Az uralkodó hatalmi elit jóvoltából a hivatalos politikai antiszemitizmus egészen 1945-ig az

adott időszak gazdasági, vagy politikai körülményeitől függően hol felerősödött, hol visszafogottabbá lett.

1938. május, XV. tc. – Az első zsidótörvény „Az ország társadalmi és gazdasági egyensúlyának hatékony védelméről” címmel. Ez az első olyan törvény, amely magyar állampolgárok között vallásuk alapján tesz különbséget. A törvény szerint a 10 főnél többet foglalkoztató vállalkozóknál és a szabadfoglalkozásban a zsidók arányát 20%-ra kell korlátozni. A törvény indokolását Teleki dolgozta ki.

1939. március, II. tc. – A zsidók és a lakosság más megbízhatatlan elemei részére a katonai munkaszolgálat bevezetése.

1939. május, IV. tc. – A második zsidótörvény „A zsidók közéleti és gazdasági térnyerésének korlátozásáról” címmel. Az első, kifejezetten faji alapon álló törvény, amely a zsidók polgári és politikai jogait korlátozza. Nehezíti az állampolgárság megszerzését; megtiltja az állami tisztségek viselését (tanárok, tanítók, bírók, ügyészek, közjegyzők stb. elbocsátását); az ipari és kereskedelmi vállalkozásokban a 6% feletti részarányát; a föld adását-vételét; színház- és filmművészet terén rendezői és igazgatói beosztás betöltését. Azon túl, hogy Teleki volt a miniszterelnök, közvetlenül részt vett e törvény kidolgozásában.

1941. április Bárdossy kormányfő rendelete a zsidó munkaszolgálatosokat érintő, már hatályban levő rendszabályok megszigorítására.

1941. április – Bárdossy kormányfő rendelete, amely szerint mindazok „... a szerbek, bosnyákok (...) cigányok és zsidók, akik 1918. október 31-e előtt nem voltak a Nagy-Magyarország állampolgárai (...) három napon belül kötelesek az ország területét elhagyni.” Ennek hatására néhány nap alatt mintegy 40 ezer ember hagyta el az országot.

1941. augusztus, XV. tc. – A harmadik zsidótörvény. Az 1935. évi német nürnbergi törvényeken alapuló fajüldöző, fasiszta törvény, amely az addigi vallási ismérv helyett faji ismérv alapján határozza meg a zsidóságot. Megtiltja a vegyes házasságokat. Nyíltan kimondja, *eltörli a XIX. század-ban hozott, a zsidóság egyenjogúságát megadó törvényeket.*

1941. augusztus tömegmészárlás Kamenyec-Podolszkban. A BM Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hivatal (a KEOKH) a csendőrséggel összegyűjtette az állampolgársági igazolvánnyal nem rendelkező, ún. „külhonos” zsidókat, majd marhavagonokba rakva, egy-másfél napos utazás után Kőrösmezőn átadta az SS-Einsatzgruppe-C-nek (bevetési csoport). A mintegy 20 ezer szerencsétlen gyermeket, nőt és férfit az SS-különítmény előbb teherautón Kolomeába, onnan gyalogmenetben Kamenyec-Podolszkba hajtotta, majd ott, illetve környékén ukrán segédcsoportok, magyar tábori csendőrök és egy utászalakulat közreműködésével, vadállati kegyetlenséggel legyilkolta őket. A vérfürdő helyszínéről csak néhányan menekültek meg — csodával határos módon. Az Eichmann per szerint az áldozatok száma meghaladta a húszezret. Ez az akció lehetőséget adott személyes bosszúállásra is. A visszacsatolt Ruszinszkóban több nagy zsidó közösséget már ekkor (és ennek ürügyén) teljesen felszámoltak.

1942. január – a délvidéki vérengzés, a Hideg napok áldozatai között közel ezer fő volt a zsidó gyermek, nő és férfi. Partizán-támadásra hivatkozva csendőrök, katonák karhatalmi razziákat, tisztogató akciókat tartottak a Sajkás vidéken. Zsablya, Titel, Újvidék, Temelin, Csurgó stb. helységekben összeszedték az ártatlan embereket, családokat és kivégezték őket. Többségüket a befagyott Dunán robbantott lékeknél.

1942–1944 között a jugoszláviai Borban és a fronton elpusztított munkaszolgálatosok száma meghaladta a 40 ezret. Szenvedésük, vértanúságuk külön könyvet érdemelne.

A magyar zsidóság 1920–1945 közötti helyzetének valóságghú, tárgyyszerű megítéléséről Benedek István Gábor író, publicista így beszélt 1997. decemberben *Az elégetett fénykép* c. könyvének bemutatóján, a Bálint Zsidó Közösségi Házban. Szerinte: „... a zsidók a Horthy-éra elején és végén teljesen, a harmincas években részlegesen kiszolgáltatottan és jogfosztottan éltek. Megalá-

zottan egyéni és közösségi értelemben. Közhivatalt nem viselhettek, a társadalmilag megbecsült pályákat elzárták előlük, bizonyos állásokat nem tölthettek be. A Horthy-éra a zsidókat nem tekintette egyenrangú állampolgároknak.”

A végkifejlet kezdete

1944. március 19-én az országot megszállták a német fasiszta csapatok. A megszálló alakulatokkal együtt érkezett Budapestre Eichmann SS-Obersturmbannführer, az RSHA (Birodalmi Biztonsági Főhivatal) zsidó osztályának a vezetője, valamint a neki alárendelt, mintegy 150–200 fős Sondereinsatzkommando SEK (Különleges Bevetési Osztag). Ennek törzsében a zsidókérdés végleges megoldásának, a nagyüzemi népirtásnak Európa más országaiban már kipróbált, begyakorolt olyan „szakemberei” voltak, mint pl. F. Abromeit, T. Dannecker, A. Krumej, F. Novak, S. Seidl, D. Wisliceny és vérgőzös társaik. Megérkeztek könnyű prédára éhesen a sakálok, és sajnos bőven van, aki segít nekik a préda megszerzésében.

A SEK bonyolította le a végső megoldást a birodalom területén, a Cseh-Morva Protektorátusban és a náci által már előzőleg megszállt európai országokban. Volt tehát bőséges — a legyilkolt zsidó milliók vére árán szerzett — tapasztalatuk. A megszállás előtti napokban az Eichmann-törzs a mauthauseni KZ-ban készült fel a magyarországi feladatok gyors végrehajtására.

Ők — Himmler utasításának megfelelően — az ország zsidótalanítását a keleti megyékben, magyar partnereik viszont Budapesten akarták kezdeni. Végül a németek elgondolása érvényesült. Hogy a magyar zsidóság gyors megsemmisítését a németek kiemelten fontos feladatnak tartották, azt E. Kalten-

brunnernek, az RSHA vezetőjének márciusi háromnapos budapesti látogatása is alátámasztja. Ezt erősíti meg, hogy R. Hösst, Auschwitz korábbi alapító parancsnokát, a tömeges népirtás szakértőjét a magyar Endlösung végrehajtásának idejére visszarendelték Auschwitzba. Mivel az érkezők száma meghaladta a gázkamrák és krematóriumok kapacitását, a szállítmányok ütemezése miatt Höss többször járt Budapesten. Hogy Birkenauban több szerelvényt fogadhasanak, a mellékvágányt az itteni 1. és a 2. gázkamra–krematórium épületéig építették ki.

A náci és a magyar hatalmi elit számára fontos volt az Endlösung gyors végrehajtása. Ezt — többek között — az is bizonyítja, hogy a kedvezőtlen katonai helyzet ellenére képesek voltak napi 3–5 vasúti szerelvényt a zsidóság elszállítására nélkülözni, annak minden további járulékos (pl. menetrend-változtatási) következményeivel együtt.

A SEK kipróbált magyar partnereket kapott Baky László, Horthy hűséges szegedi tisztje, nyugalmazott csendőr őrnagy és Endre László, Pest megyei alispán, a BM két új zsidófaló államtitkárában. (Mindkettőt a kormányzó nevezte ki.) Magyarország zsidótalanításához Baky és Endre — szellemüknek és jellemüknek megfelelő — munkatársakat válogattak össze. Többek között Ferenczy László csendőr alezredes, Hain Péter volt különítményparancsnok, Zöldi Márton volt csendőr százados, az újvidéki egyik főhóhér (ekkor már SS-tiszt), Orbán László, Paksy-Kiss Tíbor, Sellyey Vilmos m. kir. csendőr ezredek, Péterffy Jenő csendőr alezredes és hasonlók személyében.

Az országban a gettósítási és deportálási terv végrehajtásához nem a vármegyék határait, hanem a tíz honvédhadtest és csendőrkerület működési körzetét figyelembe véve 6 zsidótalanítási zónát jelöltek k. Egy-egy zóna 1–2 csendőrkerület működési területe volt. A zsidó lakosság összegyűjtéséért, gettóba zárásáért és deportálásáért a csendőrkerületeket és a zónákban lévő más hatóságokat együttesen tették felelőssé.

A zónák beosztása:

1. Északkelet-Magyarország és Kárpátalja (a kassai csendőrkerület működési területe);
2. Észak-Erdély (a kolozsvári és a marosvásárhelyi csendőrkerületek működési területe);
3. Borsod, Heves, Nógrád, Komárom, Fejér és Győr megye (a székesfehérvári és a miskolci csendőrkerületek működési területe);
4. Bács, Békés, Csongrád, Hajdú, Pest és Szolnok megye (a szegedi és a debreceni csendőrkerületek működési területe);
5. Baranya, Somogy, Tolna, Vas, Veszprém és Zala megye (a szombathelyi és a pécsi csendőrkerületek működési területe);
6. Budapest és közvetlen környéke (a budapesti csendőrkerület működési területe).

A zónák számozása egyben a végrehajtás, a zsidótalanítás időbeli sorrendjét is jelentette. Az összegyűjtési–gettósítási terv szerint

- a falvak, községek zsidóságát összefogásuk és értékeiktől való kifosztásuk után a nagyobb városok területén kijelölt gettókból koncentráltan kell elhelyezni;
- a városokban levő zsidóságot is e gettóba kell összegyűjteni;
- gettó lehet: elkülönített zsidó városrészben, gyárakban, raktárakban, istállóban, uradalmi tanyák csűrjeiben, dohánypajtaiban, erdőben, szabad ég alatt;
- a zsidókat a gettókból az ún. bevagonírozási központokba, gyűjtőtáborokba kell szállítani, ahonnan deportálásuk megtörténik.

Mindezekből látszik, hogy a városi gettókat csak rövid ideig tartó, átmeneti elhelyezésnek szánták. Azokat nem a túlszűfolttság miatt ürítették ki, — mint azt a nyíregyháziról is több helyen írták, — hanem eleve így tervezték. Ezt támasztják alá, hogy pl. a nyíregyházi gettó területén csak a zsidó lakásokba telepítettek újabb és újabb családokat az eredetileg is ott lakókra. A gettóban le-

vő, de nem zsidók által lakott házakból a családokat még átmenetileg sem költöztették ki és mozgásukban sem korlátozták őket.

A nácik által a birodalom területén, a Lengyel Főkormányzóságban és a többi megszállt országban éveken át működtetett koncentrációs- és megsemmisítő táborok szinte mindegyikét mocsaras, egészségtelen földrajzi körzetekben alakították ki. A magyar illetékesek e szörnyű gyakorlatot — ha napokra, hetekre is — szolgai módon igyekeztek megvalósítani, sőt túlteljesíteni. A gettók, majd a bevagonírozási központoknak szánt gyűjtőtáborok kiválasztásánál a legfontosabb követelmény az volt, hogy az oda betelepítésre kerülő zsidó családok számára minél rosszabbak, embertelenek legyenek a körülmények. Ahol városban volt a gettó, ott az épületek túlszűfolásával „biztosították” ezt. Munkám során az 1. és a 2. zóna 12 nagy gettóját, gyűjtőtáborát elemeztem ilyen szempontból. Mind a 12-ben ez történt. Üzemen kívüli téglagyárak szárítófülkéiben, fatelepeken vagy (pl. Désen) a szabad ég alatt szűfolták össze a halálra szánt tömeget. És ezeket a helyeket nem a SEK, hanem bűntársaik, a magyar hivatalos szervek és személyek jelölték ki. Csak aki végigszenvedte ezeket a körülményeket, csak az tudja, milyenek is voltak azok a napok, hetek.

Az 1. és a 2. zóna zsidótalanítása után, azok tapasztalatai alapján a többi zónában már csak néhány nap telt el a gettókba vagy gyűjtőtáborokba zárás és az onnan történt elszállítás között. A végrehajtás gyors és zavartalan lebonyolításához a csendőrkerületek nagy létszámú állományán felül, tartaléknak (minden eshetőségre készen) további két csendőr tanzászlóalj állt rendelkezésre.

Az 1. zóna területén a Kassai VIII. Csendőrkerület parancsnoka, Tölgyesy Győző csendőr ezredes kapott teljhatalmat a közel 200 ezer zsidó lakos (csecsemőtől az aggastyánig) elpusztításának a megszervezésére. A zsidóság gettóba, gyűjtőtáborokba zárása, majd a Német Birodalomba deportálása az országban itt kezdődött. Akkori nagyjaink ezt az elsőséget a front közelségével indokolták. Emiatt azután az 1. zónát hadműveleti területté nyilvánították. A valóságban a front csak hónapok múlva ért ide.

A gettósítás kezdetének időpontjaként több, e témával kapcsolatos munkában április 14-e, 15-e és 16-a egyaránt szerepel. A korabeli akcióterv birtokában teljes bizonyossággal állítom, hogy az 1. zónában a zsidó vallású magyar állampolgárok összegyűjtését hivatalosan *1944. április 16-án* kellett kezdeni. A nyíregyházi és mátészalkai gettósításhoz az akcióterv Dr. S. Seidl, illetve E. Girzick SS-Hauptsturmführerek, Nagy alezredes, Kulifay főhadnagy, Dr. Vastag és Fogarassy főszolgabírók személyében jelölte ki a feladat végrehajtásáért felelős német és magyar tiszteket, illetve civil vezetőket. A terv előírta az őrizetbe vétel, az értékek (a pénz és az ékszerek) elvételének, összeszedésének rendjét: „... közölni kell velük, hogy ide többé vissza nem jönnek, így ha valamit el is rejtettek, úgy vegyék elő és adják át!” A terv meghatározta a személyek csoportosítását: „... akik ellen politikai vagy egyéb kifogás nem merült fel, ezek a gettóba kerülnek. Továbbá az őrsökön egyébként is kommunistagyanús, általában államvédelmi szempontból gyanús vagy veszélyes elemeket, akiket mint ilyeneket már most is nyilvántartanak.” Ezek a „gyanús elemek” kerültek a szigorúan őrzött, csak erre a célra kijelölt gyűjtőtáborokba. A terv utolsó mondata: „... figyelmeztetni kell a zsidókat a kiterjesztett fegyverhasználati jogra!”

Szabolcs-Szatmár-Bereg megye mai területén mintegy 40 ezer főt zártak a kisvárdai (7000), a mátészalkai (18000, mások szerint 16300) és a nyíregyházi (17580, mások szerint 16600) gettóba, illetve gyűjtőtáborokba. (Ebből mintegy ötezer fő volt Nyíregyháza város zsidósága.) A fenti számokban nincsenek benne az akkor munkaszolgálatot teljesítők. Számuk több ezerre tehető. A mai beregi rész zsidóságának nagy részét a beregszászi gettóba, a mérki, a penészleki és a vállaji zsidókat pedig a nagykárolyiba telepítették. A szatmárnémeti gettóban tartották fogva Botpalád, Garbolc, Kishódos, Kispalád és Nagyhódos községek zsidó lakosait. A mátészalkai gettóban sýnylódtek É-Erdély, a Felvidék és Máramaros több településének zsidó családjai.

A közvélemény máig sem tudja, hogy Nyíregyházától Rakamaz felé mintegy 17 km-re, Varjúlapon — amely előzőleg lengyel menekültek tábora volt —

nyitották meg április 16-án az ország első olyan zsidó gyűjtőtáborát, ahol szeretteiktől elszakítva a csendőrörsökön megbízhatatlanként nyilvántartott férfiakat és néhány családot tartották fogva. Ezt a gyűjtőtábort az SS és a csendőrség különös szigorral őrizte. (A tábor saját SD- és csendőrnnyomozó részleggel rendelkezett.) Itt még a náci koncentrációs táboroktól is rosszabb körülmények voltak az istállóban, pajtákban stb. tartott védőőrizeteseik részére.

Egyes helyi illetékesek (főszolgabíró, jegyző stb.) lelkesen teljesítették túl a Horthytól szabad kezet kapó Sztójay-kormány zsidóellenes rendeleteinek a végrehajtását. A gettósítást elrendelő 1610/1944 ME sz. rendeletet — amely 1944. április 28-án lépett hatályba, — az 1. zóna minden településén *már előtte* elkezdték végrehajtani. A mi megyénk baktalórántházai és kispárdai járásának néhány községében már április 8-án (!) a helyi zsidó közösségi épületekbe (templom, imaház, iskola stb.) zárták össze a zsidó családokat. Innen terelték őket 16-a után a Kispárdán kijelölt gettóba. A zsidók „kényszerlakhelyre való költöztetését” a zóna többi településén április 16-án kezdték meg, a rendelet hatályba lépésének napjára már be is fejezték. (!) *Vagyis mindez a zsidókérdés végső megoldását kimondó kormányrendelet hatályba lépése előtt 20, illetve 12 nappal történt.*

Mindezek jól mutatják, hogy egyes helyi kiskirályok a busás zsidó vagyon reményében megyénkben is méltó partnerei voltak a SEK Európában a zsidókérdés végső megoldásában már sikeres vizsgát tett tömeggyilkosainak.

A vészkorszak után 59 évvel, 2002 végén a megyében élő zsidók száma:

Túlélők:	73 fő
2. generációs:	61 fő
3. generációs:	24 fő
Összesen:	158 fő

E számok a korábban felsorolt gettókra és gyűjtőtáborokra bontva:

	Kisvárdra	Mátészalka	Nyíregyháza
	k ö r z e t e b e n		
Túlélők :	9 fő	10 fő	54 fő
2. generációs:	5 fő	4 fő	52 fő
3. generációs:	2 fő	4 fő	18 fő

Külön is megemlítésre méltó, amit az úgynevezett kivételezett zsidókkal történt. A Nyírségben százhatvan ilyen évtizedek óta kitért, a keresztény egyházak által befogadott vagy vegyes házasságban élőt a gyűjtőtáborok kiürítése után egy éjszaka összeszedték, majd elhurcolták őket. Máig is ismeretlen le-tartóztatásuk utáni sorsuk.

Ide tartozik az is, hogy a BM több mint 60 éve hétpecsétes titokként őrizve mindmáig nem tette lehetővé a kamenyec–podolszki vérfürdő körülményeinek, felelőseinek feltárását, sőt, az áldozatok névjegyzékének megtekintését sem. De az is, hogy a Kárpótlási Hivatal elutasította az ott legyilkoltak hozzátartozóinak kárpótlási kérelmét.

A magyar zsidóellenes törvények, rendeletek és történések korábbi felsorolása is bizonyítja, hogy a magyar hatalmi elit negyedszázados uralkodása alatt terjesztett ideológiája, valamint manipulatív politikai tevékenysége miatt törvényszerű volt a háborúba való belépés, a nemzetpusztítás és a holokauszt. Mindezekből következik, hogy *a magyar zsidóság tragédiája nem 1944. március 19-ével, az ország német megszállásával kezdődött. A keresztény Magyarország hivatalos szervei a történelemben példa nélkül álló tömeggyilkosságban vettek részt. 1944. április–július között többszázezer zsidó vallású magyar állampolgár meggyilkolásában működtek hivatalosan és tevékenyen közre. A magyar zsidóság ilyen gyors elhurcolása csakis a közigazgatáshoz tartozó mintegy 200 ezer fő aktív és a csendőrség brutális közreműködésével volt*

megvalósítható. Az Endlösung során a lakosság egy kisrésze asszisztált, a nagy többség közömbös maradt. A SEK a maga 150–200 kipróbált gyilkosával együtt kevés volt, és kevés is lett volna az Endlösunghoz. Az Eichmann-Baky-Endre sá-tántrió által kiagyalt, a Sztójay-kormány útján — Horthy tudtával és beleegyezésével — kiadott zsidóellenes rendeleteket és rendelkezéseket a végrehajtásba bevontak túl is teljesítették. Eichmann törzsének tagjai is meglepődtek a magyar közreműködők ellenállás nélküli készségén, amellyel a gettóba gyűjtésünket, bevagonírozásunkat és deportálásunkat véghezvitték.

E. Veessenmayer, egykori budapesti német nagykövet — Ferenczy csendőr alezredes háború utáni bűnperében — vallomásaiban többek között az alábbiakat mondta: *„Ha a magyarok a zsidókérdésben vas-következetességgel tagadták volna meg a német kívánságok teljesítését, annak megoldására sor nem kerülhetett volna! Lett volna 'nyomás', de az 1944-es év már 'krízis' év volt, s egymillió embernek megjelölésére, összefogására és deportálására nem lett volna hatalmi erőnk. Ez egy olyan nagyarányú rendőri feladat, amelynek elvégzését három hónap alatt csak a lelkes magyar, teljes hatósági karhatalmi apparátus tette lehetővé. Kívülről nem tudtunk volna megfelelő erőt e célra hozni, mert ezt a munkát csak olyanok tudták volna elvégezni, akik az országot, annak népét ismerik és nyelvét beszélik. Eichmann-nak csak igen kis törzse volt, ilyen gyorsan és ennyire súrlódásmentesen, csak a magyar kormány teljes segítségével volt lehetséges a deportálás.”*

Az alábbiak mutatják, hogy néhány — Németország által megszállt, illetve szövetséges — országban ez egészen másként történt:

Az 1939. március 15-én a birodalomhoz csatolt Cseh-Morva Protektorátus cseh elnöke fedezte ugyan a náci cseh- és zsidóellenes tevékenységét, de a hivatalos cseh szervek — a németek minden fenyegetése ellenére — nem dolgozták és adták ki a zsidóság gettósítására, majd deportálására vonatkozó ren-

deleket. Ezeket, az ország közigazgatását irányító és felügyelő németeknek kellett kidolgozni és kiadni. A zsidóságot innen is deportálták, de nem a cseh államapparátus által kidolgozott és kiadott rendeletek alapján. Pedig a Hradsinban ekkor nem akárki, hanem Himmler helyettese, az SD Sicherheitsdienst (Biztonsági Szolgálat) főnöke, a kristályéjszaka, a gleiwitzi rádióállomás elleni „lengyel” támadás, a wannseei konferencia és más, véres következménnyel járó esemény kiigazolója és szervezője, R. Heydrich volt élet-halál ura.

A németek által még az 1940. áprilisában lerohant Dániában a király és a parlament a helyén maradt. Az 1943. márciusban tartott népszavazáson a náci párt csak mintegy 2% szavazatot kapott (!). Augusztusban a náci statáriumot vezettek be, a királyi családot házi őrizetbe vetették, a parlamentet felszalták és előkészületet tettek a zsidóság deportálására. A király figyelmeztette a náci helytartóját a várható következményekre. A dán nép három nap alatt elrejtette a zsidókat. A Gestapo (titkos államrendőrség) által bevezetett razziákon összesen 470 zsidót tudtak elfogni és deportálni. Többségük Theresienstadtban életben is maradt. Több mint 8 ezer főt 1943. októberben a diákok és cserkészek által szervezett és hetekig tartó „kis dunkerque-i” mentőakció során, a tengeren át kimentették Svédországba. Mivel a zsidómentő akcióban bebizonyosodott a dán rendőrök részvétele, ezért a náci 1944. szeptember 19-én kezdett akciójuk során több rendőrt lelőttek, 1953-at pedig (köztük sok parancsnokot) letartóztattak, majd a neuengammei KZ-n át Buchenwaldba deportáltak. Itt a csoport 60 tagját meggyilkolták. A többiek megélték a felszabadulást. 1944. decembertől a rendőröket Himmler külön parancsára hadifogolyként minősítették, és más táborokba vitték át.

Finnország a szovjetellenes háborúba lépésével függőségi viszonyba került Németországgal. Noha a német hadsereg teljesen bekerítette az országot, a finnek mégsem adták ki „áttelepítésre” az ország kétezer fős zsidó lakosságát. Hitler és Himmler minden fenyegetőzése, zsarolása ellenére sem kapta meg a náci halálgépezet az ország maroknyi zsidóságát. A kis közösség deportálásá-

nak német követelésére Witting külügyminiszter így válaszolt: *„Becsületes nép vagyunk. Inkább meghalunk a zsidókkal együtt, de nem adjuk ki őket.”*

Olaszországban a harmincas évekig évtizedeken át szinte ismeretlen volt az antiszemitizmus. 1938-tól a nürnberginél enyhébb zsidóellenes rendeleteket adtak ki. Az olaszok által megszállt francia, jugoszláv és görög zónából megakadályozták a zsidók elhurcolását. Csak Mussolini kiszabadítása, majd az ország német megszállása után, 1943 őszén kezdték meg a deportálásokat, amelynek mintegy 8 ezer zsidó vallású olasz állampolgár esett áldozatul.

Spanyolország a polgárháború, illetve Franco fasiszta vezér uralkodása óta szoros szövetségben volt a birodalommal. „Kék hadosztálya” részt vett a Szovjetunió elleni háborúban. Földrajzi helyzete és „semlegessége” miatt spanyol zsidók deportálására nem került sor, a spanyol zsidóság intakt maradt. Sőt, mintegy 3 ezer francia, német, illetve kelet-európai menekült zsidót fogadott be az ország.

Apámról

A Szabolcs vármegyei Nagykálló községben egy 3 lakásos ház két szoba, konyha, éléskamrás lakásában szerényen élt családunk: szüleim, nővérem és én. Apai nagyapám mostohalánya családjának házában élt, Zoltán nevű agglégény nagybátyámmal együtt. Ők ketten szombat-vasárnap rendszeresen nálunk, velünk voltak. Anyai nagyszüleim előbb a megyeszékhelyen, majd Makón éltek. Két fiuk: Lajos mérnök, Gyula ügyvéd, mindketten végzettségüknek megfelelő beosztásokban Mezőkovácsházán, illetve Budapesten éltek, dolgoztak.

Az egykoron megyeszékhely Nagykálló Nyíregyházától mintegy 14 km-re fekszik. A község zsidó lakossága 1944-ben meghaladta az ezer főt. Ma összesen 9 (kilenc) él a városban. Ebből 4 fő második, 5 pedig harmadik generációs.

Házbeli jó szomszédunk egyik oldalon egy nyugdíjas jegyző és családja. Jó szellemű emberek, valamennyien zenei zsenik. Lakásuk valóságos hangszerüzlet. A szülők és a két nagylány mesterfokon játszott több hangszeren. Órákat adtak, sokan tanultak náluk valamilyen hangszeren játszani. Másik oldalon egy kedves, idős zsidó özvegyasszony lakott két nagy, már dolgozó fiával és tizenéves leányával.

Apu katonaként vett részt az I. bécsi döntéssel visszacsatolt Felvidékért folyó „hadjáratban”. Amikor itthon volt eltávozáson, akkor láttam őt, mint magyar királyi honvéd karpaszományos tizedest. Az általa hozott egy kg-os barana kincstári kenyér, a marmaládé és a cukrozott kávékocka, — amit úgy natúr, nyersen is el lehetett fogyasztani — nagyon ízlett. Második eltávozásakor már nem volt zubzonyán a két fehér csontcsillag, a karpaszomány és sapkáján a sapkarózsa, helyette a köpenyén keskeny nemzetiszínű szalag. Ekkor tudtuk meg, hogy — mint barátaink és ismerőseink közül oly sokan mások — ő is munkaszolgálatos (muszos) lett. Előbb Kárpátalján, majd a magyar-lengyel közös, illetve magyar-csehszlovák határon végeztek fakitermelési, útépitési és erődítési munkát. Alakulatuk kerete (a munkaszolgálatos alegységeket felügyelő, őrző és ellátásukat intéző fegyveres honvéd személyzet elnevezése), a parancsnok, a tiszt kar és a legénység viselkedése korrekt ugyan, de az ő korosztályának az előírt normák teljesítése már megerőltető volt. Egy év után leszerelték.

Újabb muszos szolgálata korábbi alakulatánál folytatódott. Századukat az idősebbek leszerelése után kiegészítették, feltöltötték és sok más alakulattal együtt Észak-Erdélybe vezényelték. Szerencséjükre az alakulat kerete a régi maradt, így náluk még nem jelentkezett a sokaktól már ekkor hallott tettelesség, kínzás stb. Munkájuk itt is fakitermelés és útépités volt. A család, barátaink és ismerőseink unszolására anyu többször fordult apu leszereltetése érdekében kérvénnyel az illetékesekhez, de volt, ahonnan választ sem kapott, vagy ha igen, az elutasító volt. Míg apu az ország határain belül szolgált, anyu

(a család minden nehézsége ellenére) rendszeresen küldött csomagokat számára. Hogy ezután mi történt vele, csak 1943-as hazatérte után tudhattuk meg. Apu keresetének a kiesését családunk nagyon megérezte. A tartalék minimális volt, ezért anyu angóragyapjából font és kötött megrendelésre és eladásra gyapjúholmikat: sálát, pulóvert, zoknit, kesztyűt stb. Szükség szerint eladogatott holmikát. Kis családunk anyagi gondjain Zoli bátyám és anyai nagyszüleim igyekeztek enyhíteni.

Horthyéknak a Szovjetunió elleni háborúba való belépése miatt apu alakulatát átszervezték: a tisztikart, valamint a legénységet lecserélték, harcoló magasabbegységhez csatolták, majd a keleti frontra irányították. A honvédalakulatok előrehaladásával ők is egyre beljebb kerültek Ukrajnába, majd a végtelen orosz mezőkre.

Apu alakulatának átszervezése az új parancsnok, a tisztikar és a legénység magatartásában egyre elviselhetlenebb változásokat okozott. Több új, náluk korábban ismeretlen módszert vezettek be: kikötés, élelemelvonás, levelezés megtagadása stb. A németek közelsége miatt a keret elrettentő példák statuálásával produkálni is akarta magát. A korábbi nemzetiszín karszalagot sárga váltotta fel. Azok a muszosok, akiket a háborúba belépést követően hívtak be vagy vezényelték apuék alakulatához (és más munkaszolgálatos alakulatokhoz) már egyenruhát sem kaptak. Nekik saját civil ruhájukban, ásóval, csákánnyal, lapáttal a kézben kellett az orosz sztyeppéken védeni a magyar hazát.

Később részletesen beszélt a még ma is rémtörténetnek beillő személyes élményeiről s a látottakról. (Ezeket akkor még nehezen hittük és hittem el. Bezzeg az azóta személyesen átéltek hatására már én sem kételkedem.) Beszélt a megszálló német és magyar alakulatok rémtetteiről: falvak felperzseléséről, egész községek lakossága, apraja, nagyja kiirtásáról, arról, ahogy a polgári lakossággal bántak. Ő már akkor tudott arról, amit a világ csak jóval később, sokan csak a háború után ismertek meg: a Kamenyec-Podolszkan, Csernov-

ciban végrehajtott tömegmészárlásról, a Kijev melletti Babij-Jar stb. borzalma-
iról. Tőle hallottuk, hallottam először a magyar muszosok tömegeinek iszonya-
tos sorsát jelentő Davidovka, Ivanovka falvak nevét, a dorosicsi munkaszolgá-
latos „kórház” szörnyű tragédiáját, ahol a magyar keret végezte a piszkos mun-
kát. A több mint hétszáz tífuszos, az éhhalál szélén álló fagyássérült munka-
szolgálatosra a keretlegénység a bejáratok beszegezése után rágyújtotta a paj-
tát, a lángokból kitörő, a tűzhalálból menekülni szándékozó szerencsétlen em-
berekre pedig géppuskákból nyitottak tüzet. Talán tizenöten menekültek
meg. Ez volt akkor a keleti fronton a m. kir. honvédségnek a tífuszos zsidókat
és más megbízhatatlan muszosokat gyógyító terápiája. (Egy akkori vizsgálat
verziója szerint a tüzet a pajta-kórházban dohányzó munkaszolgálatosok
okozták. Az égő pajtából kimenekülni szándékozókkal szemben pedig azért
történt fegyverhasználat, nehogy felgyútsák a volt kolhoz területén levő töb-
bi épületet.) Úgy tudom: e tömeggyilkosságért senkit sem vontak felelősségre.
Elmondta azt is, hogy a felügyeletükkel megbízott tisztikar és keret a szó tény-
leges értelmében azt tehette velük, amit csak akart. Nem voltak kötelesek el-
számolni a rájuk bízott, a hozzájuk beosztott muszosok életével. Az érdem az
volt, ha minél több pusztul el belőlük. Ehhez egyesek válogatott, külön erre a
célra kiagyalt kínzási módszereket honosítottak meg. Volt példa arra, hogy va-
lamilyen fegyvelemsértésért vagy csak pusztá szórakozásból a kiszemelt mus-
zost a -30 fokos fagyban ruhástul vízbe dobták, majd kihúzása után tovább lo-
csolták, míg jéggé fagyott az illető. Ukrajnában 1942–43-ban ez volt a szobor-
készítés magyar keretlegény módra.

A nagykátai hadkiegészítő parancsnoka, Muray alezredes az általa útba in-
dított több muszos alakulat tisztikarát úgy igazította el, hogy egyetlen embert
se merjenek hazahozni, mert azok valamennyien az állam ellenségei. Ezt bú-
csúztatásként az előtte felsorakozott, halálra ítélt muszosok és a keretlegény-
ség előtt is megismételte. Ilyen előzmények után a fronton nem számított
meglepetésnek, hogy egyes muszos alegységeket szétbontakozva az akname-

zöre zavartak, hogy az előre nyomuló honvédalakulat előtt testükkel akna-mentesítsék a terepet. A 42 m. aknaszedő hivatalosan a vasboronával és kötéllel felszerelt zsidó muszos vagy fogoly partizán volt. (Utóbbiak ritkán, mert elfogásuk esetén rendszerint azonnal kivégezték őket.) Írásos parancsban is így adták ki. Egyesek a kötelekkel a boronákat húzták, míg másokat a boronákra állítottak, hogy meglegyen 'az aknák felrobbantásához szükséges fajlagos talajnyomás'. Mindez a honvédség állományába tartozó zsidó vallású magyar állampolgárokkal történt.

Apu lesoványodva, fagysérülésekkel és már tífuszosan vonszolta magát még néhány megmaradt bajtársával Nyugat felé. Egy romos kis faluban egy idős ukrán nénike földbe vajt kunyhójába invitálta őket melegedni. Másnap egy, a faluba érkező magyar utász alakulat tiszthelyettese „... hagy melegedjen fel a бүdös zsidója!” szavakkal a tűzhely forró lapjára tette az ájultan fekvő apámat, társait pedig kikergette a fagyba. Szerencsére az utászt egy, a kunyhóba benyitó német katona kizavarta és apámat levette a tűzhelyről. Adigra már súlyos égési sérülést szenvedett, s élete végéig viselte az újságlapnyi nagyságú, a farcsonttól a lapockáig terjedő égési heget.

A sok szenvedést okozó embertelenség mellett számos szép példát is mesélt tisztokról, katonákról, akik az itthon élők által akkor még elképzelhetetlen körülmények között emberek tudtak maradni. Pedig ez akkor és ott a *segítő* életét is veszélyeztette. Tehát ahhoz nagy bátorság is kellett. Az emberiség nagy szerencséje, hogy voltak olyan tisztok és katonák is, akik bátrak voltak és segítettek. Nem csak Murayk voltak, hanem Reviczky Imrék is. Ő — hivatásos katona létére — feleségével együtt az emberi jóság, korrektség megtestesítője volt. A nagybányai X. számú muszos zászlóalj parancsnokaként katonai karrierje és élete kockáztatásával politikai, zsidó és nemzetiségi muszosok sokaságának mentette meg az életét.

A keretlegények közül persze nem mindenki pusztán emberségből segített. Volt, aki csak ellenszolgáltatás fejében tette. 1943 tavaszán hallottam éle-

temben először, majd értettem meg a jelentését a *bon* szónak. Egy, a családkunk által is ismert férfi (aki keret-tizedesként találkozott apuval) keresett fel bennünket, és anyunak átadott egy apu által írott papírt, amely szerint "E sorok átadójának 100, azaz egyszáz Pengővel tartozom." Dátum, aláírás. Talán érthető, hogy a *bon* hatalmas örömet jelentett a családnak, hiszen hosszú idő óta ez volt az első hír apuról. Megtudtuk, hogy életben van. Anyu ezt az összeget, bármilyen szűkösen is éltünk, előkerítette. Apu később már itthon elmondta, hogy voltak, akik ezrekről adtak bonokat kenyérért vagy más ennivalóért, egy kis füstölni valóért stb. Ő maga mellesleg két komiszt (a kincstári kenyér elnevezése) kapott a 100 pengőért. A cserével elégedett volt és még dicsérte is az említett tizedest.

Annak okát, hogy édesapám sok ezer más társával együtt több évi szolgálat (ebből két év a fronton!) után anyu többszörös kérelme ellenére sem jöhetett haza, csak jóval később, Nagybaczoni Nagy Vilmos emlékirataiból tudtam meg. Elődje úgy rendelkezett, hogy a muszosoknak semmiféle kedvezmény nem adható, tehát a háború végéig a fronton kell maradniuk. A katonákat viszont 6 hónap után le kellett váltani. Nagybaczoni Nagy rövid minisztersége alatt kiadott számos rendelkezése sok muszos — közöttük az én drága apám — életét mentette meg. E nagyszerű ember és katona első rendeletével fent említett szabálypontot azonnal megszüntette. Megtiltotta a muszosok fogolyként kezelését. Elrendelte az ellátásuk javítását, a betegek és szolgálatra alkalmatlanok azonnali leszerelését. Megtiltotta a velük szembeni rossz bánásmódot, testi fenyítésüket. Vizsgálatot kezdeményezett és büntetést szabott ki a kegyetlenkedő tisztekre és keretlegényekre. Humánus rendelkezései e bátor katona karrierjének végét is jelentették. A kormányban lévő héják 9 hónap múlva kikényszerítették távozását.

Nagybaczoni Nagy rendelkezéseinek köszönhetően apu (a 6 hónap helyett) 2 év letöltött frontszolgálat után hivatalosan is jogosult lett a hazatérésre.

1943 őszén egy borítékra írott üzenetet kézbesített a postás. Rajta apu ceruzával írott sorai, amelyben tudatja, hogy él, hazaértek az országba, most karanténba viszik őket. Akkor is voltak ismeretlen rendes emberek. Az illető, aki megtalálta a robogó vonatból kidobott borítékot, bérmentesítette és feladta. A levél és tartalma azért okozott nagy meglepetést és óriási örömet, mert néhány hónappal korábban a HM-től hivatalos értesítést kaptunk apu eltűnéséről. Sőt! Volt egy olyan hazatérő ismerős, aki bizton állította, hogy látta őt és helyi jó barátját, K. Jani bácsit megfagyva.

Nagy volt mindnyájunk öröme. Apánk — a család támasza — él! Hiába küldték meg hivatalosan az eltűnéséről szóló értesítést. Anyu és Zoli bátyám még azon a héten meglátogatták. A vesztegár miatt csak a drótkerítésen át beszélhettek egymással. Mint kiderült, a századukból apu és két barátja tért haza. A karantén időtartamára már nem emlékszem. A családhoz való visszatérte után még hosszabb ideig lábadozott. A sok látott és átélt borzalom ellenére optimizmusára jellemzően minden hozzá közel állót vigasztalt. Meggyőződéssel állította, hogy a tengelyhatalmak a háborút már elvesztették, s ezen már semmiféle stratégia vagy csodafegyver sem változtathat. Tudta, mit jelentett akkor a nap mint nap hallott, olvasott „rugalmas elszakadás”. Véleménye szerint a szövetségeseket és a szovjet hadsereget már senki és semmi nem tudja feltartóztatni. A háború Berlinben fog véget érni. Pedig hol volt még ekkor a második front?

Drága jó apám jóslatai beváltak ugyan, de addig még újabb, a korábbiaknál még nehezebb, emberfeletti megpróbáltatások egész sora várt mindnyájunkra. Felépülése, megerősödése után rövid idő múlva megkezdődött családkunk és több százezer sorstársunk minden emberi képzeletet felülmúló szenvedésének időszaka.

A megszállás után

Az ország német megszállásának híret nyugdíjas jegyző szomszédunk közölte apuval. Ők rendszeres és lelkes hallgatói voltak az angol rádiónak. A mi rádiónk ekkor már egy többszörösen átkötött papírdobozban, viaszpecséttel lezárva az éléskamránkban volt tárolva.

A hír hallatán Zoli bátyám — aki a numerus clausus miatt a Műszaki Egyetemet Berlinben végezte el, majd gépészmérnökként 1933-ig Németországban, utána az Anschlussig Ausztriában dolgozott — kifakadt: „Ezek mindig és mindenhova követnek engem. Még a saját hazámba is utánam jöttek.” Az ő korábbi személyes tapasztalatai megerősítették az azóta az egész emberiség által megismert történéseket. Azt, hogy a nácik már hatalomra kerülésüket megelőzően is szerveztek erőszakos cselekményeket, pogromokat. Hitler hatalomátvétele után pedig hivatalos állami rangra emelték a totális terrort a zsidóság, a baloldali és más, nekik nem tetsző személyek, csoportok ellen, azok fizikai megsemmisítésére. Tíz- és tízezrek tűntek el egyik napról a másikra nyomtalanul, örökre. Németország a rettegés országa lett. És ezt minden általuk megszállt országban meghonosították. A tömeggyilkosságokat saját állampolgáraik esetében nem a birodalom területén, hanem a Főkormányzóságban (a megszállt Lengyelország) és a Szovjetunió megszállt területein hajtották végre. Nekem külön megmagyarázta, amit hazajövele után szüleimnek, barátainak és ismerőseinek már elmondott. Tőle és ekkor hallottam első ízben olyan — addig ismeretlen — fogalmakat, neveket, elnevezéseket, mint pl. védőőrizet, koncentrációs tábor, likvidálás, Krisztallnacht, Dachau stb.

Zoli bácsi figyelmeztette szüleimet: „Mariskám! Miki! Fel kell készülnünk a legrosszabbra (...) még arra is, hogy minden előzetes értesítés, tájékoztatás nélkül elhurcolnak bennünket! (...) a legfontosabb dolgokat készítsétek elő úgy, hogy ha értünk jönnek, hamar készen legyünk, mert ezek nem ismernek

kíméletet!” Szegény Zoli bácsi. Ő a németek megjelenésére számított, mégis saját országának hivatalos közegei, m kir. csendőrjárőr hurcolta el, majd verte agyon negyven nap múlva a varjúlaposi gyűjtőtáborban.

De a lényeket illetően nem tévedett. Naponta újabb megpróbáltatások következtek. Zsidóellenes intézkedések sorozatos kiadására került sor. Közvetételük nálunk doboltatás és falragaszok útján történt. A rendeletek betartásának ellenőrzésére ekkortájt sűrűn látogatták a zsidó családokat községközi hivatalnokok, ezzel megbízott tanítók vagy leventeoktatók, idősebb leventék esetenként csendőr vagy egyenruhás pénzügyőr kíséretében. Mindenkit összeírtak, személyi adatainkat okmányokkal kellett igazolni. Apunak és másoknak, akiket megbízhatatlannak minősítettek, naponta kellett a csendőrőrsön jelentkezni. A korábban már lepecsételt rádiókat, később a kerékpárokat be kellett szolgáltatni. Kizárólag a zsidók részére csökkentett adagú élelmiszerjegyeket adtak. A zsidók nem voltak jogosultak tej, vaj, zsír és különféle húсок vásárlására. Vagyonleltárt vettek fel minden ingóságunkról. A leltározást végzőket főleg az ezüst és az aranydolgok érdekelték. A leltár minden példányát magukkal vitték.

(Közbevetőleg: az 1997-ben beadott kárpótlási kérelmemhez kérte ezt a bizonyítékot a Kárpótlási Hivatal! Szegény ügyintéző! Ő el sem tudta képzelni azt, ami velünk történt. De ha mégis kaptunk volna egy példányt a leltárból, a gettó, a gyűjtőtábor, Birkenau stb. után hogy maradhatott volna az meg? Anyu és Évi személyes ékszereiért és családunk összes ingóságaiért a megyei Kárrendezési Iroda 850 [nem elírás!], Nyolcszázötven Ft kárpótlást ítélt meg számomra. Ezt — mivel ilyen címetű kárpótlási jegy nincs — felkerekítették 1000 azaz egyezer Ft-ra. Fellebbezésemre 2001-ben a Központi Kárrendezési Iroda az elsőfokú döntést megváltoztatta, és kérésemet elutasította, mert nem tudtam hitelt érdemlően, korabeli okmányokkal bizonyítani családunk kifosztását. De hát erről tényleg csak közbevetőleg.)

Elrendelték a 10x10cm nagyságú sárga csillag viselését. Drága anyám és Éva nővérem zokogva készítették ezeket a család minden tagja részére. Később a korábbi leltár alapján elvitték családunk ezüst-, arany- és műtárgyait a gyűrköt kivéve. Azokat elhurcolásunk napján húzta le szüleim és Éva ujjáról a járőrpáncsnok.

Egy este — még a vagyonleltár előtt —, amikor családunk a már bekövetkezett és a még várható eseményekről beszélgetett, vetődött fel (már nem tudom, ki volt a kezdeményező), hogy értékeesebb dolgainkat el kellene rejteni. Éléskamránk (amelyben a padlásfeljárt is volt), nagyméretű, ezért gondoltuk ide elásni a holmikát. Az elgondolást tett követte. Anyu és Évi ét- és evőeszközkészletünket, az értékeesebb ágyneműket, valamint az ezüst- és aranytárgyakat egy viaszosvásznon-terítővel kibélelt nagy, vasalt ládába rakták. Eközben apu és én kiástuk a láda helyét, majd eltemettük azt. Napok múlva valamelyik szigorító rendelkezés ismertetésekor (amikor a szankciókat is bejelentették, hogy mire számíthat az, aki a rendelkezéseket kijátssza, megszegi), családunk a korábbi elhatározást módosította. Nem akartunk magunknak rosszat, pedig még mennyiben lett része mindnyájunknak. A ládát kiástuk, a nyomát eltüntettük. 1945-ben, apuval történt hazajövetelünk után láttuk, hogy a szomszéd özvegyasszony lakása találattól összedőlve, romokban hever, a mi éléskamránk udvari fala pedig beomlott, rá arra a helyre, ahová egy évvel korábban a ládát elástuk, majd kivettük. Itthon maradt másik szomszédunk mondta el, hogy a fal beázott, s még 1944 késő nyarán beomlott. A konyhánk és az éléskamra pedig — az ott lévő tárgyaink elszállítása után — hosszú ideig üres volt.

A helyi gimnáziumban, amelynek akkor tanulója voltam, csak néhányan, osztályomban pedig csak ketten voltunk zsidó diákok. Márciusban igazgatónk nekünk megtiltotta az egyensapka és az iskola jelvényének viselését. Ekkortól, majd a sárga csillag kötelező viselése után egy hétig (ameddig iskolába járhatunk) elképzelhető zsidó diáktársaim és a magam helyzete. A német megszállástól elhurcolásunkig terjedő egy hónap alatt főleg a felsősöktől volt sok meg-

aláztatásban részünk. Egy évvel korábban hivatalos értesítést kaptam a cserkészcsapat vezetőjétől (jóllehet én nem is jelentkeztem), hogy „származására tekintettel nincs lehetőség a cserkészcsapatba való felvételére.” Ekkortájt köteleztek, hogy vegyek rész leventefoglalkozásokon. Talán két-három alkalom után, minden „nem fajtiszta” leventével együtt eltanácsoltak onnan is. Az itt csoportosan eltöltött néhány alkalom már akkor meggyőzött arról, hogy alapvetően, de nem kizárólagosan a tanítótól, a nevelőtől függ a hozzá beosztott fiatalok viselkedése, magatartása. Nagy szerepe van a családi közegnek, környezetnek. A leventék között szerzett személyes tapasztalataim nem sok jóval bíztattak a jövőre nézve.

Néhány kellemes emlékről is! Személy szerint én három tanáromra emlékszem, akik nyíltan védelmükbe vettek bennünket. Néhány osztály- és iskolatársunk (azóta is jó barátaim) mellénk állt. Ez nagy lelkiert adott számunkra. Egyik vidéken lakó osztálytársam MÁV-nál dolgozó édesapja keresett meg ekkortájt bennünket. Felajánlotta, hogy elbújtatja családjukat. Szüleim a kockázatot vállaló családra, nagyapára és Zoli bácsira való tekintettel — könnyes szemmel — köszönték meg, de nem fogadhatták el e valóban nagylelkű ajánlatot. Milyen az élet! A köszönő viszony mellett csak a fiukkal való barátságom volt a kapcsolat korábban e két család között. Mégis, ők voltak hazatérésünk után az elsők, akik minden elképzelhető és tőlük telhető módon segítették újrakezdésünket.

A nagyon szép, fekete hajú Éva nővérem 1940-től a nyíregyházi leánypolgári iskolának volt kitérő tanulója. Tanulmányait a bekövetkezett események miatt nem tudta befejezni.

Bekövetkezett...

1944. április 16-án, vasárnap kora hajnalban csendőr-puskatus dörömbölt lakásunk és a velünk egy házban lakó özvegyasszony (akinek két fia ekkor már évek óta muszos volt valahol) lakásának ajtaján. „Kinyitni! Csendőrség! Öltözzenek fel! Csomagoljanak! Negyedóra múlva indulunk!” A csendőrpertuval egy hivatalos civil személy is volt. Ő súgta meg, hogy legalább egy hétre való élelmiszert vigyünk magunkkal. A csendőrök nem helyiek, azokat én szinte mind egyiket ismertem látásból. (Lakásunk majdnem szemben, 40–50 m-re volt az őrstől.)

A járőrparancsnok először anyutól és Évitől vette el fülbevalóikat, majd tőlük és aputól a gyűrűket is: „ahová most kerültök, ott úgysem lesz rá szükségetek, bűdös zsidók” — mondta így, csendőrpertuval, egyoldalú tegező viszonyban. Összecsomagolás után a civil hatósági közeg bezárta, ragasztószalaggal leragasztotta, majd lepecsételte lakásunk ajtaját. A folyosó túlsó végén lévő konyhánkról elfelejtkeztek, mi meg nem szóltunk. A szomszédos nyugdíjas jegyzőcsalád tagjai el akartak tőlünk búcsúzni, de a két csendőr durva szitkokkal, „zsidóbérenc” stb. jelzőkkel ezt megakadályozta, kivéve (ahogy mondta) ha ők is velünk akarnak jönni. Addig, amíg a járőrparancsnok átment a szomszéd özvegyasszony lakásába a személyes ékszereket elkobozni, társa — nehogy elszökjünk — az udvaron biztosított. A civil megengedte a búcsúzást. Azután a két kakastollas mögénk került, szuronyos karabélyukat alkarjukra fűzve, sűrű, hangos szitkozódás közben kísérte hatfős csoportunkat a mintegy 400 m-re lévő zsidó iskolához.

Ez az 1930-ban elkészült épület volt a környék egyik legfiatalabb és legkorszerűbben felszerelt tanintézete. Alapítója és mecénása az Amerikába kivándorolt Harry Polacsek volt. Éva és én az elemi iskolát itt végeztük. Nagyszerű nevelőinktől a tananyagot túl sok igaz, emberi jellemtulajdonságot vehettünk

át. Pajkos, rossz gyerek voltam, mégis elérzékenyültem, mert úgy éreztem, ez a találkozás végleges búcsú a korábbi, általam valóban kedvelt iskolánktól. Búcsú kiváló tanárainktól, akik oly sok türelemmel vezettek be bennünket a tudás rejtelmeibe. Most magam elé képzem, ahogy a többi üldözött csoport a jog- és birtokbitorló inkvizitorok kíséretében elhagyta a szeretett és tisztelt intézet területét. Ekkor csendesedtek el véglegesen a nagykállói zsidó iskola termei és udvara, hiszen korábbi kis látogatóit elhurcolták

Az utunkba eső utcákon mindenütt egyenruhások. Sok volt közöttük a próbacsendőr. Az iskola előtt és azon túl az úttesten keresztben, útelzárás gyanánt lovas csendőrök és két, a csendőrök által használt Steyr-Bäby pisze orrú személyautó. A szomszédok az ablakok mögül figyelték menetünket és a történéseket. E vasárnap kora reggelen egy civil lélek sem volt az utcán, csak a batyus, csomagocsoportok és kísérők. Az iskola épületéhez érve a bennünket kísérő járőrparancsnok aput átadta egy addig ott posztoló társának, aki őt az iskolával átellenben lévő nagy udvarra kísérte. A járőrtárs bennünket az iskola udvarára terelt be. Ezt így csak a csendőrök által ismert névsor alapján lehetett megszervezni. Más különben honnan tudta volna a bennünket előállító idegen csendőrpáros, hogy neki aput itt majd át kell adnia. Mi ekkor még nem is gondoltunk arra, hogy akkor, ott, így, minden búcsúzás nélkül aputól ismét el kell válnunk.

Az iskola udvarán (milyen szép tornaünnepélyeket mutattunk be itt az évzárók során!) óriási tömeg, hangzavar. A község zsidó lakosságának egy része, gyermekek, nők, férfiak már itt voltak, ide terelték őket. Az udvaron feltűnően kevés a fiatal- és középkorú férfi. Ekkor lehetett látni a muszos rendszer következményét, másrészt ekkor még nem tudtuk, hogy közülük sokat — mint aput — eleve a másik nagy udvarra gyűjtötték össze. A nagyapa szomszédságában lakó egyik családtól az iskolaudvaron tudtuk meg, hogy nagyapát és Zoli bácsit is a másik udvarba kísérték.

Az udvaron, ahogy nőtt a félelemtől rettegő tömeg, úgy nőtt a hangzavar. A bekísért csoportok közül soknak (egyesek elmondása szerint) már ek-

kor, ideérkezésükig és itt is kijutott a verésből. Érdekes. Gyerekfejjel ugyan, de elég sokszor láttam a már említettek miatt a csendőröket „működés” közben. De fa görbebottal és gumibottal felszerelve még soha. Eddig a karabélyuk tusával vagy a kard lapjával ütöttek. Ezek szerint ezek az új kényszerítő eszközök közvetlenül erre az alkalomra és célra, a zsidók verésére lettek rendszeresítve. A sok szerencsétlen család között egymás láttán és a sok gyermek sírásának hatására pánik tört ki. Jajveszékelés, hisztérikus, tumultuózus jelenetek stb. A kakastollas kísérek és a benti örök a tömeg lecsitítására egyre jobban keménykedtek. A bot- és puskatusütések ellenére a nyugalom, a csend nem akart bekövetkezni. Néhány figyelmeztető lövés — és az ordítózás, a hangzavar megszűnt.

Egy csendőr tiszthelyettes az iskola lépcsőfeljárójáról üvöltve közli a sokadalommal: Kussoljatok! Akik a most következő névsorolvasás során a nevüket hallják, személyi motozás miatt a tanári szobába és az igazgatói irodába kötelesek bejönni. Aki ezt el akarja kerülni, az itt, a lépcsőfeljáratonál lévő asztalnál adja le az eldugott készpénzt, ékszereket! Most még következmények nélkül, de akinél ezt követően is találunk valamit, az nem a gettóba megy... (A mi családunk nevét nem olvasták.) Újabb pánik. A kiszólitottak közül ugyanis sokan hiába adták le az asztalnál a maguknál elrejtett pénzt, ékszert, személyi motozásukat mégis végrehajtották. A Róna igazgató bácsi irodájában megmotozott egyik ismerősünk mondta el, hogy a folyosóra való belépésüktől a motozás befejezéséig akár volt nála valami, akár nem, minden beérkezőt végigverték az épületet megtöltő csendőrök. Mint elmondta, a bentiek nem csáköban, hanem kakastollas Bocskai-sapkában voltak, és csak pisztoly volt náluk. De polgári ruhás csendőrnyomozókról is tett említést.

Később az előbb már említett tiszthelyettes kihirdette, hogy a községi előjáróság által kirendelt szekerek megérkeztek. A gyerekek, betegek, gyermekes és idős asszonyok a csomagokkal azokra szálljanak fel. A többiek a szekerek mögött gyalogosan kötelesek menetelni a nyíregyházai gettóba. Felszólított-

tak, hogy aki ellenállást vagy szökést kísérel meg, azok ellen a csendőrkíséret fegyverét fogja használni! Értettem!?

A névsorolvasás gyorsan ment, de ekkor már jobban láttuk, hogy milyen sok családot választottak szét. A családfő nevét ilyen esetekben nem is szólították. Számunkra is megdöbbenő volt, hogy csak az anyu, Évi és az én nevem hangzott el, az apu, nagyapáé és Zoli bácsié nem. Nem lehetett semmit sem tenni, nekünk be kellett állni a sorba. Családunk szétszakításakor apunál volt és maradt a ruházati-, nálunk az élelemcsomag. Apu mit fog enni? nekünk nem lesz váltás fehérneműnk? takarónk? stb. — vetődött fel közöttünk. Hogy apu, nagypapa és Zoli bácsi mikor indultak el és hova vitték őket, ekkor még nem tudtuk. Maga a tény, hogy nincsenek velünk, hogy apu ismét távol van, bénítóan hatott mindhármunkra. Ekkor még nem tudta anyu, apu és Évi, hogy soha többé nem látják egymást.

A lovas fogatok gyorsan megteltek, kialakult a gyalog menetelők sora is. Azóta már tudom, hogy a község zsidó közösségét kétszeri hasonló csoportosítással tudták a gettóba kísélni. További egy menetoszlopot tett ki apuék csoportja. A mi csoportunk menete a délelőtti órákban indult el az iskola elől. Pontosan a mi családunk mellett lovagolt egy vörös hajú, csúnyán szeplős arcú csendőr tiszthelyettes, akinek a szitoktól be nem állt a szája, állandóan káromkodva üvöltözött. Legsűrűbben hangoztatott mondatai: „Igyekezz, zsidó, mert megdöglesz! Zálil! Ahová most visznek, majd szappant főznek belőled.” Stb. Eközben sűrűn emelgette és használta is hosszú, vaskos görbebotját. Itt jól lehetett látni és tapasztalni, hogy a jól beidomított csendőrlovakkal milyen könnyen lehet arrébb, a sorba besodortatni, gyorsabb menetütemre ösztökélni az embereket. Itt és ekkor tapasztaltam, milyen kellemetlen, amikor a lófarok vége az ember szemébe csap. Menetoszlopunk előtt és mögötte távolabb más, közeli-távoli községek hasonló sorsra rendelt oszlopai vonultak egyre fáradtabban, nehezebben, lassuló ütemben.

Körülbelül félúton rövid pihenőt kaptunk. Le lehetett ülni az árokpartra, de a lovaknak is jólesett egy kis pihenés. A már említett szeplős csendőr ekkor vette észre fejemen az iskola jelvénye nélküli sötétkék gimnáziumi egyensapkát. Először csak üvöltözött, majd kiszóltott és csuklózni kezdett: „Feküdj! Fel! Térdhajlítás! Békaügetés” stb., többször egymás után. Szerencsémre hamar vége lett a pihenőnek. De mielőtt beállhattam volna a sorba, anyuék és a közelben lévők előtt megbotozta a hátamat, vállamat, fejemet. Hiába könyörgött anyu sírva neki, csak akkor hagyta abba, mikor a menet elindult. Közben drága anyámnak is kijutott a szitokközönből: „Büdös zsidók...! Lesz még rosszabb látványban és sorsban is részed, meg a fattyúdnak is!” stb., majd anyunak is többször az arcába vágott a botjával. (Csak Simapusztára kiérkezésünkkor tűnt el a zöld folt a szeme környékéről.)

Máig sem tudom, miért bőszítette úgy fel sapkaviseletem? Jó kondíciómnak, a gyerekkori sportolásnak, de nem utolsósorban „vagányságomnak” is köszönhető, hogy fizikálisan nem viselt meg ez az epizód, és hamar túltettem magam rajta. De a csendőrök iránti egész életre szóló gyűlöletemnek a csírái drága anyámra zúduló szidalmak és az ő megverése miatt ekkor települtek meg tudatomban és egész énemben.

A nyíregyházi gettóban

Kimerülten, éhesen, porosan piszkosan, a rövid idő alatt tapasztalt kegyetlenségek hatására kétségbeesetten, megalázva és megfélemlítve ért menetszlopunk a Nyíregyháza területén kijelölt gettóhoz. Oszlopunkat a Kossuth utca elején, a sírköves udvar vonalánál felállított, deszkából ácsolt főkapunál állították meg. Volt olyan vidéki csoport, amelyet zuhogó esőben hajtottak, úztek a derék lovas banditák, hogy minél hamarabb a városba érjenek.

Várakozásunk alatt láttam, hogy a város kedves színfoltja a villamos ugyanúgy jár, mint korábban. Később a kisvonat is végigpöfögött a Kossuth utcai „új lakásunk” előtt. Pedig én azt hittem, hogy azért, azokért az igazságtalanságokért, ami aznap velünk történt, megáll az élet. Nem állt meg!

Mindaddig várakoznunk kellett, ameddig az előzőleg ide kísért menetoszlop tagjait elhelyezték. A szekereket ki kellett üríteni, azok indultak vissza. A gazdáknak, a fogathajtóknak és a lovaknak járt a megérdemelt pihenés. Ekkor derült ki, hogy a gazdák és kocsisok között volt olyan, aki a lovak abrakos tarisznyáiban ennivalót hozott utasainak vagy általuk küldte azt más, volt szomszédjának, ismerősének.

Csoportunkat csak a késő délutáni órákra osztották el a kijelölt házak szobáiba. A befogadásunkra kijelölt házakra nem kellett Dávid-csillag vagy más jel, mert azok utcára néző ablakait — a kilátást megakadályozandó — bemeszelték. Így e lakások már messziről jól felismerhetők voltak.

Az érkezőket a csendőrkísérettől átvéve általunk eddig nem látott karszalagos civil férfiak kalauzolták kijelölt lakhelyeikre. Megtudtuk, hogy ők a gettórendőrség tagjai. Egy csoport elkísérése, elhelyezésének rendezése után tértek vissza újabb csoportokért. A betegek, öregek támogatása miatt nehézkesen haladt előre a folyamatosan csökkenő tömeg. A gettórendőrök később is, a gettóból való kitelepítésünk során és utána is velünk maradtak, sőt létszámukat kiegészítették. (Valószínűleg a többi gyűjtőtáborban is.) Egyenruhás vagy hivatalos személy távollétében mindig halkán, visszafogott hangon intézkedtek. Eleinte nem is értettem, miért kezdett el hirtelen kiabálni az addig normális hangerevével beszélő rendőr. Ez volt a jel, hogy észlelték a veszélyt, a nem csillagos vagy a csendőr közeledtét. Nekem ekkor ez olyannak tűnt, mint egy felnőtt bújóska. Később már tudtam, tapasztaltam is: mit, milyen sokat jelentett ez.

A gettó a Kótáji (ma Vasvári Pál)–Dohány–Vay Ádám és Jókai utcák, a Besenyei- és a Kis tér (ma Mártírok tere) által határolt körzet volt. A vidéki zsidó családok lakhelyeül az e körzeten belüli házak közül mintegy 120 (nyíregyházi

zsidó családok által lakott) épületet jelöltek ki. Az e körzeten kívül lakó nyíregyházi zsidó családok egy hétig még otthonaikban maradhattak. A Kis téri ortodox templom volt a gettó „kórháza”, annak udvarán és az épületeiben a konyha és a raktárak.

Még otthon, a zsidó iskola udvarán (nem véletlenül) egymás mellé kerültünk három olyan családdal, akikkel évek óta jó barátságban voltunk. A gyerekek (három fiú, három lány) hozzánk hasonló korúak, jó pajtásaink. Az iskola udvaráról mind a négy család családfő nélkül került ki. Róluk, hozzánk hasonlóan a másik három családnak sem volt semmi tudomása. A négy csonka családot a négy anya egy 12 fős nagycsaláddá alakította. Anyáink a lakóhelyelosztást figyelve úgy helyezkedtek (de bennünket, gyerekeket is úgy igazgattak), hogy mi tizenketten valóban, mint egyetlen család kerültünk elhelyezésre a Kossuth u. 38 szám alatti ház egyik udvari, szegényesen berendezett szobájába. És e nagycsalád tizenkét tagjából tizenegy a barna iszonyat áldozata lett. Egyedül éltem túl.

A kevés bútor ellenére szinte alig volt hely a szobában. Anyáink döntésére mindent kipakoltunk, ők kitakarítottak, a padlót felsikálták. Bútornak asztal, székek, egy fali könyvespolc és fogas maradtak a szobában, a többi a tornácra lett elhelyezve. Éjszakára az asztal és a székek is kikerültek ugyanoda. Ekkor fel sem vetődött bennünk, mi lett volna velünk télen ilyen körülmények között. Anyáinknak is köszönhetően a változatos tavaszi időjárás ellenére kitelepítésünk egész ideje alatt senki sem lett közülünk beteg. Az ezt követő napokban mindnyájan megtanultunk felváltva, asztal nélkül és kézben tartott tányérból, állva vagy a tornác kőlapján ülve enni. Kis dolognak tűnik, mi gyerekek itt és ekkor tanultuk meg becsülni az egytálételes ebédeket. Milyen jó is volt — ha volt!

A kb. 4x4 m-es szoba bútor nélkül is nagyon szűkös volt 12 fő benntartózkodásához, különösen lefekvéskor. Nappal, aki csak tehetett a szobán kívül az udvaron vagy a tornácra tartózkodott. Az utcára kimenni — a váratlan és kellemetlen találkozásokot elkerülendő — nem volt tanácsos, de senki nem is

akart. Oda csak akkor mentünk, ha az feltétlenül fontos, elkerülhetetlen volt. Az esti lefekvést az első napokon a helyhiány miatt minden alkalommal külön kellett megszervezni. A házba telepített (igen kevés) középkorú férfinak nem volt semmi tényleges, rendszeres elfoglaltsága. Ezért azután volt, aki nappal aludt, éjszaka pedig a tornácra szunyókált. Szerintem ez az állandó tétlenség, a semmittevére kárhoztatás, és az ebből következő „felesleges vagyok” érzése és valósága is komoly tényezőként játszott közre a gettóba bezárt tömeg testi és lelki elnyomorodásában.

Második napon lefekvés előtt a négy anya minden gyereket a szobába rendelt, s az ajtót bezárták. Egy felelősséggel teli, sorsunkért aggódó, mégis határozott hangvételű beszélgetés kezdődött el velünk. A nyolc gyereket egyenrangú partnernek tekintve mondták el anyai jó tanácsaikat, útmutatásaikat. Ma is elszorul a szívem, amikor felelevenedik előttem ez a hatvan évvel ezelőtti beszélgetésünk, aminek csak a tartalmát tudom feleleveníteni: *teljesen ismeretlen és kiszámíthatatlan mindnyájunk jövője. Ezért mindent meg kell tennünk egymásért, segíteni egymást és a tőlünk még jobban rászorulókat. Ha valamilyen ok miatt valaki elkerül, elszakítják a többiektől, ne hagyja el magát, próbáljon talpon maradni, legyen becsületes! Ne hagyjátok magatokat, legyetek bátrak! Soha ne feledjétek el, ami apáitokkal történt, ahogy szétszakították családjainkat, ahogy bántak és bánnak most is velünk! Ha majd felnőtök és családok lesz, mondjátok el, mi történt, mit tettek velünk, a becsületes, törvénytisztelő magyar állampolgárokkal, csak azért, mert zsidók vagyunk! Végül: A tisztálkodás legalább annyira fontos emberi szükséglet, mint az étkezés. E szavak, érzések elkísértek oly sok szörnyűségen keresztül, s még ma is bennem vannak az akkor el nem mondott fogadalmunkkal együtt. Én magam még ma is időszerű, egy egész életre szóló parancsolatnak tekintem az akkor, ott elhangzott intelmeket.*

Ma is csodálattal és hálával adózom e négy törekeny, szép és művelt fiatalasszonynak. Szülőanyám, Anci és Magda néni negyvenen innen, egyedül Lili

néni volt akkor 47 éves. Ahogy féltették, védték, együtt tartották, nevelték és formálták e vérgőzös időben kis-nagy családjukat, gyermekeiket. Ahogy egy életre szóló útravalóval elláttak bennünket, akik között a legidősebb Pali 15, Évi nővérem 14, Gyöngyi, Gyuri, Dávid és én 12–13, Andi 11, Lívi pedig 10 éves volt. Még egy dolog, ami miatt örökké emlékezetes maradt ez az akkori családi beszélgetés. Valamelyik kicsi szájából hangzott el, hogy a másik gyerek anyját ne néniizzük, hanem a nevük után mondjuk az anya nevet Így lett ettől kezdve szülőanyám Mariska anya, a többiek Anci anya, Lili anya és Magda anya. Ha mindenkit egyszerre akartak megszólítani, akkor négy anya. (Így mondták!) Ha a sajátot, akkor anyu. A családi megszólításnak ezt az új rendjét a négy anya először megmosolyogta, mi is többször tévesztettünk, de rövid idő alatt mindenkinek természetessé vált. Ekkor született az a közös döntés is, hogy a szobánkra ezután mindig egy anya és két gyerek ügyeljen, bent vagy a szoba előtt tartózkodva.

Mi, a négy fiú sok gondot okoztunk, rosszak voltunk, néha a lányok is pajkosak, de fogva tartásunk egész ideje alatt soha egy pofon el nem csattant vagy más testi fenyegetés nem történt. Pedig ma már el tudom képzelni a négy anya lelkivilágát, amit még súlyosbított, hogy gyermekeiket nélkülözni, sőt éhezni is látták

A négy kis család mindegyike azon kesergett, hogy mi van apuékkaival, a családfőikkel. Mint később kiderült, nemcsak mi, mások is hasonlóan jártak a családok szétszakításakor a ruházati és élelmiszersomagokkal. A Kossuth u. 38-cal szemben egy utcai fűrt kút volt. Valakinek mindig sorba kellett állni, hogy vízhez jussunk, de volt, és ez a lényeg. A sorban állás és a vízfordás a fiúk feladata lett. Mosáshoz teknő, főzéshez edény és főzési hely nem volt, illetve kevés. Az egész házban csak két tűzhely volt, mert a korábban is itt lakó családnak (vagy családoknak? már nem emlékszem) nem kellett több. Anyu az udvaron téglákból alakított ki egy főzőhelyet, módszerét több család is átvette. Drága anyám — amikor megtudta, hogy a gettó területéhez melyik utcák tar-

toznak, és hogy a gettón belüli mozgás nincs korlátozva — megkereste özvegy nagynénjének családját. A nagynéni és három lánya egy kétszoba-konyhás lakásban lakott. Tőlük kért és kapott némi fehérneműt, takarót, néhány matracot, edényeket, s ami a legfontosabb: egy csikótűzhelyt. E rokonainkkal többször találkoztunk. Egy ízben ők jöttek el hozzánk. Megdöbbenve látták siralmas körülményeinket. Mivel hozzájuk a valóban csöppnyi lakrész vagy valamilyen félreértés, tévedés miatt nem telepítettek senkit, felajánlották, hogy költözzünk hozzájuk. Nekik is jobb lenne, hiszen rokonok költöznének oda. A javaslatot nem mertük megvalósítani, attól tartva, hogy az addigi tévedés kitudódhat, aminek beláthatatlan következményei lehetnek — elsősorban rájuk. A kapott dolgokat és a főnyereményt (ti. a tűzhelyt) még aznap egy kölcsönként kézi kocsival hazaszállítottuk. Pár napig a ház udvarán, fáskamrában, a pincében talált fahulladék kitarított, utána a Kis téri templom udvaráról szereztünk tűzrevalót.

Akinek nem volt élelme, annak a többi család adott. Ahogy egyre jobban fogyott mindenkié, a Kis téri központi konyháról hoztunk az udvar lakóinak. Eleinte kenyeret és nyersanyagot, később főtt ételt.

A gettóból három alkalommal szöktem ki. Első ízben minden határozott cél nélkül, csakhogy a tilalmi rendelkezéseket megszegjem. Simán, könnyen ment. Nem volt légmentes lezárás. A Kossuth utcához hasonlóan a gettó területére eső többi utca eleje-vége is keresztben szögesdrótos deszkakapuvál volt lezárva. A gettó határára eső utcák, házak alacsony kerítésein keresztül könnyen kijutottam a lezárt területről. A gettó határát jelentő Vay Ádám utcára érve az ott lakó Mariska néniékhez (édesapám nővére) csengettem be. Nagy fiuk, Laci akkor már muszos volt, Imre és Pali otthon voltak. A családfő, Lajos bácsi gettórendőrnek volt beosztva. Elmondtam sorsunkat, nagynéném rögtön csomagolt. A kerítéseken át megrakodva, már csak nagy nehézségek árán jutottam vissza. Nagybátyám két alkalommal keresett fel bennünket, másodszer búcsúzott is, mert — mint mondta — rokonsága Budapestre viteti fel családját. A

vészorszakot Budapesten élte túl a család — Laci kivételével. Ő egy keretlenség „jóvoltából” vesztette életét. Családjá, de különösen az édesanyja soha sem tudott napirendre térni gyermeke tragédiája felett.

Második és harmadik alkalommal a Jósa-kútig, majd az Erdei kitérőig jutottam el. E két esetben tűzrevalót hoztam magammal különösebb nehézség és főleg sárga csillag nélkül. Szegény anyuék, mikor ezt megtudták...

Lili anyja az udvarunkon az iskoláskorú gettó-gyerekek részére tanuló csoportokat alakított. Ebben segítségére volt Éva nővérem és nagycsaládunk leánytagjai. Először csak a mi házunkban lakó, később már a szomszédos házakban élő gyerekek is átjöttek. A négy anyja fontosnak tartotta, hogy a gyerekek el legyenek foglalva, ne haszontalanul múlassák az időt, egyúttal jobban bírják a nélkülözést és az éhezést is.

A már korábban megalakult Zsidó Tanács Fischbein Gábor elnök vezetésével igyekezett úrrá lenni a kiszolgáltatott embertömeget érintő szörnyű körülményeken. A tanács tagjai voltak: Dr. Böhm Ignác, Haas Sándor, Kovács László, Láng Arnold, Németi Sándor, Rosenwasser Kálmán, Dr. Springer Mór, Ungár Béla, Weinstock Samu és Weisz Mór. A tanács irodája 21 fővel működött. Minden feladatnak volt felelőse, de intézkedési lehetőségeik teljesen be voltak szűkítve. Nekik kellett előbb a városban lévő gettó, majd a három gyűjtőtábor minden ügyét intézni. A templomba telepített kórházba 11 orvost, 5 gyógyszerészt, 2 szülésznőt, az ambulanciára és a gettóba további 6 orvost osztottak be. Valamennyien szakemberek, de munkájuk feltételei minden képzeletet alulmúltak. A tanács megalakította a gettórendőri csoportot is összesen 92 fővel. Napok múltán minden családnak összeírták a gondjait, előre közölve, hogy abból keveset tudnak orvosolni. Hiába érdeklődött a négy anyja a tanács képviselőjétől a családfők felől, ő semmit sem tudott róluk. (Hiszen mindezekről függetlenül élte április 16-óta a maga zárt világát a megbízhatatlanokat fogva tartó varjúlaposi gyűjtőtábor.) Az anyák csak a családfők tartózkodási helyére voltak kíváncsiak. Ez ügyben nekünk is, mint anyyi másnak, kérdéseink megvála-

szolatlanok maradtak. Ma már én is természetesnek tartom ezt. Mit tudott volna tenni az illető anyai szétszórt család ezernyi gondjának ügyében?

Itt van az olvasó számára a gettó megnyitása után négy nappal, 1944. április 20-án íródott, azóta ezrek által megismert és végső segélykiáltásnak is megfelelő helyzetjelentés, amelyet a Nyíregyházi Zsidó Tanács küldött a vármegye és a város vezetőjének, valamint Seidl SS-tisztnek a gettóban tapasztalt állapotokról és lakóinak érdekében. Mindhiába.

„ZSIDÓ TANÁCS NYÍREGYHÁZA

Tisztelettel közöljük, hogy a vidékről Nyíregyháza városába behozott zsidókat csak a legnagyobb nehézségekkel tudtuk elhelyezni. Minden lakásban elképesztően nagy túlszűfoeltság uralkodik.

Szabadjon nekünk szíves figyelmét felhívni azon körülményre, hogy nem csak a gettóban elhelyezett zsidókra, de Nyíregyháza egész lakosságára is járványveszélyt jelent ily szűk területre határolt tömörítés, mert városunkban nincsen vízvezeték, csatornázás, sőt, a legtöbb házban ivóvíz sincs, de ahol már ilyen található is, a legtöbb helyen a kutak el vannak romolva. Sok házban a WC leírhatatlan állapotban és megtelve vannak. Ily körülmények mellett a szükségleteknek nem felelnek meg.

A tanács tagjai a tegnapi napon 25 lakást ellenőriztek, és tapasztalataikról a következő jelentést teszik:

Kossuth u. 5. – 198 személy van elhelyezve, a kút javításra szorul, az ivóvíz nem elegendő. A lakrészek túlszűfoeltak, WC kevés.

Kossuth u. 7. – 153 személy, ivóvíz egyáltalán nincsen. Az itt elhelyezett zsidók nincsenek ruhával, takaróval ellátva, mert otthonról nem hozhattak magukkal semmit. WC kevés.

Kossuth u. 9. – 170 személy, a lakás túlzásúfolt, nagy hiány takarókban.
Kossuth u. 1 és 13. – 141 személy, hiány takarókban.
Kossuth u. 17. – 176 személy. Köztük van egy eltetvesedett nő. Ruhái el lettek égetve. Járványveszély.
Kossuth u. 30. – 45 személy, kicsiny udvar, WC tele, járványveszély.
Kossuth u. 41. – 111 személy, túlzásúfolt, ruhahiány.
Kossuth u. 43. – 39 személy, WC tele, ruhahiány.
Körte u. 6. – 152 személy. A kút rossz, a WC tele. Eddigi megállapítás szerint 2 eltetvesedett személy. Ruhái elégetve. Túlzásúfolt. Hiány higiéniaiban, ruhában.
Epreskert u. 3. – 43 személy, WC teljesen telt, túlzásúfolt, vízhiány.
Epreskert u. 45. – 25 személy, túlzásúfolt, kevés élelem. Tisztálkodási lehetőség nincs.
Epreskert u. 46. és 54. – 98 személy, túlzásúfolt, tisztálkodási lehetőség nincs. 5 gyermek teljesen meztelen.
Epreskert u. 48. – 77 személy, túlzásúfolt, kevés élelem, ruhahiány.
Epreskert u. 49. – 25 személy. Általános panasz, kevés élelem és ruházat.
Nyírfa utca 6. – 117 személy. Az épület rossz állapotban. Rettenetesen túlzásúfolt és kicsiny udvar. Körülbelül a bejárati kaputól 5 méterre van a WC teljesen rossz állapotban. Egy súlyos beteg.
Nyírfa utca 4. – 47 személy. A ház majdnem összedől. Túlzásúfolt, vízhiány.
Nyírfa utca 8. – 94 személy. A WC teljesen rossz, használhatatlan, egy súlyos beteg nő.
Nyírfa utca 10. – 165 személy. Erősen túlzásúfolt.
Nyírfa utca 20. – 52 személy. Hiány ruházatban.
Nyírfa utca 28. – 93 személy. Túlzásúfolt, 1 személy tetves, félmeztelen.
Nyírfa utca 40. – 54 személy. Borzasztóan túlzásúfolt. Ruházatban hiány.
Nyírfa utca 42. – 52 személy, túlzásúfolt.
Keskeny utca 2. – 174 személy, rettenetesen túlzásúfolt. A kút azonnali javításra szorul. Hiány vízben és higiéniaiban.

Kossuth u 2. – 196 személy, rettenetesen túlszűfolt. Az udvar tele sír-emlékekkel, úgyhogy használhatatlan. Ruhahiány.

Az itt felsorolt lakásokat mi e hó 18-án déli 12 óráig tekintettük meg. Meg kell jegyeznünk, hogy a lakásokról adott létszámbjelentésünkben csak a vidékről behozott személyek szerepelnek. A lakások őslakói még külön megszámlolandók.

Még megjegyezni kívánjuk, hogy a beköltözöttek csak 3 napra elegendő száraz étellel rendelkeznek. A városba való behozataluk előtt 2 napig gyűjtőtáborban voltak, ahol nem tudták magukat kipihenni és a túlszűfolt lakásokban a pihenésre lehetőségük nincs. Nélkülözik a legszükségesebb tisztálkodási lehetőségeket. Nem tudtak magukkal hozni szappant és mosdótálat, pénzüket elvették, úgyhogy ezen hiányokat vásárlás útján sem tudják beszerezni. A legtöbbnek csak egy ruhája van, és teknő hiányában lehetlenség azokat kimosni. A beköltöztetetteknek nem volt megengedve, hogy főző- és evőeszközöket magukkal hozzák, ezeknek ily nagy mennyiségben való beszerzése lehetetlen.

Ha a beköltöztetések ily gyors iramban fognak tovább folyni, úgy ezeknek az ellátása lehetetlenné válik, bár a beköltözöttek az elhagyott lakásokban e nélkülözött tárgyakkal bőven rendelkeznek.

Orvosaink véleménye szerint az ivóvíz és WC hiánya, továbbá a behozott zsidók kimerültsége és a fokozódó hőség katasztrofális következményekkel járhat.

Utalással az itt felhozott érvekre, kérjük, hogy azokat fontolóra venni, és a bajokat orvosolni szíveskedjék.

Éppen most kapjuk a hírt arról, hogy Varjúlaposra behozott személyek teljesen étellel állanak és Engel Sámuel úr, az ottani birtokos hajlandó őket étellel ellátni: tisztelettel kérjük ehhez való hozzájárulását.

Reméljük, hogy kérelmünk kedvező elintézését nyer, vagyunk teljes tisztelettel:

(Dátum hiányzik)

Aláírás"

Nemrég ismét végigjártam a gettó volt területét. Az előzőekben felsoroltak közül a Kossuth utca 13. és 30., valamint a Nyírfa utca 6., 8., 10., 20., 28. és 40. házszámú épületei még 2002-ben is nagyjából csaknem a régi állapotukban vannak. Megtekintésük után mindenki számára érzékelhetővé válnak a nyíregyházi gettó „lakásviszonyai”.

Szeretném határozottan megcáfolni azt a sokaktól hallott, mások által leírt állítást, miszerint a csendőröknek a városi gettókba és a gyűjtőtáborokba, az őrláncon belüli lezárt területre tilos volt a belépés. *A nyíregyházi gettó és a simapusztai gyűjtőtábor esetében mindez nem igaz.* Fogláraink bármikor és bárhová beléphettek, és bármit megtehettek a fogva tartottakkal. Még úgynevezett szolgáltatón kívüli szabad idejünkben is. A mi házunkban is előfordult egy palóc tájszólású csendőr őrmester egy kis ékszer utáni „magánportyája”. Azt ajánlotta: nem végez kutatást, ha megkapja az eldugott értékeket, és azt is elintézi, hogy mások se jöjjenek ide kutatni. Másik alkalommal egy részeg csendőr tett nálunk látogatást hasonló ügyben. Milyen nehéz volt ezektől minden baj és következmény nélkül megszabadulni! Ha nem találtak semmit, akkor azért járt a verés. Ha találtak valamit, akkor a vétkes és családja részesült a pofonokból, a bot- vagy puskatusütésekből, esetleg a már megismert „talajtorna-gyakorlatokból” is.

De még ez sem kellett. Elég volt egy kezdeményező szadista közülük, hogy fényes nappal kihajtsák a házakban — esetleg — éppen imádkozó vallásos zsidókat az utcára, és ott csuklóztassák őket ájulásig. Egy ízben éppen a kútnál voltam, amikor nekem kellett — a néhány házzal arrébb lakó — elájult idős férfi felloccolásához a vizet odavinnem. Hogy az élelemelvonás-büntetés (mert ilyen is volt!) kiszabását alkalmazhassák, „ellenőrzési” feladataikat általában a késő délelőtti órákban végezték. Megvárták az ételkihordókat, majd a „vétsegnél” (ami persze mindig volt) jelenlévő egész csoportot azzal büntették, hogy ebédjüket kiöntötték.

Hogy a gettóba zárt tömeg ne unatkozzon, kötelezően elrendelték számunkra az úgynevezett gettórendszabályok, előírások megtanulását. Szerintem ez is része volt a kiszolgáltatott tömeg fizikai, lelki meggyötrésének, megálázásának. Annak, hogy tudassák velünk: mi nem vagyunk emberek. E rendszabályokból csak két pontot említenék: *„A sárga csillag viselésére kötelezett zsidó személy (tehát 6 évesnél idősebb) köteles a német és a magyar hivatalos, hatósági személyek megjelenésekor felállni, fejfedőjét levéve azt bal kezében tartani. A fedetlen fő a hivatalos, hatósági közeg jelenlétében mindaddig kötelező, amíg annak abbahagyására a közeg engedélyt vagy utasítást nem ad. (...) Amennyiben a német vagy a magyar hivatalos hatósági közeg a sárga csillag viselésére kötelezett zsidó személyek által használt helyiségbe (udvar, épület, lakás, szoba) belép, az őt elsőnek észlelő fogva tartott köteles a jelenlévőket Vigyázz! vagy más hangos szóval csendre inteni, és felállásra felszólítani. Ezt követően köteles a belépő legmagasabb rangfokozatot viselő hivatalos, hatósági személynél az 5.1 pont szerint jelentkezni, egyúttal jelenteni a jelenlévők létszámát és tevékenységük irányát.”* E rendszabályok jellemzőek kiagyalóikra. Tudták, hogy az előírásoknak csak a férfiak (s azok sem mind) tudnának eleget tenni, bár a szabályok a 6 év feletti kisgyerektől a nőkön át az aggastyánokig mindenkire vonatkoztak. A cél éppen ez volt. Az tudniillik, hogy ha a rendszabályokat nem tartották be, akkor az azt megsértőnek büntetés jár. Márpedig a vallásos zsidóknál a kalap, sapka vagy kipa viselése vallási előírás. A nők esetében a szabály szerint kendőjüket kellett volna levenni stb.

A médiában a deportálásokkal kapcsolatban szinte minden esetben a németekre való hivatkozást lehet hallani, olvasni. Mindenért ők voltak a felelősök, mindezt ők művelték. Pedig a magyar zsidóság deportálása a Horthy által ki-nevezett kormány irányításával, közigazgatásának közreműködésével történt. Ennek alátámasztására: a Baky által április 7-én 6163/1944 BM számon, a zsidók lakhelyének tárgyában kiadott intézkedés szerint „... a német biztonsági rend-

őrség tanácsadó szervként a helyszínre ki fog szállni...” Egy-egy zónában a SEK létszáma a kiszolgáló személyekkel (gépkocsivezetők, telefonkezelők, gépirók stb.) együtt összesen csak 20–40 fő volt. De ezt igazolja az is, hogy a nyíregyházi gettó parancsnokának hivatalosan Dr. Horváth Zoltánt, helyetteseinek Dr. Czirák és Dr. Ujfalussy rendőrtiszteket neveztek ki.

Személyes tapasztalataim a német-magyar partnerségről Nyíregyházán 1944 tavaszán: *Seidl* munkatársa, így a nyíregyházi gettónak, majd a simapusztai gyűjtőtábornak (a többi 3 gyűjtőtáborét nem tudom) közvetlen felügyelője egy SS-tizedes volt. A 20–25 év közötti SS-es előtt — mintha legalább tábornok lenne — úgy bokáztak a fényes csizmájú csendőrtisztek. „Jawohl, Herr Rottenführer! (Igenis, tizedes úr!) E fiatal tizedes kísérete rendszerint csendőrtisztekből állt, jobb csuklóján bőrrel bevont lovaglópálcával sétált kíséretével a gettó utcáin, majd a simapusztai pajták között. Ha üldözöttel találkozott, s az illető nem vette idejében észre közeledésüket, leverte fejről a sapkát, kalapot. Mindig feltűnő érdeklődést tanúsított a sárga csillag állapota iránt. Egyenesen van-e felvarrva, nincs-e felválva, nem patenttel erősítették fel, hogy könnyen levehető legyen stb. Mindezeket pálcájával a csillagot piszkálva igyekezett megállapítani. Ha valakit megállított és kérdezett, pálcáját az illető álla alá helyezve emelte fel annak fejét. Számtalan esetben köttetett ki, csuklóztatott, de veretett is egymással (!) gettólakókat minden indok nélkül. Egy alkalommal a már említett kútnál voltam vizet venni. A kút nyikorgása miatt nem vettem észre a tizedes és kísérete közeledtét. Először rám ordított, majd többször az arcomba vágott pálcájával. Ma már tudom, okosan, jól tettem, hogy nem szaladtam el a további ütlegek elől, mert az (esetleg) „szökési kísérlet miatti fegyverhasználat”-ot jelenthetett volna. Így megúsztam hurkás képpel a vele és kíséretével való első s egyben utolsó közvetlen találkozásomat.

Ha a tizedes és kísérete feltűnt, az utca kiürült, a házak kapui, a lakások ajtói bezárultak. Mindez nem zavarta őket abban, hogy pusztán szórakozásból be ne nyissanak egy-egy udvarba. Simapusztán — tartva a járványtól — vi-

szont ő maga már nem lépett be a pajtákba, kísérete tagjaival kergettette ki a szórakozásának alanyául szolgáló szerencsétleneket. A csendőrök pedig a tifusveszély ellenére kénytelen-kelletlen bemerészkedtek az áldozatokért.

A tizedes főnökéről, az 1911-ben született, tehát *akkor* 33 éves Seidlről, a nyírségi zsidóság deportálásának Eichmann által megbízott teljhatalmú irányítójáról 1946 őszén Bécsben a Wiener-Zeitungban megjelent újságcikkek sok mindent elárulnak.

1946. szeptember 26-án:

„A Bécsi Büntetőtörvényszék Esküdszékének nagytermében ma kezdődik a tárgyalás Dr. S. Seidl 35 éves volt SS-tiszt ellen.”

1946. szeptember 27-én:

„Seidl három félévet tanult jogot a bécsi egyetemen. 1939-ben a berlini rendőrségre került, majd innen a RSHA-ba, ahol az A Eichmann részlegében kapott beosztást.

1941-ben ő rendezte be a theresienstadti 'mintagettót', annak lett 1943. májusáig a parancsnoka.

1943. május végétől a bergen-belseni KZ-ban van vezető beosztásban.

1944. áprilistól A. Eichmann operatív törzsében vesz részt a magyarországi Endlösung végrehajtásában: a nyíregyházi, a mátészalkai, a marosvásárhelyi, az egri és a székesfehérvári gettók, illetve gyűjtőtáborok felszámolásában. E gettókból, illetve gyűjtőtáboraikból a deportálást közvetlenül irányítja SS-Hauptsturmführer (százados) rangban.

1944 nyarától egyes adatok szerint a Magyarországról Ausztriába hurcoltak felügyelője, más adatok szerint a strasshofi KZ parancsnoka.

1945. július 30-i letartóztatásáig ausztriai nagynénjénél bújt meg, akinek férje zsidó volt (!). A háború utolsó napjaiban előkészítette Svájcba való szökését, ami nem sikerült.”

1946. október 3-án:

Seidl őszinte megbánást tanúsítva szól az utolsó szó jogán: „Elismerem bűnösségemet, és végtelenül sajnálom, hogy a dolgok idáig fajultak...”

1946. október 4-én:

„Déli 13 órakor ítélethirdetés: Dr. Siegfried Seidl SS-Hauptsturmführert a Bécsi Népbíróság kötél általi halálra ítélte! Az ítéletet még aznap végrehajtották.”

Mint a korabeli osztrák újság-cikkekből kitűnik, Seidl Magyarország zsidótalanítása során valóban nagy úr volt, ura százezernyi zsidó vallású magyar állampolgár életének és halálának.

Egy napon csendőrijárőrök sétáltak végig a gettón. Ez automatikusan az utcák elnéptelenedését eredményezte. A találkozást elkerülendő mindenki igyekezett a saját vagy a legközelebbi épületben menedéket keresni. Eközben a gettórendőrök minden épületet felkerestek. A hozzánk betérő rendőr általunk is ismert nagykállói és ismeretlen nyírбátori családok elhelyezése után érdeklődött. Így tudtuk meg, hogy 16-án, a családok elosztásakor csak a létszámot nézték, de nem jegyezték fel, hogy kit-hová telepítettek be. Napok múlva derült ki, hogy ezeket a nálunk is keresett gazdag családokat a gettót felügyelő csendőrkötélék épületébe, a „pénzverdébe” rendelték be, illetve vezettették elő. Híre lett, hogy az ide berendeltek általában saját lábukon mentek be, de az onnan kikerülőt már támogatták vagy hozták. E célra egy zsidó család magas téglakerítéses házát vették igénybe. Az épület a gettó körzetén belül, de annak a szélén, a Jókai és a Vay Ádám utca sarkán volt.

Ekkor hallottunk először e rettegett kísértetház teljhatalmú uráról, Trencsényiről, a civil ruhás kassai csendőrnnyomozóról. Akik már találkoztak vele, mondták, hogy az ő vezetésével végezték az értékek utáni motozást, vallatást és verést a nagykállói zsidó iskola helyiségeiben is. Ez a vadállat ekkorra már rette-

gésben tartotta a Nyírbátor és környékéről idehurcoltakat. A gettóba szállításuk előtt a helyi templomban összegyűjtött tehetős vagy gyanús zsidó családok tagjait, nemre való tekintet nélkül verte személyesen, és verette őket pribékjeivel. A kegyetlen vallatásokat a családok tagjainak végig kellett nézniük.

Kutatómunkám során birtokomba jutott az ellene készült vádirat; a Nyíregyházi Népbíróság; valamint a fellebbezés folytán a Népbíróságok Országos Tanácsa (NOT) által hozott ítélet:

*„A nyíregyházi népügyészségtől
74/1946. sz.*

A csatolt nyomozati iratok átvétele mellett

v á d a t e m e l e k

az 1945. évi október hó 14 napjától előzetes letartóztatásban lévő Trencsényi József 44 éves (...) volt csendőr főtörzsőrmester terhelt ellen 1 rb. a 81/1945 M.E. sz. rendelet 11. §-ának az 5 pontjában meghatározott, folytatólagosan elkövetett háborús bűntett és ezzel anyagi halmazatban álló 1 rb. a 81/1945 M.E. sz. rendelet 15. §-ának 2 pontjában meghatározott folytatólagosan elkövetett népellenes bűntett miatt, azért, mert terhelt mint a volt kassai VIII. csendőrkerület nyomozó csendőr főtörzsőrmestere a reá ruházott hatalommal visszaélve kegyetlenkedett és általában tettese és részese volt emberek törvénytelen megkínzásának azáltal, hogy 1944. év április, május és június havában ma már közelebbről meg nem határozható időpontban, de mindig ugyanazon akarat-elhatározásból kifolyólag előbb Nyírbátor községben, majd a nagykállói harangodi, végül a nyíregyházi nyírjespusztai gyűjtőtáborokban, mint kirendelt nyomozó, a táborok lakói közül többeket, így Kalla Jenő, Tischler Hermanné, Németi Sándor, Grün-

baum György, Schlesinger Vilmos, Willinger József, Herschkovits Géza, Goldstein László, Schwartz Ferenc nyíregyházi, ill. nyírbátori lakosokat jogos indok nélkül a legembertelenebb és a legbrutálisabb módon vallatta, azokat gumibottal, bikacsökkel eszméletlenségig véresre verte, rugdosta és botoztatta, ilyen cselekményekre beosztott csendőreit utasította.

Schnitzler Béla, Herschkovits Géza gettózottakat több ízben egymás után kiköttette, mindaddig, amíg azok ájultan nem estek össze.

A táborok lakóival nemre, korra és egészségi állapotukra való tekintet nélkül a legválogatottabb katonai csukló- és fegyelmezőgyakorlatokat végeztetett.

Ugyanő, ugyanott, s ugyanazon időben ugyancsak egységes akarat-elhatározásból kifolyólag a táborok lakóit kivétel nélkül pusztá kézzel vagy ami keze ügyébe akadt, ütötte, a beosztott azon zsidó segédrendőrök tenyerét, akik parancsait neki nem tetsző módon hajtották végre, gumibottal verte. A tábor lakói részére élelmet vivők közül többeket, így Pokrovenszky József, Beke Sándor, Németh Gyula nyíregyházi lakosokat durván felpofozta, a be-vagonírozás előtt a gettózottaktól egy rend alsó és felső ruhaneműn kívül mindent elszedtetett. Németh Gyulát dacára keresztény származására politikai fogolyként lecsukatta, amely cselekményei által mint közhivatalnok a nép egyes rétegei, adott esetben a zsidók ellen irányuló törvények és rendeletek végrehajtásában a számára előírt ténykedést túlhaladva, olyan tevékenységet fejtett ki, amely a személyes szabadságot, testi épséget veszélyeztette, és sértette, végül egyes személyek vagyoni romlását elősegítette.”

A Nyíregyházi Népbíróság Trencsényi ügyében hozott ítélete:

„B. 186/1945/12

A MAGYAR KÖZTÁRSASÁG NEVÉBEN

A Nyíregyházi Népbíróság, mint büntetőbíróság háborús és néPELLenes bűntett miatt Trencsényi József ellen indított bűnügyben nyilvános főtárgyalás alapján meghozta a következő

i t é l e t é t:

Trencsényi József 44 éves (...) csendőr főtörzsőrmester (...) aki az 1945. okt. hó 14. napjától előzetes letartóztatásban van bűnös 1 rendbeli a 81/1945 ME sz. r.11. §-ának 5. pontjában meghatározott folytatólagosan elkövetett háborús bűntett és azzal anyagi halmazatban álló 1 r.beli 81/1945 ME sz. r. 15. § 2. pontjában és a Nb 15. §-ának 6. pontjában meghatározott folytatólagosan elkövetett néPELLenes bűntettben.

A Népbíróság ezért Trencsényi József vádlottat (...) összbüntetésül halálra, mint főbüntetésre, továbbá állásvesztésre, vagyonelkobzásra és 15 évi politikai jogai gyakorlásának felfüggesztésére, mint mellékbüntetésre ítéli. (...)

A Népbíróság elrendeli, hogy az ítélet jogerőre emelkedése után a vádlott erkölcsi és vagyoni bizonyítványával, valamint a költségjegyzékkel együtt a Népügyességgel, az Országos Bűnügyi Nyilvántartási Hivatallal, Szabolcs vármegye alispánjával és központi választmány által, végül Kálmánháza község elöljáróságával közöltessék.

Indokolás:

A Népbíróság a vádlott nyilatkozata, valamint a főtárgyaláson kihallgatott (...) tanúk vallomásai alapján az alábbi tényállást állapította meg. Trencsényi József vádlott (...) a zsidó vallású magyar állampolgároknak összegyűjtése alkalmával előbb Nagykállóban, majd Nyírbátorban teljesített szolgálatot. A zsidóknak összeszedése és gyűjtőtáborba beszállítása után megbízást kapott, hogy mint polgári ruhás nyomozó előbb a Harangod nevű gyűjtőtáborban, majd a nyírjesi gyűjtőtáborba beszállított zsidók között nyomozzon a be nem szolgáltatott pénz, illetve értékek után. Ezen kívül — bár nem tartozott megbízatása körébe — e különös megbízására hivatkozással a gyűjtőtáborok rendjének fenntartásában is tevékenyen részt vett. Vádlott összekapcsolva nyomozati megbízatását a rendfenntartással, a gyűjtőtáborokban lévő zsidókat a legembertelenebb módon fegyelmezte és vallatta.

A harangodi gyűjtőtáborban (...) összehívatta a tábor lakóit, majd (...) kijelentette előttük, hogy mindenki úgy végezze a dolgát, ahogy ő parancsolja, mert különben 'itt döglötök meg bűdös kommunista zsidók' (...) Egyik alkalommal a harangodi táborban (...) összegyűjtötte nemre és korra tekintet nélkül az embereket, s velük különböző fegyelmező gyakorlatokat tartott. Más alkalommal azért (...) hogy náluk pénz, ékszer és egyéb értékek után kutasson. (...) Ezután megkezdődött a gyanúsoknak az őrszobára kísérése és ott ütések, verések között a vallatása. E vallatás közben egy fiatalasszonyt, akinek 15 hónapos gyermeke volt, gumibottal vertek össze a vádlott és csendőrei. (...) A harangodi táborban (...) fiatal nőekkel és gyermekekkel homok dombokat hordatott el egyik helyről a másikra. Ezt a tábor lakói megfelelő szerszám hiányában kézzel és különböző edényekkel végezték. (...) Ha ilyenkor a munka üteme neki nem tetszett (...) botjával megütötte a dolgozó nőket, sőt a gyermekeket is.

Vádlott a harangodi gyűjtőtáborba összegyűjtött zsidók elszállítása után Nyírjespusztára került. Itt a Harangodon már begyakorolt módszert tovább-, fokozottabb mértékben folytatta. Ezen tábor lakóit is homokhor-dással dolgoztatta s őket bármilyen csekélységért, pl. ha nem volt eléggé te-le a lányok lavója, kézzel vagy ami éppen a kezébe akadt ütötte, verte. Be-hozták a táborba (...) -t, aki a nyíregyházi gettóból szökést kísérelt meg. (...) Külön sorakoztatta a nőket, s külön a férfiakat. (...) Sorakozás után a tábort a kikötőfa köré négszögben felállították, s azután elővezették (...) -t, a ke-zét hátrakötötte és őt jó magasra felhúzva kiköttette. Közben úgy ő maga, mint a jelenvolt csendőrök nevezettet mindaddig ütötték, amíg az el nem ájult. Ugyancsak szökést kísérelt meg a táborból (...) nyíregyházi lakos is, akit vádlott ezért szintén kiköttetett, elveretett, majd később nevezettet vádlott és csendőrei ismételten is annyira elverte, hogy az még elszállítá-sa előtt a sérüléseibe belehalt. (...) -t azért verte össze vádlott, mert az nem bírván nézni a kínzásokat, kifakadt, hogy 'Uram, Isten! Hogyan nézheted ezt?' (...) anyját pedig azért ütötte meg, mert az az előzőleg ugyancsak a vádlott által összevert fia segítségére akart menni. Ugyancsak megverte a vádlott (...) anyósát azért, mert a nevezett vejét igyekezett menteni.

További tényállásként állapítja meg a nb, hogy Trencsényi József a vád-beli időben durva módon viselkedett azokkal a keresztény emberekkel is, akik a gyűjtőtáborba zárt zsidóknak bármi módon segítségükre iparkodtak lenni. Így (...) és (...) -t azért pofozta meg, mert azok csomagot akartak be-adni a táborba bezárt hozzátartozóik részére. (...) t ugyanezért piszkos sza-vak kíséretében többször pofon ütötte és megtaposta.

Végül tényállásként állapítja meg a Népbíróság, hogy a táborba zárt nők közül a vádlott azokkal, akik neki tetszettek, erőszakoskodott és akaratuk ellenére velük nemileg közösült.

Vádlott a főtárgyaláson bűnösségét nem ismerte el. A terhére rótt bűn-cselekmények, elkövetését tagadta. Azt beismerte, hogy azzal a feladattal

volt megbízva, hogy az összegyűjtést végző csendőröket, s közigazgatási tisztviselőket ellenőrizze, és a zsidók körében megfigyeléseket és nyomozásokat végezzen olyan irányban, hogy az értékeket beszolgáltatták-e, nem történt e jogtalan eltulajdonítás? Beismerte azt is, hogy e célból előbb Nagykállóban, majd Nyírbátorban, azután Harangod-pusztán, végül Nyírjesen végzett kutatásokat. Beismerte végül azt is, hogy Harangod-pusztán a zsidók elhelyezésére szolgáló pajtáknak, valamint azok környékének rendbe szedése céljából igénybe vette munkaképes zsidók munkaerejét. Tagadta azonban, hogy gyermekeket, öregeket, s betegeket dolgoztatott volna. Hasonlóan valótlan — védekezése szerint — az is, hogy a zsidókat ütlegelte, csuklózta, kínozza és kiköttette volna vagy ilyesmire csendőreinek utasítást, parancsot adott volna.

A vádlott részbeni beismerését kiegészítik, s megcáfolják tagadását, illetve igazolták a vádat a főtárgyaláson kihallgatott és fent már megnevezett tanúk vallomásai. Ezen tanúvallomások mérlegelése után a Népbíróság arra a meggyőződésre jutott, hogy a fenti tényállás jogi bizonyossággal megállapítható, miért is azt ítélezése alapjául elfogadta. (...)

A megállapított tényállás mellett a fentebb meghatározott értelemben tettese és részese a vádlott emberek törvénytelen megkínzásának, sőt az emberek egész tömegeit kínozza és kínoztatta úgy testileg, mint lelkileg. Ezért az ő bűnössége idevonatkozóan kétségtelen. (...)

A büntetés kiszabásánál a Népbíróság enyhítő körülményként mérlegelte a vádlott többgyermekes, családos voltát, s azt az orvos szakértői megállapítást, hogy degenerált. Viszont nyomatékos súlyosbító körülményként mutatkozik, hogy az üldözött emberek egész tömegeit kínozza meg, s hogy durva kíméletlenségét még védtelen nőkkal és gyermekekkel szemben türtöztette, valamint a halmazatot. Minthogy a Népbíróság sem beszámítást kizáró, sem büntethetőséget megszüntető okot fennforogni nem észlelt, a bűnösségi körülmények mérlegelése után úgy találta, hogy a vádlott

alanyi bűnösségi fokával és a cselekmény tárgyi súlyával a rendelkező rész szerint kiszabott halálbüntetés áll arányban. A Népbíróság a kért, illetve indítványozott további bizonyításkiegészítési kérelmeket azért utasította el, mert a tényállást tisztázottnak, így az ügyet elbírálnak, tehát a további bizonyítást feleslegesnek találta.

Az ítélet egyéb rendelkezései a felhívott törvényszakaszokon alapulnak s a vádlott elítélésének a következményei.

Nyíregyháza, 1946. évi március hó 18. napján.”

(Ez után következett a bíróság hét tagjának aláírása.)

Fellebbezésre a Népbíróságok Országos Tanácsa (NOT) 1946. július 3-án megtartott nyilvános fellebbviteli tárgyaláson Trencsényi József cselekményét egy rendbeli háborús bűntetté minősítve, őt *életfogytig tartó* kényszermunkára, mint főbüntetésre, állásvesztésre és politikai jogai gyakorlásának 10 évi időtartamra való felfüggesztésre, mint mellékbüntetésre ítélte.

Ismereteim szerint Trencsényi volt az egyetlen csendőr, akit a tizenhétezer nyírségi zsidó vallású magyar állampolgár gettósításában és deportálásában való brutális részvételéért, valamint többek személyes megkínzásáért magyar bíróság súlyos ítélettel büntetett. (Az akkor más megyéhez tartozó mátészalkai gettó hóhérat, Cseri József csendőrnemzetét 1948-ban ítélték halálra és végezték ki.)

Április utolsó napjaiban egyre sűrűbben lehetett hallani, így hamar elterjedt a híre, hogy a gettót kiüritik, s bennünket a város közelében lévő gyűjtőtáborok valamelyikébe helyeznek át. E napokban, amikor mint ételhordó, a Kis téri templom udvarán egy ott dogozó ismerős péket kérdeztem meg, mit tud e

dologról, megerősítette a hírt. *Kisfiam — mondta —, a hír nem kacsá. Igaz. A baj azonban az, hogy nem tudni, melyik utcák mely házáit mikor ürítik ki, és azt sem, hogy ki hová kerül. Ő* ekkor felsorolt három vagy négy helységnevet, amelyek közül egy, a Harangod–Birketanya volt számomra ismerős. A név hallatán rögtön az vetődött fel bennem, hogy ott nincs, nem lesz elég hely ilyen sok ember számára. Csodálkozásomra azt a választ kaptam, hogy másoknak is ez a véleménye, éppen ezért attól tartanak, hogy olyan körülmények közé kerülünk, amelyekhez képest a jelenlegi tömegnyomor maga a paradicsom. Az ismerős pék ekkor említette, ne nagyon terjesszem, de ő azt is hallotta, hogy a gettóból külföldre, Lengyel- vagy Németországba visznek bennünket munkára.

A házunkba visszatérve a négy anyának elmondtam az imént hallottakat. Ettől kezdve állandóan vártuk az indulást. Ezért nem volt számunkra olyan váratlan, mint 16-án, amikor otthonról hurcoltak el bennünket. Itt a Zsidó Tanács munkatársai előzőleg egy nappal lakásonként és szobánként kijelölték a másnap induló csoportokat. Nagycsaládunknak ekkorra már jóformán alig volt öszszecsomagolni valója. Az itt töltött napok alatt az otthonról hozott élelmünk nagy része elfogyott. A négy anya minden kérés nélkül mindig adott másnak, annak, akinek kevesebbje volt. Akkor este a csikótűzhelyt visszavittük anyu nagynénjének, a matracokat a takarókkal együtt, mint egy hátizsákot kötöttük össze. A három „nagyfiúnak” ez lett a csomagja.

Az addig átélt könyörtelen megpróbáltatások hatására a hivatalos kiürítési döntés megismerése után a reményét veszített tömeg félelme pánikba csapott át. Sírás, jajveszékelés, rosszullet stb. Pedig ami az új helyen ránk várt, arra még legrosszabb álmában sem számított senki. Az emberek jogosan gondoltak rémülettel arra, hogy mi lesz velünk a várostól távol. Távol az elemi emberi lehetőségektől: orvosi rendelőtől, gyógyszerértártól, vízellátástól stb. A körülményeink itt a gettóban is minden emberi képzeletet meghazudtolóak, mindennek, csak emberinek nem voltak mondhatók. Joggal tartott mindenki, hogy az ál-

landó fizikai és lelki stressz, az éhezés (amelyet már itt is átéltek családok tömegei), a nem kellő tisztálkodás fizikai leromlást és betegséget okoz majd az új, előttünk ismeretlen helyen. Milyen szörnyűség vár még az ártatlan anyákra, gyermekekre és öregekre? E becstelen korszak eddig is teljesen kiszolgáltatott bennünket az eltelt 10 nap alatt megismert csendőrök kénye-kedvének. Mi várható még ezután? Itt is megkeserítették mindenki életét, de mostantól esetleg egy, a külvilágtól elzárt tanyán eddigi kínzóink minden dühüket rajtunk fogják kitölteni. Már csak azért is, mert nekik is rosszabb lesz soruk, mint a városban eddig volt. Házunk minden lakója sírt, zokogott. Jogosan félt a holnaptól. Át-hallatszott a szomszédos házak lakóinak jajveszékése is.

Annyi hírt kaptunk még, hogy a Zsidó Tanács megpróbálja a lehetetlent. Ké-
réssel fordul az illetékesekhez kitelepítésünk későbbre halasztása érdekében.

Utolsó gettóbeli éjszakánk hangos reménykedéssel telt el. Csak a két kicsi aludt. A többiek a várható történéseket latolgatták. Talán lesz annyi emberség az illetékesekben, hogy a gettólakók kérelmét méltányolják. Az az éjszaka nagyon nehezen telt. Korán reggel már lehetett hallani a házak lakóinak ébresztőt elrendelő gettórendőrök sípszavát, kiáltzásait. Sor került a mi házunkra is, amelyben több mint tíz napot töltöttünk el. Nekem a behozatalunk során kapott kiadós verésen, az SS-tizedessel történt incidensen és néhány máshol szerzett plezúron kívül semmi sérelmem nem volt. De apu, nagypapa, Zoli bácsi elszakítása, anyunak és más hozzám közelálló embernek megverése és szidalmazása, megalázása soha el nem múló nyomokat hagyott bennem. A kiszolgáltatottság, azok az embertelen körülmények, amelyeket április 16.-a óta lát-
tam és átéltem, nekem, az akkor 13 éves gyereknek rémálom volt. Ekkor el sem tudtam, tudtuk képzelni azt, hogy ettől még rosszabb is lehet.

Az áttelepítésre váró sokaságot — délelőttre — névsor alapján állították össze, majd sípszóval rendelték a házak elé, azok vonalába sorakoztatták fel. Valóban tömeg volt. Ameddig csak elláttam, végig a Kossuth utcán hatalmas, rendezett sorokban összeállt embertömeg. Már itt a gettóban hozzászoktat-

tak bennünket egy, az addigi életünkben ismeretlen jelre, a sípszóra. Annak hallatán mindenki köteles volt megállni és várni az azt követő utasítást. Ez a gyakorlat később a gyűjtőtáborban állandósult. A csendőrök és a gettórendőrök szinte kizárólag ezzel mozgatták az összezárt tömeget. Mindez ugyanakkor igen sok félreértésre is okot adott, és ez mindig nekünk okozott bot-, gumibot- vagy puskatusütéseket. Simapusztán, amikor mindenki a pajtában volt, nem tudtuk, a sípszó kinek szól, mit jelent. Volt eset, amikor a sípszóra mindenki igyekezett kifelé, közben az nem sorakozót jelentett, hanem csak két egyenruhás így adott egymásnak jelzést, figyelmeztetést.

A kiűrités során a kirendelt szekerekre csakis a csendőrök által kijelölt járóképtelenek ülhettek fel. Ebéd aznap nem volt. Valakik elől kinyitatták a Kosuth utca elején lévő deszkakaput, és erős csendőr kíséret terelt bennünket a város utcáin át az ismeretlenbe. Akkor még nem tudtuk, hogy hova visznek bennünket. Amikor menetünk elindult, az addig visszafojtott rémület sírásba, hangos zokogásba csapott át. Szerencsétlen menetünk, melynek tagjaiba az utolsó napok beleszugerálták a félelmet, ténylegesen rémisztő látvány volt. A tíz nappal azelőttihez hasonlítva is fehérek, soványak, rongyosak voltunk. A batyuk és csomagok laposabbak, kisebbek lettek. A járdákon a járókelők között voltak, akik tapsoltak, kiköptek, volt, aki fényképezett, gúnyos megjegyzéseket tett. De voltak, akik elfordultak, sietős dolguk akadt, sírtak, és olyan is előfordult, hogy kenyeret, zsemlet stb. dobtak közénk.

Felőtlött bennem az ismerős péktől hallott hír, miszerint külföldre visznek bennünket dolgozni. Ahogy láttam és megítéltem, ez az embertömeg képtelen munkára. Minek viszik a csecsemőket, súlyos betegeket, nyomorékokat, öregeket? Ők mire kellene? Ilyen összetételű tömegnek csak kis része képes fizikai munkára. Valami más lehet a cél, valami más fog történni velünk. Zoli bácsitól és aputól hallottak jutottak eszembe. Amit ők mondtak a tömeggyilkosságokról...

Csoportunknak a város szélén elrendelt pihenőnél a jól értesültek már tudták és tovább is adták a hírt, hogy menetünk a simapusztai gyűjtőtáborba tart.

(A település neve ma már Felsősima.) Az oszlopunkba tartozó egyik kocsi kérdeztük meg, aki előbb szabadkozott, majd megerősítette a hírt. Ő — ismerve jövőbeni lakhelyünket — azt nem értette, hol fog ennyi ember elférni, lakni, aludni, enni stb. Mi lesz a betegeinkkel? Szerinte a táborig még 8–10 km van hátra. Egy nagy kiterjedésű uradalmi majorba délutánra értünk. A csoportot csendőrkordon fogadta. Névsorolvasás nem volt. Egy csendőr leszámolta az előtte elvonulókat, majd 600–800 főt egy-egy pajtába tereltek. Sokan maradtak fedél nélkül a szabad ég alatt, közöttük kisgyermekes családok is.

A mi simapusztai kitelepítésünk napjaiban a gettó más utcáiból, házaiból többi vidéki családot Nyírjestanya mezőgazdasági építményeibe zártak. Az így megüresedett helyekre költöztették át április 24-étől kezdődően azokat a városi zsidó családokat, akik addig a gettón kívül lévő lakásaikban laktak. A megoldás hasonló volt a vidékiekéhez, csak nem kellett 10 km-eket gyalogolniuk, és őket nem a csendőrök, hanem a városi rendőrök telepítették át, türelmebben, főleg kevesebb megalázással és veréssel.

A városiak gyűjtőtáborba való kitelepítése előtt a Zsidó Tanács még egy utolsó kísérletként kérelmet írt a város és a megye vezetőihez, valamint Seidlhez.

„ZSIDÓ TANÁCS NYÍREGYHÁZA”

Az emberileg alig elképzelhető mélységű hasadék legmélyebb fenekére taszítottak nevében egy utolsó jajkiáltással fordulunk vármegyénk első polgárához

Mi úgy érezzük, hogy — hibáztatandó emberi ösztönökből folyó csekély kivételtől eltekintve — mindnyájan az egész életünkben az emberi tisztess-

ség, a honpolgári hűség és városunk és vármegyénk iránt tartozó kötelezett-ségek teljesítésének útján haladtunk. Éppen ezért a legszörnyűbb mértékkel fel sem mérhető az a csapás, amely egy irtóztató lavina hirtelen legördülé-sével reánk zúdult, és egyszerre elpusztította mindazt, amit egész életünk-ben szorgalommal építettünk. Ez a lavina most már mindnyájunk életét el-pusztítással fenyegeti. A hatóság által tett intézkedésekből következtetjük, hogy mindnyájunknak egy messze fekvő tanyára való kitelepítése forog szó-ban. Nem is tudjuk leírni, hogy az eddig létesített gyűjtőtáborok nehézsége-inek ismeretében milyen kimondhatatlan testi és lelki szenvedések várnak reánk, ha ez a kitelepítés valóra válik. Távol minden élelmezési központtól, távol minden egészségügyi intézménytől, teljes testi leromlás, az ezzel járó járványos betegségek és ezek következményeként az elkerülhetetlen halál vár ránk. Ez a sors vár nemcsak a halállal szembenézni tudó férfiakra, hanem a soha senkinek sem vétett ártatlan gyermekeinkre, asszonyainkra is. Úgy érezzük, hogy mi nem érdemeltük meg ezt a keserű sorsot.

Ézért bátorokodunk könnyel telt szemekkel, egy utolsó könyörgéssel jön-ni és imára kulcsolt kezekkel, esedezünk, hogy a reánk lesújtani készülő utolsó nagy csapást rólunk elhárítani kegyeskedjék. Nagyon szerény lett már a mi igényünk, a fokról fokra egyre mélyebbre történő letaszíttósá-gunkban. Sok ezer léleknek haláltól való szabadulást jelentő hálasóhajtása fog égnék emelkedni, ha abban a kegyelemben részesülünk, hogy a város-nak csak 2–3 utcájában, a legszűkebb helyre összeszorulva megmaradhas-sunk. Esdeklünk érte, legyen a halálos ítélet megkegyelmezés útján ilyen módon átváltoztatva. Hiszen sok helyen, sok városban ilyen módon lett az ottani zsidó lakosság elhelyezve.

És ha talán a sors úgy rendelné, hogy ezt a kegyelmet ne kapjuk meg, a kitelepítéssel kapcsolatban legalább valami enyhítésért esedezünk. Hadd maradjanak meg az ügyeink intézésére, egészségügyünkről való gondosko-dás céljára létesített központi szervezeteink és intézményeink továbbra is

eddig helyükön a városban, hogy e szervezeteknek és intézményeknek legyen legalább módjukban a bekövetkezendő szenvedéseinket enyhíteni.

A jóságos istenhez fohászkodunk, hassák meg e könyörgéseink a lelket, melynek gondozására eddig mi is rá voltunk bízva. Talán lehet, hogy több ezernyi lélek hálasóhajtása áldást fog hoznia könyörülőkre és egész vármelegyénkre is.

Nyíregyháza, 1944. május 5.

Mély alázattal

A nyíregyházi zsidó lakosság nevében

A NYÍREGYHÁZI ZSIDÓ TANÁCS"

Mint látható, a városiak gettóban tartása néhány napra korlátozódott. Május elején őket is elnyelte a gyűjtőtáborok pokla. Ettől kezdve már ők is közvetlenül megismerkedtek a csendőrök módszereivel. Áttelepítésüket, őrzésüket és a tábor felügyeletét is csendőrök látták el. A gettó kiürítésekor a legnagyobb csoportot a városi zsidóság tette ki. Döntő többsége Harangodra, kisebb része a már amúgy is túlszűfolt Nyírjestanyára került.

Sok év múlva egy korabeli feljegyzésben olvastam, hogyan vonultak a nyíregyházi zsidó családok, akiknek ősei is itt éltek. Akik segítették a város mezőgazdasági, kereskedelmi és ipari fejlődését. Sírva búcsúztak városuktól a zsidó kereskedő, iparos és tanító családok, akik művelői és terjesztői voltak a nemzeti kultúrának. A hosszan elnyúló menetet az emlékezetes vasárnap délelőttön a városközponton hajtották keresztül. A korzó tele volt. A szomorú tömeg búcsúját, sírását elnyomták a város ordas szellemű körei által közvetlenül e célra felfogadott zenekarnak a Korona erkélyén elhelyezett hangszóróból bömbölő indulói. Az időzítve megrendezett cirkusznak része volt a csendőr kíséret

szitok- és ütlegáradata. A nekik szórakozást jelentő látványt szorgalmasan fényképezték a helyőrség egyes tisztjei, míg a városi lakosság többi rétege részéről a reakció (akárcsak a mi csoportunk esetében) ekkor is vegyes volt.

A gettó teljes kiürítése utáni vasárnapon Nyíregyháza polgármestere örömmel tájékoztatta a templomból kijövő és a városháza előtti téren gyülekező embereket: *„Hála Istennek! Ez az első vasárnap, midőn városunkban zsidómentesen tarthattuk meg istentiszteletünket.”* Bezzeg nem volt benne anynyi emberség és kurázsiz, mint Erdőhegyi főispánban, aki inkább lemondott magas tisztéről, de nem volt hajlandó irányítani a megyében az intézményesített tömeggyilkosság előkészítését.

Így lett 1944. május első felében Nyíregyháza város, június 5-e után pedig Szabolcs vármegye (és a mai Szabolcs-Szatmár-Bereg megye) egész területe Judenfrei (zsidómentes).

A simapusztai gyűjtőtáborban

Simapusztán a tanya keleti legszélén levő dohánypajtába kellett bevonulnunk. A pajta egyik bejárata a csendőr-örlánc felé, a másik a majorság közepe felé nézett. Mellettünk és előttünk további gazdasági épületek: pajták, csűrök, istállók. Lassan ezek mind-mind megteltek. Az örlánc vonalából kalapálás, beszédfoszlányok hallatszottak. A bejárathoz menve láttuk, hogy a tábort körbevevő drótkerítés telepítése folyik. A földbeásott facölöpökre akkor szegezték rá a tüskésdrótot, 4–5 sort vízszintesen, kettőt-kettőt átlósan és merőlegesen. Pali azonnali következtetése a látottakból az volt, hogy itt biztosan nem 10 napig leszünk. (Igazá lett.) Az ácsolási munkát végzők — mint az később kiderült, — a gettóból idevezényelt zsidó iparosok voltak. Munkájuk befejezése után a

városba kísérték őket. Kettő közülük módot talált rá, hogy velünk, de nekünk hátat fordítva beszélhessen. Az ürügy, hogy közelünkbe jöhessenek, néhány, már beásott cölöp megtámasztása volt. Tájékozottabbak voltak, mint mi, már a nagyobb lehetőségük miatt is. Arra hívták fel a figyelmünket, jelentkezzünk munkára, hogy minél többet lehessünk a kerítésen kívül. Mivel ők a táborban kevés javakorabeli férfit láttak, ránk, nagyobb fiúgyerekekre vár a kisebbek és az asszonyok segítése, védelme — mondták.

Mi — a négy anya és a gyerekek — a pajta őrlánc felőli bejárata mellett telepedtünk le, itt volt egy kevés törött alomszalma. A két kicsi és Lili anya kapták a matracokat. A pajtában a sok száz ember elhelyezését annak figyelembe vételével kellett kialakítani, hogy egy személy részére 1 m² sem jutott. A pajták közepén hosszában néhány dohánycsomózó-asztal és lóca (melyekre talán 20–30 ember tudott egyszerre leülni). Ez volt a pajták összes bútorzata. Pali kezdeményezésére addig jártunk a majorságban, míg négy sámlira való fahulladékot sikerült összegyűjteni. Szerencsénkre alkalmi ácsismerőseink néhány szeget a bejárat mellett hagytak. Ezeket ütöttünk be a pajta falába és a tartógerendába, s ez lett a nagycsalád „szekrénye”.

A tanyán felderítettünk egy gémes-, távolabb egy fűrt kutat, majd egy gépház melletti vízcsapot. Ez utóbbtól napok múlva a tábor szakemberei szabadtéri csapokba vezették a vizet. Ezzel egyszerre több helyen lehetett vizet vételezni. De addig... Az utolsó héten néhány tusoló is elkészült. Több mint háromezer fő részére.(!)

Szegényes batyuink elhelyezése és „körletünk” kialakítása után sípszóval terelték össze a tábor lakóit a tanya közepére. Egy, általunk addig ismeretlen, több csendőr társaságában lévő zsidó férfi tartott eligazítást. Ezek szerint további intézkedésig (ne kérdezzük, mert ő sem tudja meddig) ez lesz a lakóhelyünk. A konyháról igyekeznek majd naponta egyszeri étkezést biztosítani, ha lesz elegendő nyersanyag, akkor kétszer is. Víz a táborban kevés van, azért mindenki takarékosan bánjon vele. WC nincs, latrina van (ezt a szót sokakkal

együtt ekkor hallottam első ízben). Levezés nincs. Az ébresztőt, takarodót síppal és kongatással rendelik majd el. A lakhelyeken dohányozni, gyufát gyújtani tilos, ezt az őrség köteles akár fegyverhasználattal is meggátolni, megszakítani! Mindenki igyekezzen magának valami elfoglaltságot keresni, találni! Az őrláncot a kerítés befejezése előtt 10 m-nél, befejezte után 5 m-nél jobban megközelíteni tilos! Az őrség köteles fegyvert használni. És így tovább.

Anyu ismét kialakítaná a városban már bevált szükség-tűzhelyet, ezért Pálival elindultunk beszerző körútra. Az épületek között csavarogva észleltük, hogy milyen sokan vagyunk itt. Így, szétszórtan elhelyezve még a Kossuth utca hosszában felsorakozott menetoszlopnál is nagyobbnak tűnt a tömeg. A műhely vagy gépházszerűségnél rozsdás, kidobott fém alkatrészeket láttunk. Közöttük kutatva találtunk egy főzőlapnak való lemezt, ezzel, néhány téglával, cseréppel és némi tűzrevalóval tértünk vissza. Pajtánk és a kerítés közé akartuk azt telepíteni, s bár a távolság jóval nagyobb volt a korábban említettek-nél, a csendőrök mégis elzavartak a pajta belső oldalára. Ott lett azután „tűzhelyünk”, kevés tüzelőnk és még kevesebb főznivalónk. A kis tűzhelyen készített lángosnak hatalmas sikere, és maradandó emléke lett. A zsidóság történelmét nálunk, gyermekeknél jobban ismerő Lili és Magda anyja párhuzamot vontak az egykori pászka és a mostani krumplilángos készítése és fogyasztása között. Mesélték, hogy — miként az *akkoriban* — ebben sincs kovász, és összehasonlították mostani kiszolgáltatott helyzetünket az akkori rabszolgassal. A magántűzhelyünk alatt keletkezett hamut anyáink nem engedték szétszórni, a nagyon fogyó szappankészletünk pótlására a hamuból készített lúgot használták.

A nagycsalád hangulata — miként a többieké is — végig az elviselhető határ alatt volt. Állandó visszatérő téma a tőlünk elszakított családfelek sorsa, saját mostani és jövőbeli (nem sok jóval kecsegtető) kilátásaink voltak. A tábor tisztálkodási lehetőségeivel kapcsolatban Magda anyja vetette fel, hogy ha ez így megy tovább, az emberek előbb-utóbb eltetvesednek. Emiatt, valamint az élelem- és a

vízhiány hatására betegségek és járványok kitörésének egyre nagyobb a valószínűsége. Ennek megelőzésére született a négy anya döntése: a fiúk haját kopaszra, a lányok és asszonyokét pedig fiús rövidre kell levágni. A döntést tett követte. Anyu hosszú fekete haja és Évi csípőjéig érő copfja nincs többé, nekik is ugyanúgy, mint a többieknek a fültőig ért csak. A lányok után mi következünk. Magda anya kölcsönzött valahonnan egy hajnyíró gépet, azzal fejeződött be a fodrázmunka. Mi, fiuk egymást ugrattuk a világító fejbőrünk miatt. Anyáink másnap reggeltől „agitációs” útra indultak a tanyán, hogy legalább az ismerős családoknál támogatásra leljenek a hajvágás érdekében. Személyes példájuk sok családnál eredményre vezetett. A rövid haj különösen Magda anyának és Gyöngyinek állt nagyon jól. Gyöngyi volt különben gyermekkorom nagy szerelme.

Fiúnégyesünk egy ideig eredményesen tevékenykedett a falopás terén. Sokkal nehezebb volt a meglévő élelem és a megszerzett fa megtartása, megóvása, ezért azt a fekhelyünknel, később a fejünk alatt tartottuk éjjel. Így volt ez szegényes, egyre laposabbá váló batyuinkkal és minden mással, amink még maradt. A gettóból már ismert ügyeleti szolgálat itt is működött. Két-három gyerek és egy anya állandóan benn volt hálólhelyünkön vagy annak közelében.

Napról napra láttuk, ahogy mentek össze, soványodtak, gyengültek szereteteink és ismerőseink. Kisbabás anyáknak elapadt a tejük. A picik arccskája szinte áttetsző, szép szemük beesett, mint napjaink filmhíradóiban az éhségzóna gyermekeié.

Évi nővérem a maga 14 évével a lányok közötti legidősebbként „irodalom órákat” tartott. Petőfi, Arany stb. verseket elemezett, maga is szavalt társainak, olvastatta őket, nehogy beszűküljön emlékezetük. Munkáját Lili anya irányította, aki maga is részt vett a „foglalkozásokon”. Itt is megalakították a gettóban már néhány napig működtetett tanulócsoportot. Az ottaniak közül azok a gyerekek, akik Simapusztára kerültek, néhány nap múltán újra mind együtt voltak. Egy-egy nap végeztével este hallottuk, amint Lili anya csendben, sírva meséli aznapi tapasztalatait a másik három anyának.

Pali és én (anyai jóváhagyással) munkára jelentkeztünk abban a reményben, hogy többet látunk, hallunk, és valami élelmiszer-kiegészítést is tudunk szerezni. 25 nap alatt két alkalommal kaptunk munkát. Mindkétszer stráfkocsival utaztunk Nyíregyházára, a Kis téri raktárból élelmiszert vételezni. Kétfős csendőrkíséretünk lóháton jött mellettünk, mögöttünk. A templom udvarán dolgozók hangulata hasonló volt a táborban lévőkéhez. Reményvesztettség, kilátástalanság, senki sem tudta a közeli-távoli jövőt. Lisztért az Erzsébet kórházzal szemben lévő malomba kocsikáztunk át. Itt két középkorú molnár (vagy rakodó) addig mesterkedett a rakodásnál, míg sikerült nekik a csendőroket kijátszva a kocsisülés alatti ládába 4 kenyeret eldugniuk. Az akkor valóban hősiés tettnek számított! A 4 vekniből 2 lett a mienk, a másik 2 a tábori raktárosé, aki segített a táborban őreinket átjátszani. A motozás ellenére szinte minden hozott nyersanyagból jutott nagycsaládunknak. Jóllehet a motozás alatt a torokban dobogott a szívem, a második alkalommal is megcsináltuk a „beszerzést”. A kikapoláskor Palival szinte versengtünk egymással, kinek sikerült többet szerezni. Ezek az utak nem teltek el szóltanul. A kocsisok eleinte féltek tőlünk, később beszédesebbek lettek. Sok mindent, de számunkra semmi újat, főleg jót, vigasztalót nem hallottunk tőlük.

A takarodók utáni éjszakák (amelyek világitás híján a valóságban szürkülettől virradatig tartottak) a nagy tömeg összezártsága miatt szinte elviselhetetlenek voltak. Az egybezárt tömeg összetétele: életkor, egészségi állapot, nem- és iskolázottsági szempontból egyaránt igen vegyes volt. Ezt még megfejlte a teljes bizonytalanság. Már a másnapról sem tudtunk semmit. Mindezek és a civilizációs lehetőségek teljes hiánya miatt nemritkán farkastörvények érvényesültek.

Magda anyának az egészségromlással kapcsolatos korábbi jóslata bekövetkezett. Az elégtelen táplálkozás, a vitaminok hiánya miatt sokak testén kelések keletkeztek. A lehetetlen tisztálkodási feltételek következtében megjelent a tömeges együttlét legnagyobb veszedelme, a haj- és a ruhatetű, és ezek egyenes következménye, a kiütéses tífusz. Néhány nap múlva pedig az első

vérhas-megbetegedések is. Kihirdették a járványhelyzetet, megszigorították a tábor őrzését. A betegek teljes elkülönítését nem engedték megvalósítani. Épület lett volna e célra, de őrzőinknek így könnyebb volt. Nem gondoltak arra, hogy a tífusz kórokozója nem ismeri az emberek közötti különbségeket, őket is elérheti. Orvos és képzett ápolószemélyzet volt, nagy számban jelentkeztek is. A gyógyítás alapfeltétele a higiénia, a normális táplálkozás és a gyógyszer azonban hiányzott. A tífuszjárvány kitörése pánikot keltett, mert elterjedt a hír, hogy a járvány miatt kivégeznek mindenkit. A józanabbak abban bíztak, hogy épp emiatt — talán — elkerülhetők a további embertelenségek, netán külföldre szállításunk is.

Megtörténtek az első természetes elhalálozások és öngyilkosságok. A gettóban és a gyűjtőtáborokban hunytak el: Balázs Mihály és Mihályné, Bíró Zoltán, Glück Mórné, Grüner Rudolf, Herskovics Géza, Kain Bertalanné, Klein Ignác, Klein Mórné, Klein Sámuel, Lakatos Viktor, Löffler Sándorné, Mandel Sámuel, Molnár Gyula, Dr. Molnár Viktor és Viktorné, Rappel Ferenc, Dr. Schön Viktor, Tauber Bernátné, Weinberger Ida és özv. Weisz Mártonné.

Változatlan aktivitással üzemelt a táborban is kialakított vállalatihelyiség, gettósargonban a „pénzverde”. A csendőrök naponta rendszeresen rendelték be ide táborlakókat. Többségük — miként a gettóban is — innen sem tudott saját lábán, csak mások segítségével helyére visszatérni. A pénzverdét megjárt két ismerősünk mondta el, hogy őket már nem is saját értékeik után vallatták, hanem hogy X. vagy Y. hová dugta a vagyonát? Vagy megmondja vagy agyonverik. „Tudd meg tőle, szedd kis belőle, és mondd el nekünk!” — szólt az eligazítás. Ha valakit közülünk meg akartak büntetni, az egész tábort a majorság közepére hajtották. A kiszabott büntetést mindenki köteles volt végignézni. Később a koncentrációs táborokban számomra ez már nem jelentett újdonságot. Itteni kínzóink megismertették, megszoktatták már velem a saját hazámban. A legtöbb bántalmazást minden vétség vagy indok nélkül, pusztán szórakozásból végezték, főleg imádkozás miatt és közben.

Ahogy teltek a napok, úgy vált egyre jobban szóbeszéddé, hogy valahol a Főkörmányzóságban vagy a Szovjetunió megszállás alatti területén vannak a németeknek — kifejezetten a zsidóság elpusztítására — olyan haláltáborai, ahol mindenkit megölnék Nekem ekkor állt össze a kép. Apunak a keleti fronton látott, hallott és átélt (az itthoniak által akkor még hazugságnak tartott) megpróbáltatásai, valamint Zoli bácsinak Németországban, majd Ausztriában szerzett tapasztalatai most velünk, nálunk ismétlődnek meg.

Csak évtizedek múlva, a korabeli dokumentumok alapján derült fény arra, hogy a gettókba és gyűjtőtáborokba zárt százezrek további sorsának már a részleteit is eldöntötték május elején Magyarország zsidótalanítását irányító, szervező illetékesek.

Az ÉK-Magyarországon és Kárpátalján április 16-a, É-Erdélyben pedig május 3-a óta fogva tartott zsidó lakosság elszállításának részleteit a SEK és magyar partnereik május 8-án tárgyalták meg, és 9-én véglegesítették Munkácson. E tanácskozáson a megyék és megyeszékhelyek közigazgatási, rendőri és csendőri vezetői vettek részt. Döntés született, hogy az 1. és a 2. zóna közel 300 ezer főt kitevő zsidó lakosságának deportálására május 14. és június 11. között kerül sor. A konferencia légkörét, hangulatát jól szemlélteti néhány felszólalásrészlet. Ferenczy csendőr alezredes: *„Ha keresztény a zsidótól átvett holmikat 48 óra alatt felhívásra visszaadja, mentesíteni kell az internálás stb. következményeitől.”* Szohor Pál, Nyíregyháza polgármestere: *„Nem szabad visszahagyni egy zsidót sem, menjen mind!”* Uray csendőr százados (miután már eldöntötték, hogy egy-egy tehervagonban 70 főt zsúfolnak össze): *„ha a szükség megkívánja, 100 is mehet egy kocsiiban. Berakhatók, mint a heringek, mert a németeknek szívós ember kell. Aki nem bírja, elhullik. Divathölgyekre Németországnak nincs szüksége.”*

A kétnapos értekezlet eredményeként kiadott titkos utasítás részletei:

„...a zsidók elszállítása május 14-én veszi kezdetét. Kivételt képeznek a külföldi állampolgárságú zsidók és pedig az angol, amerikai, lengyel, cseh, román, bolgár, szlovák, finn, svájci, svéd, spanyol, portugál és török állampolgárok, akik előzetesen eltávolítandók (...) hogy ne lássák a többiek elszállítását. 110 szerelvény szállítja a zsidókat Kassa állomásra, ahol is a német rendőrség veszi át a szállítmányokat. Jelzés (a vonatokon) 'D.A.-Umsiedler' (Német munkásátköltöztetés). A szerelvény 3000 főt szállít. All 45 kocsiból (kocsinként 70 fő poggyással együtt) és 2 C-kocsiból elől és hátul az őrségnek. (...) Ha a vonat éjszaka indul, a zsidókat nappal kell beszállíttatni. (...) Elszállításra kerülnek a légoltalmi megbízottak, a munkaszolgálatosok; és az orvosok és gyógyszerészek is. (...) Polgármesteri kötelesség: 2 napi étellel kell ellátni a szállítandókat. Személyenként 40 dkg az útra való. Ezt meghaladó mennyiségű étel elvitele tilos. (...) minden kocsiban álljon rendelkezésre vödör-fedővel (WC céljára). És minden kocsiban legyen ivóvíz tárolására alkalmas kanna is. (...) A transzport átadása és átvétele Kassán történik. Névsort olvasni tilos. Polgármesteri teendő: elszállítás után a táborhelyeket a közig. hatóság útján fertőtleníttetni kell (tisztiorvos)...”

A feladatot brutálisan túlteljesítők Uray javaslatát fogadták meg. 110 szerelvény helyett 92 szállítmánnyal deportálták a halálgyárba, Birkenaubába az 1. és a 2. zóna 289 ezer zsidó lakosát.

Simpuszta-i tartózkodásunk utolsó napjainak egyikén egy gettórendőr — csendőrjárőr kíséretében a pajtákat végigjárva — Magda anyát kereste családi nevén. Mikor megtalálták, az idősebb csendőr ráordított, hogy vegyék magukhoz minden holmijukat, mert két kölykével együtt velük kell menniük. Semmi indoklás hova, miért stb. Mi gyerekek elrohantunk Gyöngyit és Gyurit megkeresni, ami elég hamar sikerült is. Mire visszaértünk, akkorra már az egész nagycsalád összejött. Magda anya megpróbált érdeklődni a csendőr tiszthelyettes-től, de nem kapott érdemi választ.

Búcsúzásunk örökre maradandó emlék! A majorság közepén, ahová kísértük őket, kétlovas szekér állt. Arra kellett felülniük. Az egyik csendőr a kocsi mellé a bakra ült, térde közé szorította szuronyos karabélyát, a másik lóháton kísérte őket. Alakjuk lassan tűnt el szemünk elől — örökre. A saját pajtánk felé visszautunkban nekem az járt a fejemben, biztosan tudtam (mondta és láttam is), hogy Magda anyának volt azonnal ható mérge arra az esetre, ha a gyermekeket vagy őt valami elviselhetetlen szenvedés vagy közvetlen életveszély fenyegeti. Vajon nem kerül-e, kerít-e most sort erre? Elvitelük után több mint egy évvel, már szabad emberként tudtuk meg, hogy a család pesti rokonsága és keresztény ismerősei jártak közben valahol érdekükben. Simapusztáról Budapestre vitték őket, ahol egy védett házban kaptak helyet. Itt éltek megpróbáltatásokkal teli életüket még a nyilas hatalomátvétel után is. December utolsó napjai egyikén egy részeg nyilas suhancbanda a ház szinte minden lakójával együtt Magda anyát és két gyermekét is a Duna-partra kísérté... Férje hosszú, nehéz viszontagságok és szenvedések után hazatért ugyan, de szép családjának elvesztését élete végéig nem tudta kiheverni. Belezavarodott.

A Simapusztán maradt nagycsaládunkban, ahol eddig volt valami az átlagostól eltérő rend, rendszeresség, összetartás és egyfajta optimizmus, mindez most felborult. Magda anya, Gyöngyi és Gyuri ismeretlen helyre történt váratlan elhurcolása után Lili anya teljesen összeroppant. Az addig jó kedélyű, türelmes, mindig tette kész és (törékeny alkata ellenére) óriási állóképességű aszony szinte búskomorra vált. Nem evett, egy mosolyt sem lehetett látni az arcán. Mindez kihatott gyermekeire, különösen nagy fiára, Palira, aki ezután minden idejét anyja mellett töltötte. A még Simapusztán töltött néhány nap alatt Lili anya szinte csonttá soványodott, alig volt jártányi ereje. Napokkal Magda anyáék elhurcolását követően Lili anya fekete haja megőszült, szürkévé vált. Én csak ekkor tudtam meg Palitól, hogy édesanyja és Magda anya testvérek. Anyjuk korai elvesztése és apjuk második házassága óta szinte Lili anya nevelte fel a nála 8 évvel fiatalabb leánytestvérét, Magda anyát.

Körülményeink napról napra tovább rosszabbodtak. A napi egyszeri étkezés sokszor késett, csak késő délután osztották ki, de volt, amikor el is maradt. Megtörtént, hogy a sötétedés miatt ételosztás közben rendelték el a takarodót, ezzel annak vége is lett. E napokban történt, hogy néhány, már korábban gyengeelméjű vagy az itteni körülmények hatására megőrült nőt és férfit a csendőrök anyaszült meztelenül zavargattak a táborban körbe-körbe saját szórakoztatásukra és a mi megrökönyödésünkre.

Irány Auschwitz II-Birkenau

Az utolsó estén észrevettük az őrség takarodó utáni megerősítését. A korábbi őrhelyeken maradtak az örök, de közöttük egy-egy páros járőrözött, nagyobb lett a „csendőrsűrűség”. Egész éjjel úgy beszélgettek egymással, hogy a pajtákba behallatszott. Mesélték más gyűjtőtáborok őrzésével, kiürítésével kapcsolatos személyes élményeiket, jókat derülve ottani tapasztalataikon. Anyáink ezt rossz jelként értékelték. Kérésükre előkészültünk a csomagolásra. Még meglévő kis batyuinkat a sötétben is igyekeztünk egymás mellé tenni. Még a pirkadat előtt be is pakoltunk. Mire kivilágosodott, mi már útrakészek voltunk.

Anyáink jól érezték. A gettórendőrök pajtáról pajtára járva nagy sípolással és kongatással rendelték el az ébresztőt új, eddig még nem hallott utasítással: „...Csomagokkal együtt a főtéren azonnal sorakozó!” Az ébresztőt korábban csak a gettórendőrökkel hajtatták végre. Most a nyomaték kedvéért csendőrkíséret jött velük. Jelenlétüket gyorsabb mozgásunk érdekében káromkodásokkal, bot- és puskatus-ütésekkel tették hangsúlyosabbá. Miután a pajtákat elhagytuk, azokat egy csendőrfalka kutatta át. A kevéске törött alomszalmát hosszú hegyes vaspálcákkal és szuronyaikkal döfködve ellenőrizték: nem bújta-

e meg ott közülünk valaki. Szerintem nem személyek, hanem értékek után vizslattak.

A főtér felé közeledtünk. A csendőrkordon, mint egy zsilip fokozatosan szűkült úgy, hogy a tér közepén elhelyezett asztalok előtt már csak két, külön libasorban lehetett elhaladni. Az asztaloknál álló csendőrök és néhány polgári ruhás személy mindenkitől elvette — már akinek ekkor még volt — a személyi és egyéb okmányait, fényképeit. Ezeket szemünk láttára tépték szét. A papírfoszlányokat az ott elhelyezett ládába dobták. A kísérszöveg már ismerős: „... ahová most utaztok, bűdös zsidók, ott már ezekre sem lesz többé szükségetek” stb. (Ezt a részt a kárpótlási törvény megalkotóinak és a Hivatal korábbi-jelenlegi vezetőinek kötelező olvasmányává tenném!) Az utolsó útjára kivezényelt tömegnek nem az okmányok sorsa, hanem az eddig még megmaradt — és általunk relikviaként féltve őrzött — családi fényképek elvesztése okozta a nagyobb traumát, majd az újabb pánikot. Úgy látszik, mindazt, amit eddig mi csak rosszindulatú ijesztgetésnek, rémhírnek tulajdonítottunk — igaz. Ha már a személyi és egyéb okmányokat, a családi fényképeket is elkobozzák, széttépik előttünk, akkor már csak olyan dolog történhet velünk, amikor az ember személyisége is megszűnik. Mert megszüntetik. Akkor és ott ez volt az én drága, okos anyám végkövetkeztetése. E megállapítását a még együttlévő két másik anyának és nekünk, nagyobb gyerekeknek is elmondta. Lili anya már ezt sem értette meg, csak mélabúsan mosolygott, és motyogott.

Most vettem csak észre, hogy sok ismerős a Simapusztán eltöltött 25 nap alatt mennyire lefogyott. Az erőnlét még a nagyobb gyerekek, a 14–18 éves korosztálynál is mennyire meglepően kicsiny. Ami rögtön szembe tűnt, hogy a rövid nadrágos fiúk és a szoknyás lányok meztelen lábai milyen vékonyak, térdeik viszont feltűnően nagyok. Az emberek arca beesett, mozdulataik tétovák. Mintha mindenki évtizedeket öregedett volna. A tömeg egésze, de különösen a gyermekek szótlanok, teljes apátiában vannak. Amitől sokan tartottak, úgy látszik, az következik ezután.

A főtéren és a majorság előtti úton végig szekérfogatok hosszú sora. A csendőrök a járóképteleneket ezekre dobatták fel. A többieket négyes sorokba rendezik. Létszámellenőrzés vagy névsorolvasás elmarad. (Hú, de magabiztosak! A végén még nem tudnak elszámolni a rájuk bízott büdös zsidókkal! Vagy ez már nem is kötelező?)

Déltájban indították el a vánszorgó tömeget, mert mi akkor már nem gyalogmenet, hanem egy magát vonszoló, legyengült és elcsigázott sokaság voltunk. Számomra Simapusztától a nyíregyházi vasútállomás teherrakodó rámpájáig tartó út sokszorosa egy évvel később a Szudétavidéken ismétlődött meg. Ez hivatalosan is Todesmarsch (halálmenet) elnevezéssel került Chemnitz megye történelmébe. A különbség csak annyi volt, hogy ez utóbbit SS-ek vezényelték, és a mi ruhánk (szerencsére már csak kb. 3 hétig) csíkos Häftling-ruha volt. Halottainkat ott az árokparton hagytuk, itt a kirendelt szekerek vitték a berakodás helyszínére.

Két vagy három pihenő után a késő délutáni órában érkeztünk a rámpához. Kísérőink útközben, majd a berakodás során — úgy látszik, még egyszer — ki akarták tombolni rajtunk szadista hajlamaikat. Mintha megőrült volna az egész világ. A fiatal csendőrök minden ok és indok nélkül, szinte őrzöngve vetették magukat ránk. Ordítózás, szitok, ütés, rúgás. Ez volt a több mint 10 km-es út szinte minden gyalogos résztvevőjének útravalója a halálvonatba való beszállás előtt.

A teherrakodó-rámpát és környékét szoros kordon zárta el a külvilágtól. A megalázó jelzők, szidalmak, ütlegek közepette és ellenére is lassan teltek meg a tehervagonok. A szerelvény minden kocsijának kisméretű ablakai szöges dróttal voltak ellátva. A mi közelünkben is volt, akit a szekérről félholtan dobta a vagonba. „Itt nem maradhat!” — szólt a félreérthetetlen parancs. Az elhurcolásunk óta eltelt 5 hét következményeként erőtlenné vált felnőttek, mozogni alig tudó gyerekek koszosan, rongyosan, egymást segítve másztunk fel a vagonokba. A zsúfoltság akkora volt, hogy a tolóajtót csak úgy lehetett a he-

lyére gurítani, ha a már bennlévőket kívülről még ütik, vágják az egyenruhások. A vagonban két vödör és egy kanna volt WC, illetve víztárolás céljaira.

A mi vagonunk — úgy látszik — kivételes, mert míg az előttünk megtelt vagonok ajtóit azonnal be is zárták, a miénket csak közvetlenül az indulás előtt. Rájöttünk azért, mert a kocsink végén volt egy magas fékezőfülke. Az oda beosztott csendőr-kísérőnk a szerelvény indulásáig jobban érezte magát lent a vagonunk előtt, mint őrhelyén a magasban. Az előttünk és mögöttünk lévő vagonok lezárása után hallottuk: „A létszámot krétával írják fel a vagonok oldalára!” A szerelvény megtöltése, a bevagonírozás estefelé fejeződött be. Őreink többször egyeztették a felírt létszámadatokat. Úgy látszik, végül egyezett. Ezt követően (hangos röhögések közepette) a lezárt vagonok bedrótozott ablakain keresztül gyömszölték be az útravaló élelmet. Senki sem számolt utána, hogy vajon annyit adtak-e, mint amennyi „járt”. A mi vagonunk — csendőrünknek hála — a nyitott ajtón keresztül kapta meg a kenyereket és egy kis fadoboz marmaládét. A kísérő szöveg a következő volt: „... az utolsó, jegy nélküli magyar élelem...”

Becsukódott a mi vagonunk ajtaja is, hallatszott, ahogyan az akasztó a helyére került, majd kattant a lakat. (Volt rá gondjuk!) Egy ideig még beszűrődtek a városszél és a pályaudvar fényei, majd nagyot rándult szerelvényünk, s egyre gyorsuló kerékcsattogással indultunk el az ismeretlenbe. Drága jó apám frontról történt hazajövele után elmondott jóslatai és Zoli bácsinak a német megszálláskor megfogalmazott intelmei igazolódtak be. Sejtették és megmondták, hogy el fognak bennünket hurcolni.

A vonatban anyu levelezőlapot írt meg szüleinek Makóra. Egy állomáson kidobta, hátha egy rendes ember találja meg, és fel is adja azt. Szegény anyu! Honnan is tudhatta volna, hogy nagymamáék ekkor már a makói gettó lakói voltak? A lakonikus utolsó üzenet szövegére életem végéig szó szerint fogok emlékezni. *„Kedveseink! Évával és Lacival a nyíregyházi vasútállomásraól ismeretlen helyre szállítottak bennünket. Miklósról semmit sem tudunk. Isten segítségével talán még találkozunk valaha. Mariska.”*

A beszállás alatti és utáni hangzavaron, a pánikhangulaton egy nyugodt, még csak nem is hangos, de szigorú férfihang lett úrrá: A kiabálás, jajveszékelés senkin sem segít. Saját magunk hátralevő idejének megkönnyítése, a fájdalmak enyhítése, a betegek, picinyek és öregek miatt is a csend, az egymás iránti türelem és megértés szükséges. Ne nehezítsétek meg egymás életét — annál is inkább, mert senki sem tudja pontosan, mi vár még ránk. A csendes, mégis határozott, türelemre intő szavak hatására ettől kezdve ő lett a vagonunk előjárója. Az utazás alatt mindenki tőle kért tanácsot, nála tett panaszt stb. A viszonylagos csend ellenére mindenki sírt, rettegett a közeli kiszámíthatatlan, az eddigi tapasztalatok szerint jóval nem kecsegtető jövőtől. A téma mindenkinél ugyanaz. Mi várható még a közelmúlt szenvedései után? Ekkorra már tudatosult, hogy a németeknek fognak átadni bennünket. A hol? a mikor? és a milyen célból? — voltak a kérdések. Ahogy teltek az órák, úgy nőtt az aggodalom, a beletörődés. Nem anyagi javait, elrablott értékeit sajnálta senki, nem azt siratta, hanem szerettei sorsa foglalkoztatott mindenkit.

Ahogy emlékszem, vagonunkban közvetlen barátok csak a mi nagycsaládunk tagjai voltak. Az utazás során másokkal is felelevenedett néhány korábbi ismeretség. Számomra a megdöbbenés mellett az volt a meglepő, ahogy a gyermekek túrték az éhezést, a bezártságot és az egyéb megpróbáltatásokat. Talán megérezték, hogy teljesen felesleges lenne a sírás a jobb körülményekért. A mi kicsinyeink szinte egész úton szótlanok voltak, túrték sorsukat. Még Anci anyja két gyermeke is főleg Lili anyja vigasztalásával, segítségével volt elfoglalva.

Szerelvényünk gyakran megállt. Ilyenkor egy-egy vasútállomás, vasúti megálló mellékvágányára tolatott. A vagonok ajtaját nem nyitották ki. A vízfelvélt vagy a WC-vödrök kiürítését nem engedélyezték. Előjárónk szavára lassan kialakult egyfajta helycsere-rend, ennek tudható be, hogy néhány alkalommal én is a szögesdróttal berácsozott vagonablak közelébe kerültem. Emlékezetem szerint hegyes-völgyes, fenyves erdőkkel borított vidékeken robogtunk, illetve állt meg szerelvényünk. Kis vasúti őrházak és állomások váltották egymást.

Szinte mindegyiknél (az épületek és a sín párok között) kis alapterületen virágokból készített címerek stb. voltak kialakítva. A mellékvágányon veszteglő szerelvényünk mellett ágyúkkal, tankokkal megrakott német és magyar katonavonatok robogtak el. Vonatunknak a tervezett vagy kényszermegállóiban tartó veszteglése alatt kísérőink hangos beszélgetéséből arra következtettünk, hogy a Felvidéken át vezet utunk. A felszabadulás után végigutaztam 1944. májusi utunk (feltételezett) menetvonalát: Kassa–Eperjes–Tarnov–Krakkó–Birkenau. A táj nem tűnt ismerősnek, de az említett fenyőerdős, hegyes terep és a megállók, állomások előtt kialakított virágágyak igen.

Első reggel egy nagy pályaudvarra érkeztünk. Odakünn nagy sürgés-forgás. Magyar, német szavak hallhatók. Vagonunk tolóajtaja kicsapódik — Kassán vagyunk. A magyar keki uniformis mellett német egyenruhás alakok vannak tömegesen. Egy ismeretlen hang ordította be, hogy két személy kiszállhat a kübli kiürítése és vízvétel miatt. Egyiknek Pali ugrott ki. A kék vízeskanna mellett másik edényt is vitt magával. Édesanyja ápolásához a víz elengedhetetlen. Kétszer fordult. Később elmondta, hogy bár szerelvényünk eleve csendőrsorfallal közé futott be, vízéért mégis csak fegyveres kísérettel mehetett. A magyar és a német beszédekből azt vette ki, hogy a szerelvényünket az SS veszi át, tehát Németországba szállítanak bennünket. A német átvevő személyzet ki akarta pakoltatni a vagonokban lévő halottakat, a kíséret magyar parancsnoka viszont nem. A végén minden maradt a régiiben.

Kassai várakozásunk volt a leghosszabb időtartamú. A szerelvény kinyitott vagonjaival szembefordulva előbb feltűzött szuronyú csendőrsorfallal állt, később, a szerelvény átvétele után őket tábori ruhás, géppisztolyos SS-kötelék váltotta fel. Közülük néhányan hatalmas farkaskutya pórázát fogták. Csendőreink kassai búcsúzása jól jellemezte lelkiállapotukat. Megismételték a korábbi, általunk már jól ismert szöveget. Megint kérték tőlünk az eldugott pénzt, ékszereket, értékeket. „Visszasírjátok még az itthoni körülményeket, bűdös zsi-

dók. Ha nem nekünk, magyaroknak adjátok át, amit eldugtatok, a németek erőszakkal veszik majd el.”

A mozdonycsere és tolatómozdony felcsatolása után (innen már két gőzös vitt bennünket), vagonajtónk bezárása előtt még láttuk, amint egy géppuskás páros felmászott a vagon fékezőfülkéjébe. Füttyjelzés, majd egyre sűrűbb zakatolással robogott velünk tovább a szerelvény. A birkenai végállomásig még sok helyen vesztegeltünk, de a vagonajtók változatlanul zárva maradtak. Fény csak az ablakokon keresztül jutott be hozzánk. Egyik éjjel nagy világosság és robbanások. Fényszórózás, légvédelmi ágyútűz, bombák becsapódásának vijjogó hangja egyre közelebről. Egy nagyobb helység pályaudvara jelzőjénél vesztegelő szerelvényünkben ekkor éltem át — igaz, távolról — életem első légitámadását. Sajnos, sínparunk sértetlen maradt, s mi, a halálnak szántak robogtunk tovább.

Sok évtizeddel később — végiggondolva utunkat — úgy vélem: a vagonban eltöltött 72 vagy több óra volt szenvedésünk egyik csúcspontja. A zsúfoltság akkora volt (már nem tudom, mennyien voltunk), hogy egyszerre mindenki sem leülni, sem guggolni nem tudott. Csak úgy fértünk el, ha valamelyik testrésznünk másik, mellettünk lévő társunkon volt. A nemek közötti szégyenérzet csak az első órákban létezett, a kényszer hatására ez oldódott. Ettől is rosszabb volt a tehetetlenség. Semmit sem lehetett tenni a víz- és higiénia hiánya, az éhezés ellen. Az ellen, hogy orvos és gyógyszer nincs, pedig sokan betegek. A legyengültek közül többen itt lelték halálukat. Néhányan öngyilkosok lettek. (Számukra már nem emlékszem, de arra határozottan igen, hogy Birkenaubába érkezésünk után több mozdulatlan testet dobta a rámpára, majd teherautóra.) Az eddig átélt szenvedések miatt már természetes volt az a hangulat, amely rányomta bélyegét az emberek gondolataira. Visszaemlékezve egyedül az tűnik szerencsésnek, hogy a május végi nappalok és éjszakák a Felvidéken és a Főkormányzóságban értek bennünket. Az éjszakák határozottan hidegek voltak, sokan fáztak. A hőség tovább növelte volna szenvedéseinket.

Tévedések és néhány megjegyzés

Több, e témával foglalkozó írást olvastam jeles kutatóktól. Van, akiket a következő sorok keretében kénytelen vagyok pontosítani, cáfolni. Egy szerző, pl. Vaja, Rohod, Őr, Nyírájkó, Bakta, Pusztadobos települések zsidóságának deportálását úgy írta le, hogy április 19-én a közeli Nyírmadára gyűjtötték össze, majd 23-án a nyírmadai vasútállomáson bevagonírozták és Birkenauba szállították őket. Mindezt a túlélő tanúk is cáfolják. Szerintük e községek zsidó lakosait a kiskvárdai gettóból deportálták. De megcáfolja a Rohodi Körjegyzőségnek e tárgyban az alispánhoz írott levele is, mely szerint: *„Tisztelettel jelentem, hogy Nyírájkó község részéről senki sem kérte a zsidók élelmiszereinek Kiskvárdába való beszállítását s azt azokból nem szállította be a községi előjáróság. Amikor a hivatkozott számú rendelet ide megérkezett (május 31. napja), a Nyírájkó községből kitelepített zsidókat Kiskvárdából már elszállították. (...) Rohod, 1944. évi június 25-én. Pecsét. Körjegyző.”*

Egy másik szerző ezt írja könyvében: *„Nyíregyháza környékéről harmincezer zsidót tereltek össze az állatvásártéren, és több napon át ott tartották őket hóban és szakadó esőben, míg annak a negyednek egy részét, ahol a legszegényebb zsidó lakosság élt, le nem zárták, és a város felőli oldalát palánkokkal el nem kerítették”*. A valóság az, hogy a gettóba a vidéki és városi zsidókat egymást követően, „váltva” telepítették be. A négy gyűjtőtáborban összesen 17580 fő volt. Az állatvásártéren nem volt zsidó csoport napokig összeterelve. A gettónak csak az utcák elején és végén voltak deszkakapuk.

Nem írt eddig senki a varjúlaposi gyűjtőtáborról, sokan nem is tudnak róla. Pedig április 16-tól ez volt az ország első, a megbízhatatlan zsidó férfiak és néhány család gyűjtőtábora.

A gettó lakóinak gyűjtőtáborokba kitelepítése (más írásokkal ellentétben) nem a tifuszbajrány veszélye, a túlszűfoltság vagy más miatt történt, hanem azért, mert a gettósítási akcióterv bevagónirozási központoknak e gyűjtőtáborokat jelölte ki. Tény, hogy a gettó túlszűfoltt, a higiénés stb. körülmények elviselhetetlenek voltak (mindezek csak enyhe jelzők!). De ha a gettóbeli tifuszveszély igaz volt, akkor a veszélyből bennünket Simapusztára (a korabeli hivatalos jelentés szerint) egyenesen a *járványba* vittek.

Egy szerző e témával kapcsolatos leírása szerint a nagykállói zsidókat a zsidó iskolából a vasútállomásra kísérték, ahonnan vasúti személykocsikkal szállították őket Nyíregyházára. Egy másik szerint a nagykállói mintegy ezer zsidót az állomásra tereltek, ott a marhavagonokba való berakodásukat követően indították útnak. A szerelvényhez Zemplén megye valamelyik (?) állomásán további vagonokat csatoltak, s Birkenauba szállították. Tapasztalataim szerint — amelyet kutatásaim is alátámasztanak — ezen állítások valótlanak. Szerintem a harangod-birketanyai gyűjtőtáborban fogva tartott nyíregyházi zsidók bevagónirozása történt a nagykállói vasútállomáson

A témában kiadott *Holocaust Magyarország 1944 c.* térképet cáfolva határozottan állítom, hogy mai megyénkben csak az előzőekben ismertetett helyeken volt gettó, illetve gyűjtőtábor. Csengerben, Fehérgyarmaton, Polgáron, valamint Tiszalök-Tiszaeszlár között sem gettót, sem gyűjtőtábort nem hoztak létre.

Évtizedekkel az események után a megyénkben forgatott *Jób lázadása* című filmben az összegyűjtött zsidókat szekereken szállítják el a községből. A válóságban csak a kisgyermek és a járóképtelenek utazhattak a kirendelt szekereken, a többiek gyalog mentek.

Hogy az összegyűjtést, kísérést, a gettók és gyűjtőtáborok őrzését és a moztásokat végrehajtó csendőröket más helyőrségekből vezényelték, azt az azóta megjelent írások megerősítették. Egyike vagyok azoknak, akik személyesen is megtapasztalták brutális módszereiket. Valahogy a mi családunk közelében közülük mindig csak az emberi mivoltukból kivetkőzött ördögök voltak

szolgálatban. Érdekes, de április 16 és május 22 között a mi nagycsaládunk nem találkozott egyetlen korrekt, emberséges csendőrrel sem. Kezdetől fogva rendszeres volt a verés, a testi fenyegetés. A vallásos zsidókat különös élvezettel és kegyetlenséggel alázták meg. A pajeszt, a szakállt általában nem ők vágták le, hanem levágatták egy másik szakállal. Nem mindig ők pofoztak, egymást pofoztatták a zsidókkal. Egy, a sátoraljúj helyi gettóból deportált barátommal folytatott beszélgetés során arra jöttünk rá, hogy a csendőrök — valószínűleg — valami módszertani felkészítést kaptak testi-lelki meggyötrésünkre. (Mint az SS káderei a dachau koncentrációs táborban.) Bizonyíthatja ezt, hogy nálunk és a tőlünk 100 km-re lévő gettóban alkalmazott módszereik hasonlóak vagy ugyanazok voltak.

A Sztójai-kormány júniusban két ülésén (20-án és 23-án) tárgyalta meg a deportálások helyzetét. Az első ülésen *Endre László* hosszú jelentésében csak az elhurcoltak számára vonatkozó adatok voltak igazak. Hazug cinizmusára jellemző, hogy „emberséges, keresztény szellemiségű” végrehajtásról beszélt. A zsidók számára „üditő szolgálat” megszervezéséről is számot adott. A gettóban és gyűjtőtáborokban általa személyesen tapasztalt állapotokat „nyugodt, kiegyensúlyozott, kielégítő”-nek minősítette. Nem említette meg a szörnyű körülményeket vagy az elkobzott pénz, ékszerek és más értékek stb. további sorsát. A jelentését végighallgató külügyminiszter-helyettes a hazudozás hallatán gúnyosan jegyezte meg, milyen kár, hogy ő nem zsidó, így nem vehet részt ilyen, a tájékoztató szerinti kellemes kirándulásokon. A csendőrség főfelügyelője ugyanitt mondta el, hogy a zsidótalanítási műveletekben részt vevő 20 ezer csendőr közül fegyelmi intézkedést csak hárommal szemben kellett foganatosítani.

Az 1. és a 2. zónából a május 15. és június 7-e közötti 24 nap alatt 92 szerelvényvel összesen 289 ezer zsidó vallású magyar állampolgárt szállítottak a Harmadik Birodalomba. Ez napi 12 ezer fős átlagot jelent. A minisztertanács ülésének idejére a 3. zónából további 23 szállítmánnyal 50 ezer főt deportáltak. *A magyar vidéki zsidóság vesztesége ekkorra már meghaladta a 350 ezer főt.*

Magam is sokszor tettem fel a kérdést — és éveken keresztül kerestem a választ erre is —. mi lehetett az oka annak, hogy a vidéki magyar zsidóság meg sem kísérelte az ellenállást és sorsába beletörődve ment a halálba? Véleményem szerint azért, mert a náci Németországban 1933-ban, Európa más országaiban pedig 1939-ben kezdődött véres események ellenére a magyar zsidóság az utolsó pillanatig bízott az általa lojálisnak vélt kormányzóban, a kormányban és lakosságban. A német katonai vereségek és a front közelsége miatt már nem is gondoltak egy esetleges itteni deportálásra.

Ráadásul ilyen gyorsan sehol nem került sor hasonlóan szigorú korlátozó intézkedések kiadására és végrehajtására. A csillagviselés bevezetése például a birodalomban csak 1941 őszén, tehát Hitler hatalomra jutása után nyolc évvel, nálunk már a megszállást követő harmadik héten megtörtént. A gettósítás más országokban a megszállás után hónapokkal (néhol évekkkel), nálunk már az azt követő negyedik héten megkezdődött. A soha nem tapasztalt gyorsasággal kiadott, végrehajtott zsidóellenes intézkedéssorozat sokkolta a zsidóság tömegeit. Eredményesen működött a kormány és a SEK dezinformációs rendszere is.

A Horthy-rendszer alatt a hivatalos politika által meghonosított és időszakként tudatosan gerjesztett antiszemizmus hatására a lakosság egy része támogatta a zsidóellenes rendszabályokat. Másik része passzív maradt, s csak kisebb része sajnálkozott, érzett együtt velünk. A segíteni és tenni akarók száma és aránya sajnos messze elmaradt az elvárhatótól.

A kormány, a SEK, *Baky, Endre* és segítők által alkalmazott fizikai és lelki terror eredményesnek bizonyult. A csendőrség tagjai a szervezet fennállása óta, de különösen a XX. század huszas éveit követően bőven szereztek tapasztalatokat. Ezek a hős hadffyak brutálisan léptek fel a megfélemlített, s a nekik teljesen kiszolgáltatott nők, gyermekek és férfiak tömegeivel szemben.

Amellett, hogy az eredményes ellenálláshoz az ország földrajzi és katonaföldrajzi helyzete nem kedvező, 1944 tavaszán-nyarán a katonai és politikai helyzet sem volt az. Az esetleges ellenállás az alapvető feltételekre — a lakos-

ság és a katonaság támogatására — nem számíthatott. A váratlanság, a meglepetés ténye, a szervezettség, a felkészültség és a szaksemélyi feltételek hiánya pedig az ellenállásnak még a passzív formáját sem tették lehetővé. Ezek együttes megléte nélkül az ellenállás elképzelhetetlen, csak hiú remény.

A magyar vidéki zsidóság ellenállásának még a gondolatát is megbénították az előzőleg felsoroltak. De nem csak az övéket. Magyarország megszállásakor az egész országban csupán néhány helyőrség kisebb köteléke fordult szembe a bevonuló német csapatokkal. (Talán Szombathelyen és az újvidéki Duna-híd őrsége.)

Nem véletlen viszont, hogy fenti részben a zsidó ellenállás hiányát csak a *vidéki zsidóságra* vonatkozóan említettem. Tény, hogy a vidéki magyar zsidóság sorsa a korábban leírtak következtében tragédiába torkollott, beteljesedett. A Budapesten élő zsidók deportálását Horthy 1944. július 6-ával (mások szerint 7-én, vagy 8-án) leállította ugyan, de a több mint százezres tömeg életének megmentése még hátra volt. (A leállítás ellenére Ferenczyék július 14-én Kistarcsáról, 24-én pedig Sárvárról egy-egy szerelvényt mégis útnak indítottak Birkenauba.)

Több mint fél évszázad után derült fény a budapesti zsidó ellenállás részleteire. Ha történetének lapjai nem is olyan fényesen csillogóak, mint a varsói gettó hős harcosaié, mégis az általuk megmentett üldözöttek száma ezres nagyságú. A fővárosban cionista zsidó fiatalok, az úgynevezett *halucok* vettek részt mentőakciókban. Sokan közülük előzőleg a lengyel és a szlovák zsidók mentésében szereztek tapasztalatokat. Tevékenységük általában nem fegyverrel történt. Ők szervezték meg a Románián keresztül Palesztinába vezető menekülés útvonalát, amelyen át ezrek jutottak biztonságba. A deportálások ideje alatt több ezer vidéki zsidót (főleg fiatalokat) sikerült Romániába átvinniük. Mentették az antifasisztákat és hadifoglyokat is.

A Szálásipuccs után sokszor katonatisztnak, nyilasnak öltözve hajtották végre akcióikat. Nevükhöz fűződik a fogolyszabadítás a Margit körüti katonai

börtönből 1944. december 26-án. Részt vettek antifasiszták harcainak támogatásában is. A védett házak és a gettó lakóinak életben maradásához közvetlenül is hozzájárultak. Óriási tett volt részükről sok száz tonnányi élelem, fűtőanyag, tisztítószer, gyógyszer beszerzése és eljuttatása a lezárt gettóba. Közreműködésükkel menekült meg mintegy ötezer gyermek. Valódi, valamint jó minőségű hamis, de az életet jelentő igazolványok, menlevelek stb. tízezreit készítették és jutatták el az üldözöttekhez. Közülük sok ifjú áldozta életét a magyar zsidók megmentéséért, akik beírták nevüket a szabadságért harcolók nagy emlékkönyvébe. Az illegális embermentő munkában akkor részt vett Hasomér-Hacajir (Ifjú Örök) csapat *haluc* tagjainak többsége ma Izraelben él.

A zsidó antifasiszta ellenállásnak sajnos nem eléggé publikált és ezért nem kellően ismert példái voltak Európa szerte. Történelmi tények, történészi kutatások és korabeli dokumentumok bizonyítják, hogy Auschwitz, Chelmo, Ponary, Sobibor, Treblinka megsemmisítő táborokban és sok gettóban — pl., Czeszochowa, Lublin, Tarnow stb. — volt fegyveres felkelés. A fogva tartott zsidók pusztá kézzel, ütő- és szúróeszközökkel, sajátkészítésű fegyverekkel támadták meg állig felfegyverzett őrzőiket. A kilátástalannak tűnő, aránytalan harcban a zsákmányolt fegyverekkel az utolsó töltényig harcoltak.

A II. világháború végső kimenetelét nem befolyásolta ugyan, mégis a világtörténelem egyik felemelő hőstette volt az az emberfeletti helytállás, amit a varsói gettó felkelői vittek véghez. Heteken át vívott élethalálharcuk tovább tartott, mint a német-lengyel, a német-francia háború vagy a furcsa háborúk története során egy-egy ország ellenállása a náci seregek támadásának.

III.

Az országhatáron kívül

Birkenauban

Talán három nap múlva egy kisebb, néhány sínpáros vasútállomáson állt meg szerelvényünk. Az ablakoknál éppen „ügyelők” szerint az állomás gyalogkijárata fölött nagy gót betűkkel Auschwitz felirat. A helységnév a felnőttek számára is ismeretlen volt. Elkezdődött a találgatás, vajon a III. Birodalom melyik részébe érkeztünk, hol lehet ez a város stb.? A szerelvény körül mozgolódás, sürgés-forgás, német szavak hallatszottak. Vonatunk rövid itt-tartózkodás után újra elindult, majd percek múlva ismét megállt. Ezután mintha egy mellékvágányra tolatna, visszafelé haladt és visító kerekkel (mint ahogy az éles ívű kanyarokban szokott) gurult tovább. Rövid idő után megállt. Az ablakoknál lévők szerint nem vasútállomásra, hanem egy drótkerítéssel körül zárt hatalmas területű táborba érkezhettünk.

Hangos német vezényszavak és ordítozás közepette rántják fel vagonunk ajtaját. „Rauss, rauss, aussteigen!” (Kifelé, kifelé, kiszállni!), majd magyarul „kifelé, kiszállás, a csomagokat a vagonban hagyni!” stb. A több napos sötétség és zsúfoltság után a szokatlan világosság miatt hunyorogva, elgémberedett tagokkal, nehézkesen, egymást segítve kászálódunk le vagonunkból. Lili anya nem tudott kiszállni, Pali karjaiban emelte le édesanyját. A kicsiket többen is segítettük. A többi koci kiürítése is hasonlóképpen történt. A családok, csoportok a szerelvény mellett álltak össze, sorakoztak fel.

Tehát ez a hely volt a mi szerelvényünk célállomása. Az előzőleg elhagyott Auschwitz állomás melletti Waffen SS-Stammlager Auschwitz-nak (a fegyveres SS Auschwitzi Törzstábor) a tőle néhány km-re fekvő legnagyobb melléktáborra Auschwitz II, a világ közvéleménye előtt azóta közismertté vált Birkenau, a halálgyár. Itt nem volt állomásépület, nem volt kiírva a helység neve. Itt összesen csak egy sín pár egy kitérővel és egy vonatszerelvény hosszúságú rakodórámpa épült. Körös-körül, ameddig a szem ellátott, egyforma földszintes barakk épületek sokasága volt látható. És drótkerítés. Befelé hajló végű betonoszlopokon porcelánszigetelő csigákra feszített szögesdrót, tehát a vezetékben áram kering. A kerítés mentén figyelmeztető táblák álltak német szövegű felirattal és halálfejjel: „Neutralzone, eintritt verboten!” (Semleges zóna, belépni tilos!) A sűrűn elhelyezett magas őrtornyokban jól látszottak a katonák alakjai. Nagy, rendezett kötelékekben mindenütt csikos, rabruhás alakok menetét láttuk. Az egymástól kerítéssel is elválasztott táborrészekben egyforma fabarakkok százai. Első benyomásra az egész látvány egy nagyméretű fegyencleplenek tűnt.

Mialatt az örök és néhány rabruhás (német és magyar vezényszavakkal, lökdősékekkel, ütésekkel) sorainkat rendezte, az alatt a többi rabruhás a vagonokat ürítette ki. Szegényes csomagjainkat nagy halomba hányták. Ekkor láttuk, hogy szinte minden vagonban voltak az utazásnak halottai. Ők lettek szerelvényünk első mártírjai. Tetemüket kidobálták a rámpa kövezetére. Még ottlétünk alatt teherautók érkeztek. Halott társainkat úgy hajigálták fel a kocsik platójára, mint a zsákokat. Teherautóra kerültek a holmijaink is.

Miközben sorokba rendeződve araszoltunk előre, látható volt az SS-ország központi épülete. Ez egy hosszú, földszintes épület, közepén egy emeletes rész, rajta egy nagyméretű őrtorony. Ez a rész kapuszerűen úgy volt megépítve, hogy a vasúti kocsik elférjenek alatta. Itt haladt át a mi szerelvényünk is. Később tudtuk meg, hogy ez volt a hírhedt birkenauai Vernichtungslager vasúti főbejárata. Közúti, illetve személy-főbejáratát csak az itt dolgozó foglyok látták, láthatták.

Jobban megnéztem a mellettünk is fel-feltűnő rabruhás, fabakancsos, ba-rett-sapkás foglyokat. Bal mellükön és nadrágjuk szárán oldalt csúcsára állított különböző színű (fekete, zöld, sárga stb.) egyenlő szárú háromszög, benne há-jájuk német nevének rövidítését jelző D, P, S, T stb. nagybetűket, ez alatt pe-dig kis téglalap alakú fehér vászondarabon fekete számokat viseltek. Egyikük magyarul szólalt meg mellettünk úgy, hogy a csoportok mellett el-elsétáló SS-őr ne hallja: *„Ez Auschwitz! Ha van valami értéktárgyatok, ami még meg-maradt, nekem adjátok ide, mert az SS úgylis elveszi. A másvilágon már nem lesz rá szükségetek.”*

Nem sokkal ezután a vagonokat kiürítő foglyok egyike, aki a mellén piros és sárga háromszögből összeállított Dávid-csillagban „S” jelzést viselt, tiszta magyarsággal érdeklődött életkorom iránt. Válaszomra, hogy 13 leszek, azt mondta: ha előttünk, a sor végén lévő SS-tiszt kérdezi ugyanezt, „mondd ma-gad többnek”. Ennek, a birkenaui *Kanada-kommandó*ban dolgozó szlovák po-litikai fogolynak köszönhetem, hogy az SS-nek a rámpán telepített első buk-tatóját percekkel később sikerrel kerültem meg. (Kanada-kommandó a csoma-gok kirakodását és tartalmuk osztályozását végző — foglyokból álló — mun-kacapat elnevezése volt Birkenauban.)

Eközben újabb német, lengyel és magyar vezényszavakkal igyekeztek ren-dezetten tartani és gyorsabb előremozgásra kényszeríteni a tömeget: „Tempó, tempó! Gyerünk, gyerünk!” A lassan előre haladó oszlopot néhány méter után az ott állók kettéválasztották egy női- és egy férfi libasorra. Ezt megelőzően állandóan hallatszott a szöveg németül és magyarul: „Gyerekeket az anyjuk-kal!” Anyu, Évi, Anci és Lili anya a két kicsivel és Dáviddal ekkor váltak el tőlünk. Pali féltette édesanyját, nem akarta őt elhagyni, ezért egy karszalagos fogoly és egy őr nagyon megverte.

Palival egymás mellett haladtunk tovább a férfiak oszlopában. Csoportunk-nak egy ezüstroyottás, tányérsapkás SS-tiszt előtt kellett elvonulni, aki két irány-ba intette az előtte megjelenőket. Ekkor még nem tudtuk, hogy ugyanez ját-

szódott le a női oldalon is, de főleg azt nem, hogy akkor és ott ez volt az élet és a halál keresztútja. Itt, a zsidórámpának nevezett teherrakodón történt kiválogatásnál dőlt el első ízben zsidó deportáltak — közöttük több százezer magyar állampolgár — életének vagy halálának a sorskérdése. A válogatást végző SS-orvos vagy tiszt által megjelölt egyik irány az azonnali, az aznapi gáz- és tűzhalált jelentette. A másik irányba küldötteknek egy ideig az élet, netán a túlélés lehetősége, de (mint kiderült) ezek többségének is a későbbi halál lett a sorsuk.

Mikor a tiszt elé kerültem, ő a munkaképes férfiak csoportjához irányított. Elindultam arra, egy másik tányérsapkás megállított és megkérdezte: „Wie alt bist du?” Válaszolok: „Siebenzehn.” (Hány éves vagy? Tizenhét.) Erre ő az idős férfiak csoportjába küldött. Mikor arra indultam, az előző SS-tiszt lovaglópál-cájával az arcomba ütött, és visszazavart az előző csoporthoz. Itt maradva így kerültem Palival együtt én is — mint később kiderült — a lassú halálra ítélték csoportjába. Mivel a férfiak kiválogatásának befejezéséig volt időm, láttam, hogy anyu és Évi a nők tömegéből a fiatalabbak, tehát a munkára alkalmasnak minősítettek csoportjába került. El sem tudtam tőlük búcsúzni. A többiek (An-ci és Lili anya, valamint a három gyerek) szelekcióját nem láttam.

A kiválogatás befejezése után ötsoros meteoszlopokat alakítottak, és elindítottak bennünket a tábor belsejébe. A csoportot botos, kutyás kíséret fogta közre, majd ordítózás és verések közepette több táborrészen mentünk keresztül. Mindenütt csak csíkos-ruhás foglyokat láttunk. Egy táborrészleg nagyobb terén rövid megállóra és eligazításra került sor. Önként jelentkező német tolmács fordította egy SS-tiszthelyettes utasításait: az előttünk lévő épület a fürdő- és fertőtlenítőállomás. Mindenkit szőrtelenítenek, majd fürdésre és fertőtlenítésre kerül sor. A kézi csomagokat, a civil ruházatot mindenki hagyja az előtérben, senki nem kapja vissza. Aki vonakodik a parancsot végrehajtani, azt megszegi vagy megtagadja, azt lelövik!

Az épület előtérében a hajnyírást és szőrtelenítést régi foglyok végezték, majd egy nagy terembe kerültünk, melynek mennyezetén sok zuhanyrózsa

függött. Maga a meleg víz, a régen volt fürdés határozottan jólesett. De itt a víz szabályozása kívülről történt, azért néha forró, máskor csak langyos volt. A melegvíztől és párától több gyengébb társunk lett rosszul. Senki nem törődött velük. A fürdésnek váratlanul jéghideg víz adagolásával vetettek véget. Emiatt, valamint az ütlegek miatt rohantunk ki a fürdőből. Így jutottunk a fertőtlenítőállomáshoz. Zavaros színű, klórszagú folyadékkal teli vaskádákban, hordókban kellett mindenkinek megmártóznia. A hordók, kádak mellett álló, jól táplált foglyok a fejénél fogva mindenkit a fuldoklásig nyomtak a víz alá. A síkos padlózaton többen csúszkáltak vagy elestek a jelenlévő örök és a régi foglyok nagy derűségére. A gyors felzárkózás végett szinte mindnyájan kaptunk verésizeltőt jövőbeni urainktól. Törölköző, illetve törölközési lehetőség nem volt. Sokan keresték a fürdés előtt levetett ruhájukat, kézi batyuikat. Ezért is verés járt. A megmártózás után mindenkinek valamilyen (valószínűleg féregirtó) port fújtattak-szórtak testhajlataiba. Ahogy távolodtunk térben és időben a rámpától, úgy lett egyre több a verés. Utólag úgy tűnik, fogláraink a rámpánál azért nem vertek bennünket ennyire, mert tartottak a durvaságuk által esetlegesen kiváltott ellenszegüléstől.

A következő helyiségben mi is csíkos ruhás foglyokká vedlettünk át. Gomb nélküli vászoninget és alsónadrágot, holland fapapucsot, kapcát, csíkos nadrágot, kabátot és baret-sapkát kaptunk. A méret nem számított. Nem hogy legalább látszatra megfelelő méretűeket adtak volna, direkt eltérő méretűeket dobtak eléink. Kővér testalkatúnak soványra valót és fordítva. Meg kell említenem, hogy életemben először itt viseltem hosszúnadrágot. Drága szüleim az 1944 nyarára esedékes *Bár-micvámra* (a 13. életévüket betöltő fiúk felnőtté avatásának családi ünnepe a zsidó vallás szerint) egy szabóval csináltattak számomra egy szép szürke öltönyt hosszúnadrággal, de az a próbákon kívül még nem volt rajtam.

Az épületet elhagyva egyenruhásokat már alig láttunk. Mindenütt a rabruhás, — különböző nemzetiségű —, régi foglyok és karszalagos előjárók. „Ré-

gi fogoly"-nak a táborokban hosszabb ideje fogva tartottakat, 1933-tól Németország, később Ausztria, Csehszlovákia, majd a háború kezdetétől a megszállt országok (Lengyelország, Benelux államok, Jugoszlávia, Olaszország, Görögország és a Szovjetunió tagállamainak) itt fogva tartott állampolgárait nevezem. Alacsony, 2–4 számjegyű fogolyszámaik, ruházatuk és nem utolsó sorban fizikai állapotuk alapján azonnal felismerhetők voltak. Sokan közülük karszalag nélküli, különböző belső, tábori beosztást láttak el (írnök, raktáros, ápoló, küldönc stb.). Birkenauban a németeken kívül sok lengyel, szlovák és görög volt. Fogva tartásuk oka az antifasisztákon (kommunisták, szociáldemokraták, keresztényszocialisták, szakszervezeti aktivisták, pacifisták stb.) és zsidókon túl is igen széles skálájú volt. Többek között papok, jehovisták és más, a náci által társadalomellenesnek minősített szekta tagjai és sok köztörvényes bűnöző. De megtalálható volt a dezertált Wehrmacht (véderő; a III. Birodalom reguláris hadserege) katona, sőt még SS-es is. Hovatartozásukat háromszögük színe fejezte ki: piros= antifasiszta, politikai; sárga= zsidó; piros-sárga= zsidó politikai; fekete és zöld= köztörvényesek; rózsaszín = homoszexuális; lila= elsősorban jehovista, szélesebb értelemben valamelyik szekta tagja. A zöld- és fekete jelzésűek többet ütöttek, vertek bennünket minden indok nélkül, mint katonaruhás fogva tartóink.

Ötös sorokból ötven-hatvanfős oszlopokba össze-állított csoportjainkat néhány sorompóval ellátott kapun át egy új táborrészlegbe hajtották. Itt néhány tucat karszalagostól kaptunk hasonló verést, mint négy nappal korábban, a nyíregyházi bevagonírozásunkat megelőzően. Bebizonyították, hogy itt, Birkenauban ők az urak.

Éhesen és a kimerültségtől nehézkesen tízsoros vonalba sorakoztunk fel a barakkok között. Egy karszalagos tisztségviselő tolmács útján szólt hozzánk. Mondandójának lényege: *Piszkos hazaáruló bolsevisták és zsidók! Vége az otthoni gyöngyéletnek. A birodalom egyik nagy munkatáborába kerültetek, ahol a győzelemért fogtok majd dolgozni és elpusztulni. Felejtsétek el,*

hogy eddig mik voltatok! Bűneitek feloldozását munkáttal segítsétek elő. És ebben a stílusban folytatta: *Az öregek és a munkára alkalmatlanok, akikkel együtt érkeztetek, már ott szállnak* — és kezével rámutatott a tőlünk nem messze lévő magas kémények feletti sűrű füstre és az időközönként fel-felcsapó lángcsóvákra. Az ő szájából hallottuk először nyíltan, hogy a szelektálás során az ellenkező oldalra irányítottakat a fürdőknek álcázott gázkamrákban meggyilkolták. Holttesteiket pedig a krematóriumokban (mert a kémények ezekhez tartoztak) elégették, illetve most égetik el.

Az elkeseredés és megdöbbenés lett úrrá rajtunk. Egyrészt mert ha történt is célzás, vagy egymás közötti suttogás, a valóságban erre senki nem számított. Másrészt még nem ismertük a nők válogatásának eredményét, azt, hogy a legközelebbi hozzátartozóinknak mi lett a sorsa. Nekem ekkor jutottak eszembe a gettóbeli pék és a rámpán magyarul megszólító régi fogoly szavai, valamint a csendőrök célzásai.

Betereltek bennünket a közeli barakkba. Az egykor katonai lóistállónak készült ablak nélküli épületek kb. 50 m hosszúak és 8 m szélesek lehettek. Közepén teljes hosszában egy kb. 1 m magas és széles téglapítvány, elején és végén kályhaajtókkal. A barakkokat ezzel fűtötték. A bejárat mellett elkerített két helyiség. Az egyik a Blockältester (barakk-előjáró vagy felelős) szobája, a másik a barakkiroda, egyben az írnök hálólhelye volt. A barakk berendezése: négyszintes, fából összeállított priccsek, vékony papírszárgából szőtt üres szalmazsákok és kis fejtákosok. Palival a pricc felső emeletére másztunk fel. A felső szellőzőablak kis párkánya alatt egy kopott piros zománczott tálat fedeztünk fel, benne valamilyen megkocsonyásodott étel, amelyben karalábé-, sárgarépadarabok és gersliszemek voltak felfedezhetők. Mindketten nagyon éhesek voltunk már. Az íze nem számított, s csak úgy, kanál nélkül megosztottunk rajta Palival. (Ez volt az életünk első Häfting-kosztja.) A mellettünk lévő barakk volt a mosdó. Amikor erre engedélyt kaptunk, megrohantuk a vízcsapot — inni.

Pali kereste a kapcsolatot olyan régi foglyokkal, akikkel magyarul vagy németül szót érthet. Sikerült. Megtudta és velem már zokogva közölte, hogy a munkára alkalmatlanokat — nemcsak a férfiaknál, hanem a nőknél is — megölték gázzal. Hiába vigasztaltam. Teljesen magába roskadt, tekintete üvegessé vált, mereven nézett maga elé. Csak percekig maradt mellettem, és egész éjjel motyogva, édesanyját és kishúga nevét emlegetve járkált fel és alá a barakkban. Hajnalban, mikor ránk nyitották a barakkajtót, félrelökte a kijáratnál álló karszalagosokat, és Anyu! Anyu! kiáltásokkal mindenki szemeláttára nekirohant a drótkerítésnek.

Csak egy fényes villanás. Pali teste megvonaglott — vége. De az őrtoronyban röviden kattogott az automata fegyver is. Az őr biztosan kapott pótadag snapszot és cigarettát hőstettéért, hogy egy Häftling szökését megakadályozta. Ilyen esetet később többször is láttunk. A KZ-kban ez volt a módi. Ekkor győződünk meg róla, hogy a drótkerítés valóban magasfeszültség alatt áll. Mi, újak a megdöbbenéstől és az iszonyattól mozdulni sem tudtunk, a karszalagosok és a régiek, mintha mi sem történt volna, tették a dolgukat. Ők már megszokták.

Pali tetemét a kerítésről csak este, a világítás felkapcsolása előtt emelték le az erre kijelöltek. A holttestet az esti Appell (sorakozó, létszám-ellenőrzés) idejére a felsorakozott barakklakók mellé fektették. A létszámnak egyeznie kellett! Csak ezt követően vitték el kézikocsin hasonló sorsú társainkkal együtt.

Megölték legjobb barátomat, egyedül maradtam!

A tőlünk elkerített szomszédos táborrészlegben fogolyruhás nők mozgására lettem figyelmes. A kerítés közelébe mentem, amikor Laci! Laci! Lacikám! kiáltásokat hallottam. A hangot megismerve természetesen anyu és Évi nevét kezdtem kiabálni. Ők hamarabb felismertek és a kerítés közelében vártak.

Anyu Évivel együtt vigasztalt: legyek erős, apu biztosan él. Ne hagyjam el magam! Bizonyára túléljük és újra együtt lesz a család. Elmondták, hogy Anci anyát két gyermekével és Lili anyát a kis Lívivel a szelektálásnál a másik oldalra küldték. Kértek, hogy Palinak ezt ne áruljam el. Anci anyát először az élők közé sorolták, de ő nem engedte Dávidot és a kis Andit, ment velük bal oldalra. A halálba. (Nem mondtam el Pali tragédiáját.) Ekkor vettem észre, hogy Évinek nem látom csodálatos copfját, de azután eszembe jutott a simapusztai fiúfrizura. Kértem, mutassa a haját! Évi is, anyu is levette csíkos fejkendőjét. Látam, hogy mindkettőjüket kopaszra nyírták. Borzalmas! Elmondták még, hogy őket nemsokára máshová viszik, és hogy SS–Aufsecherinek (felügyelők) és régi fogolynők az előjáróik. Nagyon durvák. Ütik őket és nagyon megalázó módon bánnak velük. Mintha csak igazolni akarná szavaikat, már jött is egy SS–Aufsecherin és elzavarta őket a kerítés közeléből. Még ma is magam előtt látom arcukat, alakjukat, ahogy a csíkos rabruhában, vissza-visszafordulva, búcsút intve szaladnak az őket bottal zavaró felügyelő előtt a barakkjukba. Ekkor még nem tudtam, hogy ez volt az utolsó találkozásunk, hogy ekkor láttam őket, hallottam a hangjukat, szavaikat utoljára. Soha többé nem láttam anyut és Évit. Valós hírt is csak fél évszázad elmúltával kaptam róluk. Ekkor még nem tudtam, hogy most már tényleg teljesen egyedül maradtam.

Másnap reggel azonnal a női részleg kerítéséhez mentem. Csend. A barakkok közötti téren semmi mozgás. Később megtudtam, hogy az anyuék táborrészlegét kiürítették. Csoportjukat az éjszakai órákban elvitték valahova. Mi-lyen csendben történt mindez! Nem hallottam semmit, pedig egész éjjel le nem hunytam a szemem.

A birkenauai ébresztők a kora hajnali órákban voltak, pedig a Blockführerek (a barakkok SS–tiszthelyettes parancsnokai) csak 7 órakor jöttek a létszámot ellenőrizni. Blockáltesterünk segédeivel rendezte az Appellhoz előírt alakzatunkat, megállapította a létszámot, majd a két, kerékpáron érkező SS–tiszthelyet-

tes egyikének tett jelentést. Pali barátom halálesetét csak megemlítette. Ez az Appellünk is sokáig tartott, mert a tegnapi fürdés előtti eligazítást most a Blockführer folytatta. *Mondókájának lényege az volt: meg fogjátok tanulni az engedelmességet, a rendet, azt, hogy kérni, kérdezni nem lehet. Most már azt is láthattátok, hogy innen szökni sem lehet. Barakkotok néhány napig vesztegzár miatt zárva lesz. Innen más KZ-ba kerültök dolgozni a Német Birodalomért. Minden karszalagos és régi fogoly előljárótok, parancsolótok, ezért kötelesek vagytok nekik mindenben engedelmeskedni! Ilyen tartalommal beszélt még tovább.*

Már egy napja itt voltunk, de eddig még semmi ételt nem adtak. Csak most került sor az első ételosztásra. Langyos, keserű feketekávé, kb. 10–15 dkg (általólag vadgesztenye-lisztből készült) fűrészporral behintett kenyeret és 1 dkg margarint kaptunk. A feketekávé átvételéhez kapott kétfülű zománc „tányért” annak kiürítése után másnak kellett átadni. Ezt követően egész nap német (és néhány lengyel) vezényszavakkal gyakoroltattak bennünket. Ekkor és a többi hasonló „szoktató napokon” ismertették meg velünk a Birodalom KZ-inak belső rendjét, hierarchiáját, az SS-rendfokozatokat, valamint a táborok fogolytisztviselőinek beosztását stb. Eszembe jutottak a nyíregyházi „tanórák”, amelyeket a gettó-rendszabályok megismerésére szerveztek. Megalázás ott is, itt is. Ezek voltak a társadalomból való kizárásunknak első igazi bizonyítékai. De otthon miért? A táborélethez való felkészítésünk foglalkozásai nagy verések, csukló- és fegyelmező gyakorlatok közepette mentek végbe. Megtanítottak sorakozni, menetelni, jelentkezni. Jelentkezni névvel nem lehetett, mert a KZ-kban a foglyok már csak számok voltak. Ez a fajta felkészítés Buchenwaldban tovább folytatódott, s tartott szerintem táboréletem egész ideje alatt. De még így is sokszor volt meglepetésben részem.

Megismertük a táborélethez, sorsunk és jövőnk rettegett személyeit, beosztásait és szervezeteit. Például: a Lagerkommandant (táborparancsnok) volt a tábor teljhatalmú ura. Nemcsak kivégeztethetett, hanem bármilyen ítélet meg-

hozatalára is jogosult volt. A tábor politikai osztályától, a Gestapotól még az SS-esek is tartottak. A táborok SS-orvosai a helyi szelektálások végrehajtói, az orvosi kísérletek vezetői és részvevői, százezrek halálának közvetlen okozói. A Rapportführerek (kihallgatás-vezető vagy sorakozók parancsnoka) a kis létszámú táborok második emberei voltak. Sok társunk pusztult el miattuk a 20 fokok hidegben tartott fél- és egész napos Appellek során. Az őrségparancsnokok mind hétpróbás SS-tisztek. A Blockführerek (a női táborokban az SS-Aufseherinek) alárendeltségébe több barakk is tartozhatott. Dachauban és a többi régi KZ-ban általában ebben a beosztásban kezdték gyilkos pályafutásukat a későbbi táborparancsnokok. A felszabadulás utáni SS-perek bizonyították, hogy anyáink, nővéreink felügyeletét ellátó női fogolyelöljárók és SS-Aufseherinek (Irma Grese, Maria Mandl és társaik) kegyetlenebbek voltak férfi kollegáiknál. A táborok különböző objektumaiba (táboriroda, gyengélkedő, raktárak) beosztott SS-tiszthelyettesek és végül az őrség és kíséret SS-leányei — a felsoroltak mindegyike — következmény nélkül lelőhetett, agyonverhetett foglyot. A halálesetet csak akkor vizsgálták ki (helyileg), ha az áldozat birodalmi német volt. A zsidó foglyok halála esetén ez sem számított, ők nem voltak a német Volkstum (népcsoport) tagjai.

A táborok fogolyhierarchiája élén a Lagerältester (táborrangidős, elöljáró vagy felelős) állt. Általában köztörvényes régi fogoly. Ahol antifasiszta fogoly töltötte be e tisztséget, ott a foglyok élete elviselhetőbb volt, de ez volt a helyzet a többi tisztségviselői beosztás esetén is. A további sorrend: Lagerschreiber (táborírnok). Oberkapo (főkapó, fő munkavezető), Blockältester, Kapo, az olasz capo (fő, fej) szóból eredeztették (szerintem a KZ Polizei vagy Kameradschaftspolizei rövidítése). A táborban lévő különböző objektumok (mint pl. konyha, gyengélkedő, műhelyek, raktárak) élén álló foglyok hatásköre messze túlhaladta munkaterületüket. A rangsor alján állt a Blockschreiber, Stubedienst, Lagerfeuerwehr (tábori tűzoltó) és a Kurier (futár). E rangsorba tartozókkal a foglyok tömegeinek közvetlen kézbentartását, ellenőrzését

akarták elérni. Sikerült. A fogoly tisztségviselők közül sokan saját előnyeik megszerzéséért és megtartásáért kegyetlenebbek voltak megbízóiknál. De hát ez is volt a feladatuk. Megfélemlíteni, bármiféle akciótól visszatartani a foglyok tömegeit, fenntartani a „rendet”. A rendszabályokat a közöttünk lévő karszalagosok be is tartatták. Volt hozzá hatalmuk és eszközük: a fából vagy karvastagságú kábelből készült ütőszerszám. Szerencsére voltak kivételek is. Ilyen volt a mi későbbi (zeitzi) kapónk is. Már idehaza hallottam, hogy apu Melkben és Ebenseeben egy szovjet fogolycsoport kápója volt. A felszabadulás után, amikor a táborokban a lincstörvény uralkodott, őt nem bántották, hanem vállukon vitték fogolytársai.

Engem is beosztottak az ételhordók közé. A központi konyháról kellett kiszállítani a reggelit, ebédet, vacsorát; majd ételosztás után az edényeket megtisztítva visszaszállítani. Utunk során a szigorú kíséret ellenére volt lehetőségem körülnézni. A tábor még így is óriásinak tűnt. Az egymástól kerítéssel, sorompós ki- és beléptetéssel elválasztott táborrészek önmagukban is félelmet keltők voltak. Az egymás mellé telepített egyforma építmények egy barakkváros képzetét keltették. Útközben láttuk — és a beszédről hallottuk —, mennyi náció van itt a világ minden tájáról. Olyan táborrész mellett is elhaladtunk, ahol civil ruhás családok voltak együtt csecsemőkkel, játszó gyerekekkel, és a barakkok oldalának támaszkodó, üldögélő idősekkel. Ezt a részleget lakóinak feltűnő öltözetéről azonnal felismertük. Ez volt a cigánytábor. Egy másikról a velünk lévő öreg foglyok mondták el, hogy az a cseh zsidók tábora volt.

Néhány régi, számunkra kevésbé veszélyesnek tűnő, velünk hosszasan szóba elegyedő szlovák, illetve cseh fogolytársunk ekkor magyarázta el Auschwitz és Birkenau néhány jellegzetességét. Akik hosszabb ideig vagy véglegesen Auschwitzban (amelynek több tucat mellék-, munkatábora volt) maradtak vagy maradnak, azoknak bal karjuk csukló- és könyök közötti részére tetoválták, illetve tetoválják az A, illetve B (Auschwitz, illetve Birkenau) előjel után kb.

10 mm-es számokkal az itt kapott Häftlingsnummert (fogolyszámot). Pl. A-10565. Ezzel biztosítani akarták többek között, hogy fogolyszökés esetén az elfogottakat gyorsan azonosítani lehessen. Később többször láttam (főleg rendkívüli Appellek során), amikor a kevésbé ismert tetovált foglyoknak nem volt elég bemondani, hanem be is kellett mutatni a karjukon lévő számot. E fogolytársainktól tudtuk meg első ízben, hogy akik Birkenauban nem kaptak számot, illetve nem lettek tetoválva, azokat — valószínűleg — a birodalom valamelyik törzstáborában (Buchenwald, Dachau, Mauthausen), a nőket pedig Rawensbrückben, Sachsenhausenben vagy máshol veszik nyilvántartásba, és ott kapnak fogolyszámot. Egyúttal ott döntenek további munkahelyükről is. Tehát az eddig hallott eligazítások valóságosak, bennünket elszállítanak innen. E bajtársaink szerint van esélyünk arra, hogy egy darabig még életben maradjunk, de addig még sok megpróbáltatásban lesz részünk — jószólták.

Nekik lett igazuk, s ezt személyes tapasztalataim alapján állítom. A Buchenwaldhoz tartozó zeitzi műbenzin-gyár munkatáborában, amelyben 10 hónapot dolgoztam, a foglyok halálzásának aránya meghaladta a 80%-ot. Az ő nevük szerepel a német KZ nyilvántartásokban, de a Birkenauban azonnali gázhalálra ítéltrekről még csak egy feljegyzés sem maradt. Auschwitz kiürítésekor az ottani foglyok nyilvántartását is megsemmisítették. (Ezt egy 1944. májustól a tábor kiürítéséig ott dolgozó barátom esete bizonyítja. Néhány éve javaslatomra az Auschwitz Múzeumtól igazolást kért fogva tartásáról. A kapott válaszban sajnálattal értesítették, hogy a táborok megmaradt nyilvántartásában neve nem szerepel.)

Egy napon lehetőséget adtak levelezőlap írására. A többség valami provokációra gondolt, mégis sokan voltak, akik megírták a „Waldsee“-ből szóló levelezőlapot. Mivel nekem senkim sem maradt otthon, nem írtam.

Az itt eltöltött néhány nap a fizikai meggyötrés mellett (utólag is) céltalan és dologtalan, szóval nagyon nehéz volt. Ezt csak tovább fokozta szeretteim

iránti aggodalom és a kétségek. Naponta újabb szállítmányok érkeztek, főleg a felvidéki- és erdélyi gettókból: Beregszászról, Husztról, Kassáról, Munkácsról és Nagyváradról. A munkára induló csoportok létszámát jelentősen kellett növelni, hogy a rabszolgamunkások százezreinek erejére éhes hadiüzemek étvágyát kielégítsék. A magyar szállítmányokból oly sokat szelektáltak gázhalálra, hogy több szerelvényből tudták csak összeállítani a Birodalomba kerülő foglyok ezerfős vagy még nagyobb csoportjait. Ezért voltunk mi is napokig Birkenauban. Itt minden az ördögi terv alapján történt. A pusztulásra ítélt magyar zsidóságból csak annyi érkezőt hagytak egyelőre életben, amennyire a hadiipari gépezetnek szüksége volt. A többieket elnyelte a gázkamra, majd a krematórium vagy máglya. A máglyát nem véletlenül írom. A magyar vidéki zsidóság kiszállításra olyan nagy ütemben történt (naponta 8–12 ezer fő is előfordult), hogy a meggyilkoltakat a napi 24 órában működő krematóriumok sem tudták elhamvasztani. Ezért a 4-es gázkamra-krematórium melletti fás, bokros részen erre a célra kiásott gödrökben, akár a fahasábokat a máglyán, úgy égették el az áldozatok tízezreit.

Egyik hajnali Appellnál barakkunk létszáma nem egyezett. Egy fő hiányzott. Blockältesterünk és segítői többszöri ellenőrzés után sem találták. A mellettünk lévő, velünk egy időben Appellt tartó tömb lakóit is leszámolták, csak nem egyezett. Előjárónk az SS-Blockführernek jelentette a hiányt. Nagy lett a zűrzavar. Az összes fogolyelöljáró és az SS-esek együtt keresték a „lógóst”. Hosszantartó kutatás után a szomszéd blokkban találták meg az egy napja érkezett társunkat. Az addig kutatók mind az előkerült szerencsétlent ütötték, aki valahogy ki tudott jutni közelünkbe. Szegény németül esedezett bocsánatért, mert a több napos utazás során úgy elfáradt, hogy az ébresztőt átaludta. (Egy egynapos birkenai fogoly — a várható megtorlástól tartva — nem mert volna elbújni, de nem is lett volna hová.) Kutatói a sorakozón álló alakzatunk előtt érték utol. Földre verték, rúgták, taposták. Szegény társunk feje, arca percek alatt egy véres labdához hasonlított. Az egyik szeme kifolyt. Agyonverték

szegényt, mert nem jött ki a sorakozóra. Ez az Appell úgy ért végett, hogy ötös oszlopban el kellett vonulnunk előtte, és kötelező volt nézni a szétvert testet. Így jár minden engedetlen, lázadó zsidó! Egész nap közszemlére volt kitéve holtteste. Az esti sorakozónál a földre tették mellénk, mint korábban Palit, s a hullaszállítók csak az „oszolj!” után vitték el.

Birkenau utolsó napunk késő délutáni sorakozójának emléke örökre megmaradt bennem. Szokatlan zajok, lövöldözés, majd hangos jajgatás hallatszott valamelyik táborrészlegről. Pillanatok alatt bezavartak bennünket a barakkokba. Rövid idő múlva a Blocksperre-t (barakkzárlatot) feloldották és soron kívüli Appellt rendeltek el. Fogolyelöljáróink sokat mondóan közölték, hogy most példát kapunk a szabályok megszegőinek sorsáról. Egy SS-tiszthelyettes mondta el, hogy azok a Häftlinge, akiket most látni fogunk, megkárosították a Birodalmat. Ékszereket szereztek és rejtegettek. Tettükért halálra ítélték őket. Az egész táborban elrendelt rendkívüli Appell célja a tettesek bemutatása. Rövid várakozás után „igásszekér” tűnt fel, amelyet lovak helyett foglyok húztak, s amelyen öt vagy hat meztelen felsőtestű társunk állt, térdelt, feküdt. A szekér körbe ment, majd a csoportunk előtt középen megállították. Ma is megborzongok, ha a látványra gondolok. Felsőtestük, karjuk, arcuk tiszta vér, lógó húscsapat. Ilyet csak szeges kesztyűvel, bottal vagy közvetlenül erre a célra készített eszközzel lehet csinálni. Vagy a csíkos ruhára idomított kutyák marcangolták így össze a szerencsétleneket? Ma sem tudom. Az inkvizícióra emlékeztető szekér elvonult. Megtudtuk, hogy az egész táborban történt bemutató után az egyik hamvasztó előterében agyonlőtték őket. A szörnyű látványt követően többen hangoztatták közülünk is, hogy jobb lenne már vagy végleg befejezni vagy elkerülni innen. Ekkor is eszembe jutottak apu szavai, amit a szadista keretlegények módszereiről mondott el. Ő ilyen részleteket nem mesélt, nem is mesélhetett. Ezt látni, végigélni kellett ahhoz, hogy fogalmat alkothasson róla az ember, hogy milyen válogatott megalázásban, kínzásban lehet része egy KZ fogolynak. De mindezt tizenhárom évesen látni és végigélni?!

A véres bemutató utáni „oszolj!” nem sokáig tartott. Újabb sorakozó, de most már ötös sorokban és a szomszéd barakk lakóival együtt, egy vezényszó után menetszloppá alakultunk át. Parancs, majd elindítottak bennünket. A kijáratnál lelassult a menet. Mint kiderült, hideg ételmezt osztottak. Meglepően nagy az adag: fél téglakenyeret, 3 deka margarint és egy darab sajtot kaptunk. Volt, aki azonnal betömte. Nem akartam napokig éhen maradni, ezért én hozzá sem nyúltam.

Táborrészlegünk sorompójánál oszlopunkat SS-kíséret vette át, és a napokkal előbb megismert Judenrampehoz terelte. Már ott állt egy marhavagonokból összeállított, indulásra kész szerelvény. A Birkenaubába érkezésünk során távolabbról látott vasúti főbejárat felső részén ekkor vakító fényű reflektorok világítottak. Kezelőik a fénysugarakkal a tábort és a rámpán álló csoportunkat pásztázták. Beszállás! Menetszlopunk gyorsan elfogyott. Egy-egy vagonba 10 ötös sor — tehát 50–50 fő — került. Az ajtókat ránk zárták. Rövid várakozás, majd mozdonyípszó után a szerelvény egyre gyorsabb zakatolással útnak eredt velünk az újabb ismeretlenségek felé.

Néhány gondolat a szelektálásokról. A birkenaui rámpán történt kiválogatásokkal kapcsolatban — részint a magyar túlélők elbeszéléséből vagy életrajzírók, esetleg néhány történész munkájából — az eltelt fél évszázad alatt több, félreértésen alapuló mítosz alakult ki. Ezekből szeretnék itt néhányat elosztatni. Azt tudniillik, hogy a birkenaui szelektálásnál mindenki Mengelét említi, nevezi meg, mint aki a rámpán szállítmányuk szelektálását végezte.

Ez már csak azért is lehetetlen, mert a magyar szállítmányok olyan sűrűséggel (napi 3–5 szerelvényel 8–12 ezer fő) érkeztek, hogy naponta ennyi embert egy személy fizikailag is képtelen lett volna kiválogatni. Hivatalos dokumentumok és történészek munkája is igazolja, hogy a szállítmányok válogatását Mengelén kívül többen végezték. További hason-szórú SS-orvosok, mint pl. Delmotte, Entress, Frank, Heinz, Lucas, Weber és Wirths (ez utóbbi az ausch-

witzki törzstábor egészségügyi szolgálatának vezetője, az SS-orvosok parancsnoka) és más, nem orvos, de tömeggyilkos SS-tisztek voltak e feladat végrehajtására kijelölve.

Ezek mindegyike lelkesen, és élvezettel teljesítette a halálba-válogatást. A felsorolt SS-orvosok gyógyító munkája az auschwitzki SS-helyőrség tagjaira korlátozódott, amely meghaladta a 3 ezer főt. A Häftlingeek körében végzett „orvosi” tevékenységük sok ezer áldozatot „eredményezett”. Ezeknek a hipokratészi esküt tett tömeggyilkos sarlatánoknak a „munkája” Auschwitzban és Birkenauban gyógyszer-, sterilizációs- és más kísérletek, érzéstelenítés nélküli műtétek vezetése és végzése, eutanazia, orvosi gyilkosságok, továbbá szelektálások, a kivégzések és az elgázosítások „orvosi” felügyelete stb. volt. Tény, hogy ezek az orvosok a válogatást végző többi SS-tiszthez képest egyenruhájukban általában elegánsabbak voltak, de ezek mindegyike nem volt és nem is lehetett Mengele. Az is tény, hogy Mengele akkor is kilátogatott a szerelvényekhez, hogy saját kísérleteihez alanyokat emeljen ki, amikor nem ő volt vezényelve. Tény továbbá, hogy a kiválogatást végző többiek is kötelesek voltak Mengele kísérleteihez ikreket, púposokat stb. kiemelni. Olvastam olyan visszaemlékezést, amely szerint Mengele magyarul beszélt a rámpán lévő magyar deportáltakhoz. Ez azért tévedés, mert Mengele nem tudott magyarul. Ekkor csakis V. Capesius (volt kolozsvári gyógyszerész) SS-tiszt végezhetette a szelektálást. A válogatásra kijelöltek között ugyanis ő volt az egyetlen, aki anyanyelvi szinten beszélt magyarul.

Tulajdonképpen csak a felszabadulás után, a háborús bűnösök elleni perekben derült fény az itt történtek részleteire. Az egyes közösségek, családok és személyek itteni tragédiáját már örökre homály fedi, mert a gyilkosok jól átgondoltan megszervezték szörnyű tettük nyomainak eltüntetését. Az azonban bebizonyosodott, hogy Auschwitzban — fennállásának 55 hónapja alatt — a náci a népiirtás iparszerűvé fejlesztett módszereivel a világtörténelem legnagyobb háborús, nép- és emberiség elleni bűncselekményét valósították

meg. Milliányi gyermeket, nőt és férfit gyilkoltak itt meg. Akit nem küldtek megérkezése után azonnal a gázhalálba, arra később rabszolgamunka várt. *Ezért lett Auschwitz a világ és Magyarország legnagyobb zsidótemetője.*

Buchenwaldban

Birkenau és Buchenwald közötti kétnapos utazás egésze ugyan nem, de egyes részletei (mint életem néhány drámai emlékének egyike–másika) még most is sokszor eszembe jutnak. Ötven, egymást nem vagy csak alig ismerő, különböző életkorú és minden más szempontból is vegyes összetételű férfi volt a marhavagonba összezárva. Az útra kapott élelmünk és az ivóvíz az emberi szükséglet minimumára is kevés volt. Tisztálkodásra, élettani szükséglet rendszeres kielégítésére lehetőségünk nem volt. Levegő és fény csak a szögesdróttal átszőtt 4 db, kisméretű ablakon át jutott a vagonba.

A halálgyárban néhány nap során átélt iszonyatok: a szeretettek szétválasztása, elvesztése, további sorsa feletti aggodalom, a személyes megaláztatások sora és a fájdalommal is járó fizikai meggyötrésünk mindnyájunkat mély apátiába süllyesztett. Volt, aki látta, mikor imádott gyerekét elszakították anyjától, és amikor felhajították egy teherautó platójára. Ekkor már ismertük a szelektálás során baloldalra irányítottak sorsát. Mindenkinek volt gyásza, a különbség az elvesztettek számában volt. Ezt a tartós, sokkos állapotot mindenki más-ként élte meg, vezette le. Volt, aki hangosan adott jelt érzelmeiről, gondolatairól, kereste, siratta hozzátartozóit, más beszélt hozzájuk vagy imádkozott. A többség magába roskadva, a további — egyre kilátástalanabbnak tűnő — küzdelmet feladva várta sorsának beteljesedését. Hiszen újra egy teljesen ismeretlen, eddigi tapasztalataink szerint semmi jót nem ígérő közeljövő állt előttünk.

Arra határozottan emlékszem, hogy bár szerelvényünk sokszor megállt és vesztegelt, utazásunk egész ideje alatt az őrség csak egy alkalommal nyitotta ránk vagonunk tolóajtáját. Utólag rekonstruálva az eseményt, erre valószínűleg a cseh–német határon, Bad-Schandau vasútállomásán került sor, ahol a sínpárok egy völgyoszoroson haladnak át. Mint beüvöltöttek: azért, hogy a kocsikból a hullákat lökjük ki. Úgy látszik, nem akarták a birodalomba átvinni őket. Tény, hogy több vagonban megismétlődött a Nyíregyháza–Kassa–Birkenau közötti utazásunk tragikus részlete. Voltak, akik megőrültek, mások öngyilkosok lettek. Mindez azért is emlékezetes, mert itt alkalmi hullaszállítóink (akiknek elhunyt társainkat egy, a pályaudvaron álló teherautó nyitott platójára kellett feldobniuk) egy része, minden valószínűség szerint eleve öngyilkossági szándékkal, pusztán kézzel támadt rá a vonatkíséretre. Kiabálás, lövöldözés, majd szaladgálás. Az ajtó közelében lévő elmondása szerint az egyik vagon fékezőfülkéjében elhelyezett géppuskás őr lötte le társainkat. A vagonok tolóajtói anélkül záródtak újra ránk, hogy vizet vételezhettünk volna.

Szállítmányunk június 2-án érkezett Buchenwaldba. A buchenwaldi archívum szerint e napon a tábor Zügang-ja Auschwitzból 1 013 (más adat szerint 1 000) fő, Dachauból 50 fő, Sachsenhausenből pedig 1 fő volt.

A vonat elég hosszú hegymenet után fékezett, majd megállt. Reflektorok, vezényszavak. A tolóajtó kinyitásával szinte egyszerre egy fiatal SS-legény hatalmas farkaskutyával együtt ugrott be vagonunkba. Raus! Raus! (Kifelé, kifelé!) Kiugráltunk. Néhány sínpárból álló kis vasútállomás (inkább megálló) rakodórúmpával és nagy, gót betűs felirattal: BUCHENWALD várt bennünket. Szerelvényünket két oldalt kutyás, géppisztolyos, botos SS-kötélék fogadta. Meglepetés, hogy itt csak néhány csikos ruhás fogoly volt látható egy kétkerekű, oldalfal nélküli kézikocsi mellett. Mint kiderült, a vasútállomás ugyan a táboron kívül van, de az ún. nagy őrláncon belülré esik. Itt és most nincs az újonnan érkezőknek poggyásza, sőt szelektálás sincs. A távolban mindenütt erdő, közelebb földszintes, arrébb emeletes épületek és egy drótkerítéssel övezett tábor

körvonalai látszottak. Az üres vonatszerelvény kitolatott. A foglyok Birkenauban jól betanított, beidomított ötös sorai (néhány figyelmeztető sípszó, vezényszó, vérebvicorgás után) gyorsan megalakultak. Még ellenőrzik a létszámot, beleszámítva természetesen a kézikocsiban fekvő halott bajtársainkat is, akik a már említett megállás óta haltak meg. Az SS eleve számított a halottakra. Már volt benne tapasztalatuk, azért rendelték ki érkezésünkhöz a Leichenträger kommandót (hullaszállító csoport). A vasúti kíséret parancsnoka átadta szállítmányunkat a helyi illetékesnek.

A fogadásunkra kirendelt SS-kíséret is jól begyakorolt társaság volt. A menetszlopunk két oldalán eddig velünk szembenálló kötelék vezényszóra „Jobbra–balra át!”-ot hajtott végre, ezzel közrefogta oszlopunkat. Az arány kb. 5:1-hez. 10-12 fogolyra jutott 2 ór és 1-2 véreb, Hangos sürgetés: Los! Los! Los! (gyerünk!) és sűrű ütlegelések közepette elindultunk az ismeretlen városkának a sínparókra merőleges, lejtős, köves utcáján. Mögöttünk helyi társaink a kis kordén húzták utánunk halottainkat.

Ahogy a házak közé értünk, két oldalon botokkal felszerelt SS-kordon várt bennünket. Üvöltözve végigverték a menetszlopot. Nem volt olyan ötös sor, ahol ne csattant volna ütés egyik vagy másik oldalon. A verés gyorsabb ütemre készítette menetünket, de az ötös sorok nem bomlottak meg, mert egymásba karoltunk. Szerencsénk, hogy az utcácska csak néhány száz méter hosszú volt. Hivatalos neve: Caracho-weg (Caracho út. A kifejezés állítólag Olaszországból származik. Mozgás! Gyerünk! Gyorsabban! Tempó! stb.-t jelent.) Ezen az utcán voltak a táborparancsnok, a Gestapo, az SS-táborigazgatás és a táborparancsnokság törzse irodáinak, hivatalainak szolgálati épületei. Ezeket az épületeket és az utca kövezetét 1937–39-között építő foglyoknak erőltetett ütemben, állandó zaklatás közepette kellett dolgozniuk. Caracho! Caracho! Caracho! — üvöltözték a felügyelők és az SS-őrök, s akkor kapta ezt a nevet az utca. A régi buchenwaldi foglyok a Caracho-utat jogosan nevezték el Leidenstrasse-nak (Szenvedések útja) és Blutigstrasse-nak (Véres út). Az utca ki-

alakítása óta minden növekményt, új szállítmányt itt és így hajtottak végig. Az újak megtanulták, mit is jelent ez az utcanév. A verőlegények számukra, számunkra voltak ide kirendelve. (Egy, a régi foglyok által fából faragott, foglyokat és öröket ábrázoló *Caracho-weg* útjelző tábla ma is látható az egykori táborba vezető úton. Művészi színvonalú.)

Oszlopunkat megállítják. A sorokat rendezik. Előttünk egy templomtoronytól alacsonyabb, de arra emlékeztető építmény látható nagy órával. Fúvószenekari dallamok hallatszanak. „Indulj!” és a zárt ötös sorok kétoldali számlálás mellett, pattogó indulók ütemére vonultak át a torony alatti főkapun. A bejáratától jobbra: a buchenwaldi koncentrációs-tábor foglyokból alakított egyenruhás fúvószenekara játszott.

Az SS-kíséret a kapunál lemaradt, helyüket jó kondícióban lévő, kék barettsapkás fogolyelöljárók, tábori tisztségviselők vették át. Közöttük sokan nem rabruhában, hanem civil öltözkében, fényes csizmában. A zakók hátán és nadrág szárán kétoldalt kb. 4–5 cm széles és 30–40 cm hosszú, piros festékcsík. Mellükön baloldalt a Birkenauban már megismert csúcsára állított színes háromszög és a fogolyszám, kezükben pedig az itt is elmaradhatatlan fa- vagy gumibot. A számjegyek számából derült ki, milyen régen táborlakó az illető. Itt több 2–3 számjegyű foglyot és elöljárót láttunk, többségének a bal karján a zakóra felvarrt karszalag — tábori beosztásuk elnevezésével vagy annak rövidítésével. Oszlopunkat a főbejárat utáni nagy téren, a hírhedt buchenwaldi Appellplatzon állították meg. Vezényszavak, kötelék-, alakzatrendezés, Vigyázz! Sapkát le!, majd jelentésbeadás következett. A jelentést fogadó fiatal SS-tiszt szólt röviden hozzánk. *Mondandójának lényege: A kirakodás és az út idáig csak ízelítő volt. Ez a buchenwaldi KZ. Itt keményen kell dolgoznotok a birodalomért, a Führerért. A foglyok számára az ütem mindig a futás stb. stb.*, majd átadta a csoportot egy középkorú fogolyelöljárónak, aki elvezényelt bennünket a rendezett sorokban álló épületek között a fürdőhöz.

Vetkőzés, szőrzetellenőrzés, majd fürdés (de itt már szappannal!) következett. A fárasztó út és fogadtatás után jólesett, hogy nem úztek bennünket. A meleg víz alatt szappannal jól meg tudtunk mosakodni. A fertőtlenítés a gyanús színezetű folyadékban megisméltődött ugyan, de az itt felügyelő régi fogoly már nem nyomott alá bennünket a hordóba, mint birkenau kollegája. Sor került a fertőtlenítő porral való lefúvára is. Az új rabruhát nem a birkenau módszerrel osztották ki. „Felszerelésünket” kiegészítették egy törölközővel, evőkanállal és egy — palacsintasütőre emlékeztető, de mélyebb és két füllel ellátott — zománczott mélytányérral. Itt és ekkor kaptuk meg a fogolyszámunkat tartalmazó két kis vászoncsíkot és két, U betűvel (Ungarn) ellátott sárga színű vászon Vinklit (háromszöget). Ez után adatfelvétel következett — bemondás alapján. (Irataink nem is voltak.) A név, születési hely és idő, a szülők adatai, utolsó lakcím, iskolai és szakmai végzettség stb. összeírását a náci cinizmusát kifejező meglepetés követte: A kézzel kitöltött személyi karton záradékában mindenkinek aláírásával kellett igazolni, hogy a bemondott adatok a valóságnak megfelelnek. Hamis adatokért a táborparancsnok okirat-hamisítás miatt büntetést helyezett kilátásba. Majd a nyak magasságban tartott kartonlapokra felírt fogolyszámunkkal elől- és oldalnézetben lefényképeztek bennünket. Mint a bűnözőket. Végül megmérték bennünket.

Feltűnt a fürdőben, a raktárban és a konyhán dolgozó foglyok átlagosnál sokkal jobb erőnléte és tiszta öltözete. A magasságméréssel kapcsolatban később tudtam meg, hogy a Wermacht főparancsnoka, Keitel tábornok által 1941. június 6-án (tehát még a Szovjetunió megtámadása előtt) készített és kiadott komiszár-parancs alapján már 1941 őszén 8483 szovjet hadifoglyot végzett ki tarkólövessel magasságmérés ürügyén Buchenwaldban az SS-. A táborparancsnokság külön erre a célra Kommandó-99 fedőnéven egy önkéntes SS-különítményt szervezett. A tarkólövés végrehajtására egy álcázott magasságmérő szerkezetet készítettek. (Ez a buchenwaldi tábor múzeumában ma is megtekinthető.) A korábban lóistállónak használt barakkban kialakított kivég-

zöhelyiségben a kis kaliberű fegyver hangjának tompítására zene szólt, és a kommandó elfáradt tagjainak külön pihenőszobát rendeztek be, akik véres akcióik után rendkívüli szabadságot, valamint élelmiszer-, ital- és cigaretta-pótfjejadagot kaptak. További megjegyzés még, hogy a KZ-kban a zsidó Häftlinge-kénél csak a szovjet állampolgárok és a hadifogolytáborokban lévő szovjet hadifoglyok élete volt sanyarúbb. Több, a Weermacht által őrzött soktízezes létszámú hadifogolytáborban a szovjet hadifoglyokat éveken át a szabad ég alatt tartották fogva. Éhkoszton a legnehezebb munkát végeztették velük. Bányákban, földalatti munkahelyeken, valamint utak, vasutak stb. építésén dolgoztatták őket napi 12–16 órán keresztül.

A fürdő elhagyása után újabb sorakozó, majd eligazítás következett. Egy SS-altiszt szólt hozzánk (rendfokozataikat ekkorra már én is megismertem). Felejtétek el neveiteket, itt már csak számok vagytok. Ezután ezzel a számmal, mint x. számú fogoly jelentkeztek. A legenyhébb jelző a piszkos disznó volt. Rövid menetelés után egy, a korábban látottaknál rosszabb kinézetű táborrészbe, a Kleinlagerba (Kistáborba) tereltek bennünket. Ez a nagytábortól egy gyengébb minőségű drótkerítéssel volt elválasztva. Maga a tábor néhány, a többiekénél elhanyagoltabb fabarakkból és sátorból állt.

Buchenwaldban 1938-tól évekig állandó gondot jelentett az érkező és az itt, valamint a külső táborokban munkaképtelenné vált Häftlinge elkülönítése. Ezért 1942 végén a táborváros északi szélén 14 db fából készült (már korábban is említett) lóistállót állítottak fel. A területet szögesdróttal kerítették el. Így készült el a Kistábor, amely csak a foglyok rövid ideig tartó ittléte miatt nem vált haláltáborrá. Az eredetileg 50 ló befogadására készült istállóba több mint 1000 (egy esetben 1960) foglyot is összezsúfoltak. A latrina és a mosdó (1944 végéig) a szabad ég alatt volt. Ez lett az érkező és távozó foglyok karantén-részlege, egyben betöltötte a tranzittábor szerepét is. A külső munkatáborokban munkaképtelenné minősített foglyok tömegei számára Birkenau előtt a Kistábor volt az utolsó állomás. Minden tömegszállítmány itt ment ke-

resztül, 1943-ban többek között 6 ezer lengyel, orosz és ukrán, valamint több mint 10 ezer francia fogoly. 1944-ben tovább romlottak a viszonyok, a Kistábor a borzalmak helyszíne lett.

A nagy zsúfoltság enyhítésére 5 db 200 személyes nagy katonai sátrat állítottak fel. Év végén a sátrakat lebontották, helyettük további 3 lóistállót telepítettek. Volt, amikor 13–15 ezer fogoly volt itt egy időben. A Kistábor lakóinak élelmiszeradagját lecsökkentették, melynek következménye több mint kétezer fogoly éhhalála lett. A szörnyű körülmények hatására 1944 nyarán vérhas-járvány szedte tömegesen áldozatait. A beteg, legyengült foglyokat, mivel év végétől Auschwitzba már nem voltak küldhetők, fenol-injekcióval ölték meg. A Kistábor lakói közül 1944–45 telén húszezer volt a zsidó foglyok száma, közülük ezrek a szabad ég alatt. 1945. január–április között 5200 fogoly pusztult itt el.

Barakkunkban rendetlenség, gyalulatlan deszkából készült négyszintes priccsek fogadtak. A birkenauai fűtőberendezés itt nem volt beépítve. Néhány helyen szalmával tömött, többségükben azonban üres szalmazsákok, szakadozott takarók stb. Ekkor kaptuk meg első buchenwaldi étkezésünket, valamilyen levest és egy, kb. 20 dekás, Birkenauban már megismert fűrészpóros kenyérdarabot. Tízszemélyenként adtak egy gombolyag cernát és két varrótűt, mert másnap reggelre már csak új ismertetőjelünkkel lehetett a barakkból kilépni. Néhány hozzáértő társunk varrta fel a jelzéseket. A nap további része egy SS-altiszt által vezetett alaki procedúrával folytatódott, majd Appell-al fejeződött be. Milyen jó, hogy a gettóban és a simapusztai táborban már megtanították velem a sípszóra való reagálást, mert ennek sulykolására itt sok időt fordítottak. A vacsoránk feketekává és egy darab marmaládé volt. Kenyeret nem kaptunk, „...azt már délben megkaptátok, nem kellett volna azonnal befalni”. Takarodó, villanyoltás, a szoktatás kedvéért mindkettő sípszó útján.

Másnap korán ébresztő, mosakodás, sorakozás, létszám-ellenőrzés, majd reggeli. Ezután most már kisebb, 30–50 fős csoportokban, SS-felügyelet alatt,

fogolyelöljárók vezetésével folytatódott ez előző nap elkezdett felkészítésünk a táboréletre. A cél (és ezt meg is mondták): megszoktatni a táborélet mindennapjait, a tábori házirend előírásait. Nem beszéltek róla, de később bőrünkön éreztük az ehhez alkalmazott eszközt, a fa- vagy gumibotot. Az SS-Blockführer a házirend ismertetése során nem azt mondta el, amit kell vagy szabad tenni, hanem azt, ami tilos. No meg persze azt is, ami a tiltott cselekmény elkövetése esetén „jár”.

A fegyelmező gyakorlatok rövid szüneteiben lehetőség volt körülnézni. Előttünk a nagytábor rendezett sorokban felépített téglalapú épületeiből és fabarakkjaiból kialakított utcái. A Kistábortól balra egy kertészet üvegházai, jobbra további barakképületek voltak láthatók. A nagytábor egészét a Birkenauból már ismert befelé hajló végű betonoszlopokon fehér porcelánszigetelő csigákra feszített, kb. 3 m magas tüskés acéldrótkerítés vette körül. Ettől kb. másfél m magasságból 2 m hosszan befelé lejtő tüskés drótakadály, ez előtt sűrűn elhelyezett német figyelmeztető táblák halálfejjel, csontokkal. A magasfeszültségű árammal telített drótkerítés teljes hosszában 100 m-enként háromszintes, kőből épített, lakóház méretű őrtornyok örrel, mozgatható reflektorral és géppuskával ellátva. A kerítés és közvetlen környékének holttér nélküli összefüggő megvilágítását lapított tölcserhez hasonlító világító testek látták el olyan sűrűn elhelyezve, hogy fénycsóvájuk egymásba ért. A drótkerítésen túl mindenhol erdő.

A nap folyamán több, 2–3 számjegyű régi fogoly és eljáró, akiknek a Kistáborba is volt szabad bejárásuk, különböző nyelveken érdeklődtek az újaktól: kihonnan jött stb. Egy alacsony, 40 körüli, dús, hullámos hajú piros vinklis német fogoly, amikor megtudta, hogy csak 13. éves vagyok, egyedül, minden hozzátartozó vagy közeli ismerős nélkül, felajánlotta segítségét ahhoz, hogy amilyen gyorsan csak lehet valamelyik külső munkatáborba kerüljek dolgozni. Elmesélte, hogy Buchenwald 1937 óta áll fenn. Ugyan nem megsemmisítő tábor, mint Auschwitz, de azóta itt is sok 10 ezer embert pusztítottak el. Ha az életkoro-

dat kérdezik, mondd magadat többnek (pl. 17 évesnek), csak minél előbb el innen. Buchenwald munkatábor, a lassú, hosszú szenvedések utáni halál tábora. Itt a foglyokat az SS legfőbb vezetőjének jelszava szerint munkával, a munkán keresztül és nem gázkamarákban semmisítik meg. Németországban így van ez 1933-tól, Buchenwaldban pedig 1937-es fennállása óta. E szavakat és annak mély tartalmát akkori kevés német tudásom ellenére megértettem, megjegyeztem egy egész életre.

Tőle tudtam meg, ha itt maradok, esélyeim a következők: *először gyerekbarrakkba kerülök. Ennek a valószínűsége azért kevés, mert magas növésem miatt kételkednek majd életkoromban, továbbá mert a gyerekblokknak már teljes a létszáma. (Ha mégis növelnék a létszámot, akkor a nálam fiatalabbakkal, ha valamilyen csodával határos módon ide kerülnének.) Másodszor: a Buchenwaldban lévő fegyvergyárban, a Gustloff-Werke vagy a DAW, Deutsche Ausrüstungs Werke (Német Felszerelési Gyar)-ban, valamint a tábori műhelyek, konyhák, raktárak stb. munkacsoportjainak tagjai régiiek, be-dolgozottak. Nagyon kicsi az esély, hogy oda kerülhetek. Csak a kőbányába mehetnek dolgozni, ott viszont igen magas a halálozási arány. Ott egy véletlen vagy elsietett lépés is a halált jelenti még a felnőtt korúaknak is. Itt szedi a legtöbb áldozatát az SS-, amely most, a háború vége felé egyre durvább, kiszámíthatatlan, érzi a véget, fél a későbbi felelősségre vonástól (pedig ekkor még milyen távoli volt a háború vége!). Harmadszor: a tábor fogoly-belszolgálatához kerülésem esetén másfajta veszély fenyegethet. A fogoly tisztségviselők között vannak homoszexuálisok, és azok valamelyike vehet a „védőszárnya” alá.*

Végül elmondta, hogy a buchenwaldi törzstábornak mintegy 100 külső, ún. mellék-, illetve munkatábora van. E melléktáborokban a létszám sokkal kisebb, és a körülmények általában jobbak, mint itt, a törzstáborban. Egy ilyen külső táborban nagyobb az esély túlélni a fogságot, mint itt. Ő segít abban, hogy elkerüljek Buchenwaldból, csak minél előbb el innen! Most

szerveznek egy külső munkacsapatot, amelyik egy gyár táborát fogja felépíteni a majdan ott dolgozó foglyok részére. Menjek el ide! „Te még fiatal vagy. A háborúnak nemsokára vége, meg kell élned a felszabadulást. Itt, Buchenwaldban nagyobb a valószínűsége annak, hogy elpusztulsz.” Április 16-a óta idegentől ekkor hallottam első ízben valódi, együtt érző, aggodó emberi szót, éreztem bátorítást, segíteni akarást. Az eltelt 6 hét alatt csak meg-alázó lelki és fizikai fájdalommal együtt járó procedúrát éltünk át, csak sérelmekben volt részem korábban édesanyámmal és nővéremmel közösen, Birkenau óta pedig egyedül. Tanácsára tehát megtanultam néhány iparos szakma (asztalos, kőműves, lakatos stb.) német elnevezését. Hasznát is vettem.

A Buchenwaldi Koncentrációs Tábor felszabadításának egyik évfordulóján, az egykori táborban szervezett megemlékezés résztvevői között ismertem fel akkori jótevőmet. Ő volt a német küldöttség vezetőinek egyike. Találtunk alkalmat a beszélgetésre a múlttól, jelenről, jövőről. Ezt követően több évfordulós rendezvényen találkoztunk vagy láttuk, köszöntöttük egymást. Az azóta már nyugdíjas történész-professzor a Nemzetközi Buchenwald-Dora Bizottság társelnöke. Ő volt annak idején az ellenállás és az ILK (Nemzetközi Lägerbizottság) egyik vezetője.

A vezényszavak szoktatása, a végrehajtás begyakoroltatása folytatódott. „Achtung!” „Stillgestand!” „Mützen ab!” „Mützen auf!” stb. (Figyelem! Vigyázz! Sapkát le–fel!) Megtanították nekünk viselkedésünk előírásait és a jelentkezés szabályait a fogolyelöljárókkal és az SS tagjaival való találkozás eseteiben. A lényegyet hamar megértettem. Akármilyen szabályosan hajtjuk is végre az előírásokat, bármikor bármelyikbe beleköthetnek. Ha szerintük a fogoly „rosszul” veszi le vagy teszi fel a sapkát, az már elég ok egy kiadós veréshez. De ugyanez a helyzet tiszteletadás esetén az előírt távolsággal kapcsolatban. Ők mondják meg, hogy hány méterrel előbb vettem le a sapkát stb. Későbbi tapasztala-

lataim szerint a sapkalevétel táboron kívül (pl. munkahelyen) közvetlen életveszélyt is jelenthetett. Az ór a sapkát eldobhatta, és ha a fogoly utána lépett, netán szaladt érte, az elég volt ahhoz, hogy az „a szökési kísérlet megakadályozására” fegyverét használja. Többször is történt ilyen eset. Voltak őreink között pusztá szórakozásból erre a célra „specializálódott” banditák. A táborparancsnok parancsára a felkészítés során meg kellett tanulnunk egy buchenwaldi fogoly szerzőpáros által írt és komponált indulót: a Buchenwaldlied-et (a buchenwaldi dalt). Dallamát még ma is tudom, szövegét már kevésbé.

A fegyelem érdekében gondoskodtak számunkra egy életre szóló élményt jelentő fegyelmezési bemutatóról is: Megalázni ezeket az embereknek nem számító, név nélküli foglyokat. Akkor és ott ez főcél volt. Füttyszó, rendkívüli Appell. A Blokkführer szerint a Kistáborban lévő új foglyok közül két társunk nagy (?) szabálytalanságot követett el, ezért most nyilvánosan megfenyítik őket. Ekkor több zöld és fekete háromszöges-karszalagos elővezetett két nagyon megvert foglyot. Velünk szemben egy dobogóra állították őket. Több SS–altiszt érkezett egy fehér köpenyes, tányérsapkás tisztet kísérve. (Ez is bizonyítja, hogy az egész egy számunkra előre megszervezett program, színjáték, műsor volt.) A Blokkführer szerint társaink a barakkzárlat — amiről persze mi nem tudtunk — ideje alatt a kerítésnél egy, a nagytáborban lévő ismerős fogollyal beszélgettek. Tettükkel megsértették a táborrendnek ezt, meg ezt a pontját és a tábor karantén-szabályát, mert a Kistábor most karanténná van nyilvánítva. A vétkesek büntetésének végrehajtását mindenki köteles végignézni! Aki fejét elfordítja vagy a szemét behunyja, az melléje kerül.

„Bűnös” társainknak a dobogón vállmagasságban oldalra kinyújtott kezükben egy-egy vödör oltott meszet kell mozdulatlanul megtartaniuk. A szerencsétlenek csak másodpercekig bírták. Verés. Újra tartani! Ismét verés. Csak nem bírták, elájultak. Az előre kikészített vízzel felloccolták őket. Mivel a büntetés végrehajtása eredménytelen volt, egyik társunk botozást, a másik kikötést kapott. A botozás egy, erre a célra készített állványon (amelyre az elítéltet rászí-

jázták), hajtották végre. „Narrátorunk” szerint ez az enyhébb fokozat, mert társunk csak 25 botütést kap, és azt is a nadrágon keresztül. A súlyosabb változat „a meztelen altestre mért kétszer 25 botütés, még a női foglyok esetében is” (a KZ-k fegyelmi szabályzata szerint). Az ítéletet végrehajtó köztörvényes bűnöző kíméletlen volt. Azonos helyre és többet ütött. Szerencsétlen társunk az állványon maradt, csak „oszloj!” után szedték le. Hogy a műsor teljes legyen, másik „bűnös” társunkon a kikötést mutatták be. Erről eddig csak hallottam. Valóban szörnyű. Háta mögött összekötött csuklóinál húzták fel egy oszlopra szerelt csigán úgy, hogy lábujjhegye és a talaj között távolság legyen. A szerencsétlen torkából állati hangok törtek elő. Többször fel kellett locsolni, mert eszméletét veszítette. Az időtartamra már nem emlékszem, de annak lejártakor — mert ezt kivárták inkvizitoraink kifordult vállizületekkel vették le az oszlopról.

Mindkét büntetés végrehajtását végig kellett néznünk. Közben a mi sorainkban is elcsattantak pofonok és botütések. Ezt is profik végezték. Az életerős SS-legények és az elvetemült kápók, de kesztyűsen. Nem szemből, hanem oldalról, tolvá ütnek. Aki az ütést kapja, az biztosan elesik, de eldönti a mellette állót is. Ha bottal ütnek, reccsen a koponyaacsont. A két bemutató célja annak az előzőleg kialakított tudatnak a megszilárdítása volt, hogy e drámában nekünk, újonnan jött foglyoknak a tűrés, az iszonyat elviselése a szerepünk. Itt nem lehet szó enyhítésről, segítségről, igazságkeresésről. A hatalom az SS kezében van. Tőlük a szó igazi értelmében élet és halál függ. Az ítélet-végrehajtásnál fehér köpenyes SS-orvos volt jelen. A tábori regula szerint az ilyen és ennél súlyosabb büntetések végrehajtásánál ez kötelező volt.

A valóságban két megbüntetett társunk a gyakoroltatás szünetében a barakk tövében üldögélt és beszélgetett. Bármelyikünk járhatott volna így. A barakkzárlat sem volt igaz, mert mindenki az „udvaron” gyakorolt, de kihez, hogyan lehetett volna fordulni akkor igazságért?

Másnap a délutáni órákban a már ismert német régi fogoly újra megkerestett. Mint mondta, az épülő külső munkatáborba még ma elindul egy kis lét-

számú építő munkacsoport. Az összeírást végző, a csoportot összeállító fogolyeljáró tud rólam, számomat már előjegyezte. Menjek el ezzel a szállítmánnyal! Majd jó szerencsét kívánva elköszönt tőlem.

Rendkívüli Appell. Külső munkatáborba induló szállítmányhoz szakemberek (asztalos, ács, kőműves, üveges, vízvezeték-szerelő) jelentkezésére szólítottak fel bennünket. A két napja érkezett csoportunk nagyon tartózkodó volt, érthetően féltek. Csak néhányan jelentkeztek és mondták be számaikat. Az eddig ismeretlen kápó, aki az írnok részére megismétli a jelentkezők fogolyszámát, egyszer csak az én számomat is felolvasta. Évtizedekkel később tudtam, illetve láttam meg, hogy a személyi kartonom foglalkozás rovatába valaki vagy valakik — utólag — a „Glaser” (üveges) szót írta be. Pedig határozottan emlékszem, hogy az itteni adatfelvételkor foglalkozásként iskolai tanulót mondtam be. Ezek után biztos állíthatom, hogy a Buchenwaldból való gyors elkerülésemet — és talán az életemet — többek között e „kis csalásnak” is köszönhetem, amelyet kizárólag a már említett piros háromszöges német fogolytársam kezdeményezhetett. Úgy gondolom, a megvalósításhoz rajta kívül még más, vagy mások is kellettek.

Az én személyes esetem ugyanakkor azt is bizonyítja: Buchenwaldban volt szervezett segítségnyújtás, embermentés, ellenállás. És ennek a nagy konspiratív tevékenységet igénylő feladatnak az e téren sokéves tapasztalattal rendelkező antifasiszta politikai foglyok voltak a tagjai és vezetői.

A jelentkező kis csoportunkat néhány karszalagos fogta közre és a központi Appellplatzra kísérte. Itt pihenőt kaptunk helyben kellett maradni. A földre le lehetett ülni. Jó alkalom volt ez alaposan és közelebről szétnézni a „nagy-táborban”.

A főbejárat belső oldalával szemben a labdarúgópálya nagyságú Appellplatz, a táborváros legmagasabb része. A főbejárat kovácsoltvas. Kis ajtajának felső részén arasznyi betűkkel „Jedem das seine” (Mindenkinek a magáét) a tábor alapító parancsnokától származó cinikus náci jelszó. A főkaputól

jobbra-balra elnyúló földszinti rész közül egyik oldal a térre nyíló ablakkal az őrszoba és irodák. A másik oldalon a Bunker (fogda), amelynek csak a bejárata látszik, ablakai ferde fémlemezellenzőkkel vannak ellátva. A második emelet a fő óratorony mozgatható reflektorokkal, géppuskákkal és (akkor) háromfős őrséggel. Az Appellplatztól balra kissé arrább, lenn, fakerítéssel elzárt épület, szokatlanul magas négyszögletes kéménnyel az itteni krematórium.

A táborral való ismerkedésemet hangszórókon áradó (a tábor egész területén jól hallható) többszöri felhívás szakította félbe. Felszólította azokat, akik számaikat hallják, azonnal jelentkezzenek az Appellplatzon, majd hosszan foglyszámokat soroltak. Mint kiderült, ezek a jövőbeni munkatársaink számai. Nagy többségük holland, de vannak belga, francia, néhány jugoszláv, lengyel és a Szovjetunió tagállamaiból való foglyok is. Gyülekezésük a megszokottnál azért lassúbb, mert a távolabbi kőépületekből, barakkokból jöttek a sorakozóra. Ami rögtön szembe tűnt, hogy nem volt karszalagos kísérőjük. Személyes felszerelésük is más. (Nagyméretű barna oldaltáska, amiben olyan „különleges civil” dolgok vannak, — amint azt később megtudtam — mint pl. fogkefe, ivópohár, másfajta evőcsésze stb.) A mi kísérőink ekkor beszüntették pihenőnket. Sípszó, majd sorakozó: Belépni! Mi, akik a Kistáborból érkeztünk, egy-egy darab vászonból készült, kisméretű kenyérszakot kaptunk, benne hideg élelmet: kenyeret, margarint és egy parizer-darabot. (Ez utóbbit ekkor ettem életemben először.) Még egyszer létszámellenőrzés, majd az új, 200 fős csapatunkat elindították.

A tábortól a vasútállomásig tartó utat most jobban szemügyre vehettem. Egy szabályos kis városka rendezett utcája, kissé távolabb jobbra óriási, többszintes épületek, a több mint 3 ezres SS-helyőrség laktanyái. Mivel ez a drótkerítésen kívülre esett, rabruhát keveset, SS-egyenruhát viszont annál többet láttunk. A korábbtól eltérő, nyugodt, verésmentes menetet a csoportunkban lévő sok holland (és a többi nyugati) fogolytársunknak tulajdonítottuk, ami nagyon közel állhatott a valósághoz.

A vasútállomásra való kivonulásunk során és az ottani várakozás alatt is láthatók voltak a munkahelyeikről a tábor felé menetelő, karszalagosok és kutyás SS-legények által kísért foglyok ötsoros menetoszlopai. Elcsodálkoztam. Nem hittem volna, hogy ilyen sok fogoly van Buchenwaldban. Mintha gondolatolvasó lenne, egy, a közelemben tartózkodó piros vinklis francia kápó szólalt meg magyarul, hozzám intézve szokatlanul mély hangján: *„Te nem láttad még az Appellplatzon a nagytábor esti létszámenőrzését. Akkor lepődnél csak meg igazán. Itt sok ezer a fogolylétszám. Közülük sokan két műszakban dolgoznak a DAW-ban és a Gustloffban. Ezért azoknak minden soraközön csak a fele van jelen. Buchenwald egy törzstábor, amelyhez sok külső munkatábor tartozik, ezeknek a létszáma összesen több mint a törzstáboré”.* Majd elmondta, hogy most mi is egy ilyen külső munkatáborba utazunk.

A vasútállomáson sokáig álldogáltunk. Kiderült, hogy mozdonyunknak előbb az ittlévő üres vagonokat kellett Weimarba elvontatni. Berakodásunkra csak ezt követően, a késő délutáni órákban került sor. Beszálláskor jókora meglepetés ért: a vagonunkban rögzített fapadok, középen vascső korlát dróthálóval és viharlámpa-világítás van. A padlózaton látszik a kiszereelt vaskályha nyoma. Ez tehát egy télen fűthető „modern” rabszállító kocsi. Nyugati, régi fogolytársaink (akik már több éve „lakói” korábban saját országuk fogházainak, internálótáborainak majd Buchenwaldnak) mondták el, hogy a birodalomban a távolabbi munkahelyekre ilyen vagonokban utaztatják a kényszertoborzott külföldi munkásokat, valamint az amerikai, angol, cseh és francia hadifoglyokat. A középen elhelyezett csőkorlát és az arra szerelt drótháló a kis szénkályha miatt, továbbá a vagonban utazó hadifoglyok és az őrség szétválasztására is szolgál.

Hozzánk most két fiatal géppisztolyos szállt be, de az ajtót változatlanul ránk zárták kívülről. Beszállólétszámunk 8 ötös sor, tehát 40 fő. Mi ez a korábbiakhoz képest! A május 22-e óta immár harmadik utazásom során most van első ízben lehetőség leülni, megmozdulni, ha kell, felállni is. A bariton hangú

kápó szerint mindez a komfort nem miattunk, nem a mi kedvünkért, hanem a csoportunk többségét alkotó nyugati társaink miatt van. Ahogy ő mondta, azokkal a régi foglyokkal a nácioknak el kell számolni. A Nemzetközi Vöröskezszt tud róluk és buchenwaldi jelenlétükről is. Úgy látszik, buchenwaldi jóakaróim (talán megmentőim) jóvoltából igen rangos, előkelő társaságba kerültem.

Nekem az egyik sarokban jutott hely. A normálisnak tűnő körülmények közlékennyé tettek valamennyinket, s a lágerélet terén már rutinos nyugati társaim kezdeményezésére (a már említett kápó tolmácsolásával) megkezdődött az ismerkedés. Mivel más kocsikban kaptak helyet, távollétükben mutat-ták be leendő munkahelyi fogolyvezetőinket és a civilben híres építész főmunkavezetőnk, aki a helyszínen várja megérkezésünket. Ő fogja a táborépítő munkacsoport egész tevékenységét irányítani. Nagyon jó szakember, 4 éve van fogságban, rá bizton számíthat minden társa. Jó bajtárs. Mindezek hatására a mi hangulatunk is reménykedővé, bizakodóvá vált. Úgy látszik, Buchenwaldban nem csak verés, de emberi hang, együttérzés és segíteni akarás is létezik. De csak ezen az oldalon. A jól értesült nyugatiak elmondták még, hogy Buchenwaldtól kb. 100 km-re egy, a szövetségesek által lebombázott szintetikus benzinyár újjáépítésén, majd termelésében részt vevő nagy létszámú fogoly számára kell tábort építenünk valahol a gyár közelében. Arra számítsunk, hogy erre nagyon rövid időt kapunk, éppen ezért várható, hogy az őrszemélyzet és a civil munkahelyi vezetők erőltetett ütemet fognak követelni tőlünk a munkában.

A foglyoknak 5 marhavagonból, az őrségnek 1 személykocsiból összeállított kis szerelvény végül elindult velünk új munkahelyünk felé.

Összehasonlítva a birkenauai és a buchenwaldi régi foglyoknak, karszalagosoknak az újakkal való bánásmódját, egyáltalán a többi fogolyhoz való viszonyát abban a körben és időtartamban, amiben én megfordultam, úgy ítélem meg, hogy: Birkenauban a régi foglyok és a karszalagosok (általában, minden

nációhoz tartozók) kevés kivételtől eltekintve durvák, elvadultak, kegyetlenek voltak. Minden szavuknak erőszakkal adtak nyomatékot, szereztek érvényt. A lengyel, a német, néhány szlovák, de szinte valamennyi régi fogoly nem szigorú, hanem kegyetlen volt hozzánk, az új foglyokhoz és más fogolytársaikhoz. Még csak együtt érző tekintettel sem találkoztunk. Minden személyes sérelmüket, fájdalmukat és dühüket rajtunk, új társaikon bosszulták meg. Mintha mi lettünk volna az ő szerencsétlenségüknek, személyes sorsuk illetén alakulásának az okozói. Volt közöttük olyan, aki ezt meg is mondta: „Mi már évek óta itt szenvedtünk, amikor ti még otthon voltatok és jól éltetek.” Bizonyos, hogy ennek a magatartásformának a kialakulásához egyfajta intelligenciahiány is hozzájárult. Valószínűleg nagyobb mértékben játszott közre a halál állandó közelsége, veszélye, az elvadult, gyilkos környezet, amelyben évek óta éltek. Ez azonban tárgyilagos, megnyugtató indoklásnak kevés. Főleg a lengyel és német foglyok esetében — szerintem — az elsődleges motívum az otthoni környezetükből magukkal hozott antiszemitizmus volt.

Buchenwaldban (de később is) azt tapasztaltam, hogy a durva, brutális, régi fogoly vagy karszalagos mindegyike eredetileg bűnöző (fekete vagy zöld háromszöges) volt. Közülük több szinte eszét veszítve verte fogolytársát, áldozatait. Mintegy bizonyítani akarván a fogva tartóknak saját megbízhatóságát, szinte várva tőlük tettéért a dicséretet, a további külön előjogot. Az antifasiszta, a politikai baloldali vagy más, pl. pap, Jehova tanúi, emigráns régi foglyok és karszalagosok (még ha volt is ór a közelben) inkább csak kiabáltak, de a társaikat nem verték. Természetesen nem akarom eszményíteni őket, de tapasztalataim szerint bajtársiasak voltak. Többségük ember tudott maradni, aki tisztességét úgy fogta fel, mint egyfajta lehetőséget, hogy segíteni tudjon a gyengébbekben, a kiszolgáltatottakon.

A BRABAG zeitzi KZ-ja

Zeitz az Elster folyónál, Leipzigtől DDNy-ra mintegy 40 km-re lévő, több mint ezeréves kisváros, gazdag helytörténeti és műemléki nevezetességekkel. A város lakóinak száma a II. világháború végén 38 ezer fő volt. A környék barnaszénben nagyon gazdag. Jórészt ennek tudható be, hogy 1934. októberben a náci hierarchia legfelsőbb köreivel kapcsolatban álló (később hírhedté vált) IG Farben Industrie AG kezdeményezésére és vezetésével tíz részvénytársaságból megalakították a Braunkohle-Benzin AG-ot (Barnaszén-Benzin Rt-t). Az új cég 1938-ban a várostól mintegy 4 km-re felépítette egyik gyárát, ahol a barnaszénből szintetikus benzint, és a motorizációhoz szükséges egyéb anyagokat állították elő nagy mennyiségben. További gyárakat építettek még 1935–1939 között a hasonlóan kedvező geológiai övezetekben található Böhlenben, Magdeburgban és Schwarzheideben. A zeitzi gyár első éveiben produkált 50, 200 és 300 ezer tonnás évi termelési teljesítményének megoszlása: 25% benzin, 45% dízelolaj, 15% kenőolaj és 15% parafin volt.

Az 1939. szeptember 1-jén kezdődött háború a termelés további növelését követelte, ugyanakkor több száz munkást katonának hívtak be. A munka-erő-szükséglet kielégítésére előbb nőket osztottak be, majd a megszállt (BENELUX országok, Csehszlovákia, Franciaország, Lengyelország stb.) területekről igyekeztek munkaerőt szervezni. Mivel ez a módszer akadozott, kényszertoborzás útján hoztak új munkaerőt főleg a kelet-európai országokból. A háború kedvezőtlen alakulása tovább növelte az ellentmondást: kell a katona, kell a termék, de nincs munkaerő. Ennek feloldására a meglévők munkaidejének növelésével és a katonaköteles koron felüliek munkába állításával próbálkoztak. Ugyanekkor megkezdték a külföldi kényszermunkások tömeges alkalmazását, cseh, francia, lengyel és szovjet stb. állampolgárokból, valamint az amerikai, angol, cseh, francia és szovjet hadifoglyokból. A BRABAG vezetősége abban volt

érdekelt, hogy termékeit minél olcsóbban állítsa elő. Ennek érdekében az IG Farben kapcsolatai révén a BRABAG és a WVHA (az SS Gazdasági Igazgatási Főhivatala) vezetője Pohl, a Waffen-SS tábornoka egyezséget kötött, hogy a német segédmunkások munkabérének feléért az SS koncentrációs táborbeli foglyokat bocsát a BRABAG rendelkezésére. Ezen egyezség megvalósításának egyik biztosítéka éppen az volt, hogy az említett négy BRABAG-gyár mindegyikéhez koncentrációs tábor tartozott. Ezek közül három: a böhleni, a magdeburgi és a zeitzi a buchenwaldi törzstábor külső munkatábora volt.

A böhleni tábor 1944. július 26-án nyitották meg. Az átlagos fogolylétszám 800 fő volt. A magdeburgi tábor megnyitására 1944. június 18-án került sor. Legkisebb fogolylétszáma 468, a legnagyobb 1929 fő volt. A zeitzi gyár táborának megnyitása 1944. június első hetében történt. A tábor feltöltése után a foglyok átlaglétszáma 3600 fő (a legtöbb 5 ezer fő felett). A táborban annak 1945. április 11-ei kiűritésekor mintegy 2 ezer fogoly volt. A zeitzi tábor egyike volt a buchenwaldi törzstábor nagytáborainak. A BRABAG-cég a tábor megnyitásától annak felszámolásáig csak a zeitzi gyár esetében a foglyok alkalmazásával több, mint kétmillió birodalmi márka bért takarított meg. Az SS nyeresége az itt dolgoztatott foglyok után pedig meghaladta a negyedévenkénti egy millió RM-t (birodalmi Márkát). Később derült fény arra, hogy míg az SS WSHA a munkás foglyokból, addig itteni táborparancsnokunk a halott foglyokból szerzett hasznot. Zeitzi barátnője temetkezési vállalkozásának a gyár (megállapodásuk szerint) minden fogoly halála után 60 RM térítést adott. A vállalkozás kiadása ugyanakkor 15 RM/fő volt. Tehát halott-foglyokként 45 RM-t vágtak zsebre. A tábor fennállása alatt helyben elpusztult foglyok száma 900 és 1000 közötti, könnyen kiszámítható a nyereség összege...

A BRABAG-gyárat 1940. augusztusban érte először bombatámadás. A néhány kisméretű bomba szinte semmi termelékiesést nem okozott. Hivatalosan nem is jegyezték. A gyár elleni első, valóban nagy károkat okozó bombatámadást a szövetséges légió 1944. május 12-én meglepetésszerűen, nappal haj-

totta végre. Az óriási anyagi veszteségek mellett 154 személy — közöttük 54 civil külföldi kényszertoborzott munkás — vesztette életét.

A második, nagyarányú nappali bombatámadás május 28-án, pünkösd napján történt. Ez szinte teljesen romba döntötte a közel 1 négyzetkilométer nagyságú üzemet. A környező községek sok lakosa halt, illetve sebesült meg, az épületek sokasága szenvedett kárt. Az ezt követő újjáépítésben részt vettek a június elején megnyitott és július hónapban már teljes létszámra feltöltött tábor foglyai. A tábor hivatalos neve: Buchenwaldi KZ Külső Munkatábor BRABAG-gyár Zeitz. Fedőneve: Aussenkommandó „Wille” (külső munkacapat). A fedőnevet a Gestapo és az Abwehr (elhárítás) területi vezetőjéről, Dr. Willérről kapta, aki egyben a gyár vezérigazgatója is volt. A májusi két bombatámadást követően (jórészt a sok ezer fogoly, kényszermunkás és hadifogoly munkájának köszönhetően) a gyár augusztus 12-én ismét megkezdte a termelést.

A harmadik, újabb nappali bombatámadást augusztus 16-án kapta a gyár. Zeitz alsóvárosban nagy károk keletkeztek. 60 ház dőlt romba, több civil áldozat és sok sebesült. A gyárban igen nagy volt a rombolás, a termelés október 1-jéig szünetelt.

A negyedik, inkább Zeitz városának szánt légitámadás november 30-án érte a BRABAG-ot. A termelést csak december második felében sikerült beindítani. A légitámadás ugyanakkor hatalmas károkat okozott Zeitz városában és környékén. Közel 150 civil halott és sok sebesült. Több mint 1200 épület vált részben vagy teljesen rommá.

Az ötödik, egyben a legnagyobb légitámadás 1945. január 16-án éjjel következett be. A légiriadó elrendelésétől számított 30 perc múlva a szövetséges légiereő 400 bombázója 12, egymás utáni hullámban 6000 m magasságból támadta az elsötétített és köddel is álcázott célpontot. A támadás során 3800 bombát, közöttük 20 db 1,8 tonnás légiaknát dobtak le. Ez utóbbiak mindegyike (és még kb. 500 bomba) a gyár területére hullott, míg a többi a környező településeket rombolta. A robbanótestek között sok volt az időzített szerkezettel ellátott. A

polgári és fogoly áldozatok száma egyaránt nagy. Számuk gyakorlatilag megálapíthatatlan, mert sokan elevenen égtek el. Ezeket eltűntnek nyilvánították. Az újjáépítést kétszer 12 órás műszakokban, óriási ütemben hajszolták. Még a civil munkások is nehezen bírták a munkatempót. Március első felében akadozva megindult ugyan a termelés, de néhány nap múlva a gyár végleg leállt.

Így érte az utolsó, az 1945. március 31-ei légitámadás a BRABAG-ot. E viszonylag „kis” támadás során reggel 9 órakor a szövetségesek mintegy 250 bombázója 500 db közepes bombát dobott a gyárra és közvetlen környékére.

Gleinában

Szerelvényünk néhány órás utazás után egy gyengén megvilágított pályaudvaron fékezett, majd megállt. Kiszállás után a peronon fogolyruhát nem látunk. Szép, tiszta, jól karbantartott, a sín párokat egymástól alacsony drótkerítéssel elválasztott vasútállomásra érkeztünk. A város neve: Zeitz. Számomra akkor semmit sem mondott. Az állomás főépületén torony, annak legfelső részén vaskorláttal ellátott erkély, lejjebb nagy méretű óraszámplap látható. A gyenge világítás ellenére az egész környék takaros kis településnek tűnt. Csoportunk felvette az előírt és már megszokott alakzatot, kíséretünk az oszlop két oldalán elfoglalta helyét és vezényszóra elindultunk. A menet — meglepetésre — verés, üvöltözés és egyéb tortúra nélkül zajlott le. Buchenwaldi személyes jötevőim, úgy látszik, egy — a fogva tartóink szemében is — elitnek számító munkacsapatba segítettek. Azt, hogy zeitzi menetünket a kíséret nem ütötte, én már akkor is munkacsoportunk nemzeti összetételének tulajdonítottam. Mindezt megerősítette bennem az azóta eltelt több mint fél évszázad.

A vegyes nemzetiségű csoport egy dologban volt egynemű: nem volt közöttünk egyetlen zöld vagy fekete vinklis (köztörvényes bűnöző) sem. Antifasiszta, politikai, illetve zsidó foglyok voltak. Ekkor láttam ismét úgynevezett zsidó politikai foglyot. (A Dávid csillagot alkotó két háromszög egyike piros, míg a másik sárga volt.)

Rövid menetelés után egy Gleina nevű kis faluba érkeztünk. A falucska mindössze néhány tucat épületből állt. Csoportunkat a kíséret egy sárgás-vörös keramittéglából készült kétszintes épület udvarára terelte. Az épület körül és az udvaron sűrű SS-őrlánc (ugyanis még nincs készen a táborokra jellemző drótkerítés, védővilágítás, nincsenek őrtornyok reflektorokkal stb.). Az épületet előzőleg a zeitzi cukorgyár ököristállójának használták. A földszinti istálló rész két hosszanti falán betonjászol, fölötté kb. 2 méterenként beépített vízcsapok. Felső szintjén az állatgondozók szálláshelye, valamint a széna- és takarmánytároló volt. Az udvaron tartott rövid létszámenőrzés és eligazítás után betereltek bennünket az épületbe. A bejáratnál kaptunk egy-egy lópokrócot, s a földszinti részen mindenki keresett és talált magának helyet. Igyekeztünk lepihenni. Az emeleti rész ekkor még raktárnak volt kijelölve. Oda felmenni tilos!

Az utca túloldalán lévő épület bejárata előtt érkezésünkkor tehergépkocsik és SS-ek álltak. Ott volt található a Harnisch Gasthoff (Harnisch vendéglő), amely gleinai tartózkodásunk egész ideje alatt, majd még később is az ő- és kíséző személyzet szálláshelyéül szolgált.

A helyfoglalással együtt járó zajt éles sípszó csendesítette le, majd egy rekedt hang németül tudatta velünk, hogy a reggeli ébresztőig senki sem hagyhatja el a körletet. Aki megkísérli, azt az őrség figyelmeztetés nélkül lelövi. Közöttünk, a néhány napja Buchenwaldba érkezett foglyok körében pánik tört ki. Arra gondoltunk, hogy ránk gyűjtják az épületet. Ez ott és akkor elihető volt, hiszen ilyen és ehhez hasonló esetekről ekkor már valamennyien hallottunk. Rövid idő múlva egy nyugodt hang intett csendre bennünket. Megmagyarázta, hogy ha ez lett volna fogláraink célja, akkor nem utaztatnak bennünket

órákon át. Ezt Buchenwaldban is megtehetnék volna velünk. A józan érvelés hatására a hangoskodók lecsillapodtak. Az alvás azonban csak nem ment. Folytatódott a buchenwaldi állomáson és az utazás során, a vagonban elkezdett beszélgetés, a bemutatkozás. Nem csak a mi vagonunk utasai között, mert most már valamennyien együtt voltunk.

Sőt, már közöttünk volt az a holland építésmérnök fogolytársunk is, akit az utazás során — távollétében — honfitársai már bemutattak, akiről annyi szépet, jót mondtak, s aki itt a táborépítés vezetője, felelős irányítója lesz. Elmondta, hogy előttünk egy 75 fős, ún. Vorkommandó (előkészítő csoport) volt itt. Feladatuk abban állt, hogy alkalmas helyen előkészítsék egy sátoortábor építését azon foglyok számára, akik később érkeznek majd az innen kb. 3 km-re lévő BRABAG-gyár újjáépítésére és üzemeltetésére. Előkészítették a gleinai ideiglenes körletünk és az SS-ország elhelyezési körletét is. Szintén ők készítették elő a kerítés és az őrbódék telepítését. Ideszállították, és méretre szabták a szükséges faanyagot stb.

A mi csoportunk feladata két részre osztható. Első feladat itt, Gleinában a drótkerítés és a két őrtorony felállítására lesz. Feladatunk lesz továbbá a fekvőhelyek, asztalok, padok elkészítése és elhelyezése stb. Nekünk kell berendezni az SS elhelyezési körletét, befejezni az elektromos és a vízvezeték, az udvari elkerített mosdóhely és a latrina építését. Csoportunk fő feladata azonban nem az itteni körlettel kapcsolatos munka, hanem a gyár melletti sátoortábor gyorsított ütemű felépítése lesz. Mert heti ütemezéssel érkeznek majd az ezres nagyságú fogolyszállítmányok Buchenwaldból. A munkacsoport tagjainak jó részét személyesen ismerve úgy gondolja, hogy képesek leszünk a feladat megvalósítására. Kiderült, hogy korábbi (a feladatra vonatkozó) elgondolásunk csak félreértés. Mi, újak, ugyanis azt hittük, hogy az ököristálló a mi csoportunk körlete lesz. Az ököristállót nekünk 1000–1200 fő befogadására kell alkalmasá tenni, tehát az első nagyobb *Zugang* itt kerül majd elhelyezésre. Kérdésre mondta el, hogy az előbb említett előkészítő csoport tagjait, néhány kivételé-

vel — akik az új táborban kapnak majd szerepet — tehergépkocsikkal szállították vissza Buchenwaldba.

Több más, holland, francia, belga munkacsoport-vezető mellett ekkor ismertem meg most már személyesen is — az eddig már többször említett — magyarul kítűnően beszélő, mélyhangú, piros háromszöges francia fogolytársunkat. Hatalmas termet, katonás tartás, szúrós tekintet, az egész ember maga a megtestesült fegyelem. Louis ekkor mondta el, hogy a buchenwaldi német bajtársa engem az ő gondjaira bízott azzal, hogy legyen mindenben segítségemre. Úgy gondolta, dolgozzak az ő munkacsoportjában, a későbbieket majd meglátjuk.

Csak a felszabadulást követően tudtam meg, hogy (a francia, a német, a spanyol és néhány szláv mellett a magyar is kítűnően beszélő) Louis a francia politikai fogoly-mérnök a századfordulón a Vajdaságban született. Eredeti magyar neve László volt (ezért ezután én is Laci bácsinak fogom említeni), egyetemi tanulmányait Budapesten, Bécsben és Berlinben végezte. A spanyol polgárháború önkénteseként, mint a nemzetközi brigád felderítője harcolt a fasizmus ellen. Franco hatalomra jutása után előbb Belgiumban, majd Franciaországban élt. Az ország német megtámadása után nevet változtatva fegyveresen harcolt a megszállók ellen. Mint maquisard-ot fogták el, majd a franciaországi börtönök után a birodalomba hurcolták. Több KZ-t megjárva végül Buchenwaldban kötött ki. Innen került velünk együtt az Aussenkommando „Wille”-be. Spanyolországi „kirándulása” és magyar születése a nácik előtt végig titok maradt. Biztosan jó oka volt rá. Ő „echte” franciaként szerepelt az SS-nyilvántartásában. A felszabadulást követően hosszú ideig tartózkodott hazánkban, mint a háború alatt legálisan és illegálisan itt élt, fogva tartott vagy eltűnt francia civilek és hadifoglyok sorsát vizsgáló bizottság tagja. A háború után keresett és hamarosan meg is talált. Itt-tartózkodásának ideje alatt sokszor találkoztunk, sőt, megbízatásának lejártakor édesapámtól is jó barátként vált el.

Itt szeretném megjegyezni, hogy a foglyok egymás között nem a vezeték-, hanem a személyneveket használták. Kivéve a Revier-ben (gyengélkedőn) dolgozó orvosokat. Őket vagy Doktornak vagy Doktor X.-nek szólították. A régi foglyok mindegyikének még a tábornyilvántartás sem ismerte a valódi nevét. Csak azt, amit őrizetbe vételekor használt. Laci bácsi szerint ez az antifasiszta foglyoknál természetes volt, ő sem tudta minden korábbi bajtársa valódi nevét. Mint mondom, a felszabadulás után emiatt őt is sok meglepetés érte. Táborunk Oberarzt-át (főorvosát), a foglyok által tisztelt volt francia katonaoorvost mindenki Pierre-ként ismerte. Magam csak évek múlva tudtam meg a valódi nevét: Jean Dulac.

Az első gleinai éjszaka után kora reggel nyitották ránk az istálló bejáratú kapuját. Víz van, meg lehet mosakodni. A reggeli feketekávé, kenyér és 1 dkg margarin. Ezután a már megszokott Appell, csoportunk nagysága miatt a foglyszámokat olvasták fel. Egy 30 év körüli SS-altszt, Möller (aki ezután végig Rapportführerünk, kihallgatás-vezetőnk volt) ellenőrzi a létszámot. A buchenwaldi korábbi információink pontos, valóban 200 főből áll mostani munkacsoportunk. Möller jelentést tett egy, a Harnisch vendéglő előtt álló, 30-35 közötti SS-tisztnek, táborunk parancsnokának, W. R. Kenn-nek, aki a jelentés vétele után bejött az udvarra, és rövid eligazítást tartott. Elmondta az építkezéssel kapcsolatos közelebbi és későbbi feladatainkat, majd bemutatta Lagerältesterünket, a középtermetű birodalmi német, zöld vinklis Hans Wolfot.

Néhány évtizedet előreugorva: Kutatómunkám során megkaptam a Ludwigsburgi Tartományi Legfelső Bíróság 1975. október hónapban felvett kihallgatási jegyzőkönyvét. Eszerint: Willi Rudolf Kenn 1914-ben született. Iskolai tanulmányait Neiden nevű községben végezte. Még 1933-ban jelentkezett az SS-be. 1936. októberig különböző SS-alakulatoknál szolgált (pl. a Torgau 5III. 26-os rohamcsoportban). 1936. októbertől 1938. októberig a

Wermacht 11. gyalogezredében, Leipzigben töltötte le tényleges katonai szolgálatát. 1938. októbertől szolgálati helyei az SS-ben: a dachauai KZ-ban kap felkészítést a KZ szolgálatra; a buchenwaldi KZ-ban előbb Block-, majd segédrapportfőnök; a braunschweigi SS–Junker- (tiszt) iskola növendéke. 1943. májustól (a tisztiiskola elvégzése után) Untersturmführeri rendfokozatban a Leipzigi Thekla KZ parancsnokának nevezték ki. 1944. június elejétől lett a BRABAG-gyár KZ-jának parancsnoka. 1945. május 9-én Wermacht egyenruhában Eger (cseh neve Cheb) városnál esett amerikai fogságba. 1945. június 16-án szabadon engedték. Sem a nyugati szövetségesek, sem a német hatóságok előtt nem kellett felelnie náci és SS–múltjáért. 1945. június – 1946. november között Thüringiában élt, ekkor távozott Nyugatra. Köln térségében telepedett le. 1948. szeptemberig a mezőgazdaságban, majd 1953-ig asztalosként, ezt követően 1975-ig technikai munkatársként dolgozott. 1960. augusztusban építkezett jelenlegi lakóhelyén. Megnősült, 3 gyermekük született.

1974–75-ben bejelentéssel éltek ellene, 13 esetet róttak fel bűnéül. Például: X.Y. foglyot megverette, tudtával történt a foglyok dolgoztatása légi-riadó alatt stb. Kenn a tényekre „nem emlékezett”, nem tudott foglyok meggyilkolásáról. Szerinte Möller, a Lagerführer volt a táborban mindenért a felelős. (Ez már csak azért is képtelenség, mert Möller nem Lager-, hanem végig Rapportführer volt; továbbá 1945. februárig tizedes rendfokozatban szolgált. ezt követően léptették elő szakaszvezetőnek.) A Ludwigsburgi Tartományi Legfelső Bíróság 1976-ban — bizonyítékok hiányában — megszüntette az eljárást Kenn ellen. Ez a többszörös gyilkos, aki közvetlenül felelős több ezer foglyotársunk haláláért, békés, háromgyermekes családapaként halt meg 73 évesen 1987-ben.

Ugyancsak később volt lehetőségem megismerni Wolf előéletét és a fel szabadulás utáni sorsát. Az 1902-ben született Hans Wolf, akit (mint azt Laci bácsitól és a többi jól értesült régítől megtudtuk), egy idős nő sérelmére

elkövetett rablógyilkosság miatt ítélték el, 1942-től a buchenwaldi KZ foglya. Itt rövid idő múlva a vasútépítő munkacsoportnak lett a kápója. Előtünk került ide. A Gleina–Tröglitz–Rehmsdorf táborokban sok foglyot bántalmazott tettelesen, másoknak (közvetve és közvetlenül is) halálát okozta. 1945-ben elfogták, bíróság elé került. 1947. augusztusban a dachau-i, ún. Buchenwald-perben a vád sok és a védelem kevés tanújának meghallgatása után a bíróság 1947. augusztus 14-én kötél általi halálra ítélte. Fellebbezése nyomán a fellebbviteli bíróság az előző ítéletet helybenhagyta. Az ítéletet az amerikaiak 1948. november 19-én hajtották végre.

Visszatérve Kennel és Wolffal való első találkozásunkra: Az eligazítás után néhány számot olvastak fel, közöttük Laci bácsiét is. Ők lesznek munkavezetők és kápóink. A 200 főt egy 140 és egy 60 fős csoportra osztották. A nagyobbik tehergépkocsikon elvonult a sátoztábor építésére, a kisebb — amelyben én is voltam — helyben maradt. Részlegünket további két, egy 20 és egy 40 fős csoportra bontották. A nagyobbik az ököristálló fogolykörletté átalakítását, a kisebbik (melyet Laci bácsi vezetett) az SS-körlet berendezését végzi. A munkacsoportokon belül 4 fős brigádban dolgoztunk. A brigádunkba egy francia gépészmunkás (Jean) és két litván szakmunkás (ács, illetve kőműves) került, valamint én. A mi munkacsoportunk ágyak, szekrények, székek stb. beállítását, a vízvezeték és a villany szerelését végezte a fogadóban. A fogolykörletben dolgozók az előkészített priccseket állították össze, illetve csapokkal ellátott vízvezetékot szereltek az udvarra. Megkezdték a drótkerítés telepítését és az őrtornyok felállítását.

Ebédszünetre a fogolykörlet udvarára vonultunk. Mivel konyha még nem volt, hideg ételt osztottak: kenyér, margarin, feketekávé, néhány vékony szelet parizer. (Ekkor láttam életemben először a hajszálvékony acélhuzalból készített margarin-darabolót, amely a kocka alakú margarint 25 egyenlő darabra vágta szét. Néhány rátermett társunkat ekkor jelölték ki az ellátó-szolgá-

latba. Közülük egy fiatal holland óriás, az antifasiszta Harry lett a későbbi két táborunk konyhafőnöke. Az ebédszüneti „tapasztalatcsere” során bizonyosodott be, hogy régi fogolytársaink nagyon rendesek a velük együtt érkezett új foglyokkal. Az idősebbeknek könnyebb munkát adtak, ők maguk is dolgoztak, s csak akkor emelték fel hangjukat, ha egy pribék tűnt fel a közelben. Itt volt látható, hogy lehet előmunkás, kápó valaki a nélkül is, hogy ütné a hozzá besoztottakat. Személyes helyzetem azért volt fokozottan kirívó, mert szinte mindnyájan megtudták életkoromat és azt, hogy egyedül vagyok. Minden ismerős vagy hozzátartozó nélkül. Már akkor éreztem segítőkészségüket, azt, hogy felelősnek érzik magukat sorsomért. Magam pedig igyekeztem jó tanácsaikat megfogadni. Csak egy példa. Jean jó tanácsa és példamutatása a tisztálkodással kapcsolatban. Mint mondta, most kevesen vagyunk, de más lesz a helyzet, ha a tábor feltöltése megtörténik. Míg mások a munka után azonnal igyekeznek majd lepihenni, addig te akkor is alaposan mosakodj meg, mert ilyenkor lesz hely a mosdóban, lesz víznyomás, néha meleg víz is. És nem zavarnak a többiek sem. Szerintem e tanács betartásának is tulajdonítható, hogy egyike voltam azoknak, akik a legutolsók között tetvesedtek meg.

Esténként a sátortábor építésén dolgozók is meséltek munkájukról. Elmondták, hogy a BRABAG-gyárat tulajdonképpen 6 kis településnek szinte a mértani középpontjában építették fel. Északon Torna, keleten Krimitschen, délkeleten az 1800 lakosú Rehmsdorf, délen a 300 lakosú Gleina, délkeleten a 2000 lakosú Tröglitz, északnyugaton pedig Massnitz. (Itt jegyzem meg, hogy Gleinán kívül Tröglitzben, majd december végétől Rehmsdorfban volt a táborunk.) A sátortábort (amely közigazgatásilag Tröglitzhez tartozott) a gyár egykori faterlepének helyén, a gyári főkapuval szemben egy hatalmas, több futballpályanagyságú területen kell felépíteni minden kiegészítő épületével egyetemben. Társaink a kerítés, az őrtornyok, a fa- és téglaeépületek (őrszoba, parancsnokság, őrséghelyiség és konyha) építését, a vízvezeték és a villanyhálózat szerelését kezdték meg. Elmondták, hogy az előttünk itt lévő előkészítő csoport lebeto-

nozta az épületek alapjait. Már ekkor meglepett régi társaim nagy cselekvési kedve, az, hogy esténként még a körletben is órákon keresztül vitatkoztak a másnapi feladatok megoldásáról, anyagszükségletről, létszám-átcsoportosításról stb. Nekünk, a néhány újnak érthetetlen volt ez, ahelyett, hogy lassítanák munkájukat...

Miért ez a nagy hajtás? Megtudtuk. Kenn a fő-építésvezető társunkon keresztül tudatta, hogy a gyár már említett befolyásos vezérigazgatója, Dr. Wille megígérte, hogy ha a tervezett időre elkészítik a sátortábor, eljár majd az illetékeseknél további fogva tartásuk megszüntetése érdekében. Természetesen ez a zsidókra nem vonatkozik — szólt az ígélet. Ezt a beígért lehetőséget azok, akik közülük a Nemzetközi Vöröskereszt útján családjaikkal levelezhettek, meg is írták haza. Fő-építésvezetőnk és néhány közvetlen segítője nyíltan hangot adott az ígélettel kapcsolatos kételyeinek. Pedig tudták (tőlük pedig mi is megtudtuk), hogy a munkacsapatban besúgó van. Nyíltan kimondták, hogy ez az elbocsátásról szóló ígélet része náci rabszolgatartóink tervének.

Kenn és Wolf állandóan az építők sarkában volt, mindenbe beleszóltak, hajtották őket. Megtudtuk, hogy fő-építésvezetőnk az őrség és a foglyok előtt utasította vissza módszereiket. Mint mondta, ha gondjuk van, vele, a felelős vezetővel közöljék észrevételeiket, de a foglyokat hagyják békében, hogy zavartalanul teljesíteni tudják a napi előirányzataikat. Kenn csak hangoskodott, fenyegetőzött vele, de megütni vagy más módon megbüntetni nem merte e bátor kiállású foglyot. Wolf kerülte őt, de a többi foglyot változatlanul hajtotta, molesztálta.

Jól értesült buchenwaldi társaink meséltek Kenn gyors karrierjéről. Buchenwaldban egyike volt a durva, szadista fogláróknak. 1942. szeptemberben még csak tiszthelyettes volt, két év alatt 5 rendfokozattal lépett elő. Ezt akkor és ott csak fogolyéletek árán, csak vérrel lehetett kiérdemelni. És ő elérte. Sőt, elérte azt is, hogy a buchenwaldi törzstábor egyik legnagyobb létszámú külső munkatáborának (teljesen feltöltve) több mint 5000 szerencsétlen rabszolgának lett ura és parancsolója, és több mint 300 SS-katona parancsnoka.

Előéletéhez tartozik még, hogy a dachaui KZ-ban ő is elvégezte a gyilkosok iskoláját. Ott kapott felkészítést pl. Eichman, Höss (Auschwitz alapító parancsnoka) és minden későbbi táborparancsnok. Jelleméről, elkötelezett fasiszta mivoltáról jól tanúskodik egy, még a buchenwaldi szolgálatának idejéből (1942. szeptember) szóló jelentése. „...A buchenwaldi KL parancsnokának. Jelentem, hogy Partiri Glinski politikai fogoly a szigorú tilalom ellenére szovjet politikai foglyokkal vette fel a kapcsolatot, és velük politizált. Alapos a gyanú, hogy G. a táborban illegális kommunista munkát provokál. Ezért kérem legszigorúbb megbüntetését. Eredetileg óras foglalkozású, 41 éves. Aláírás: Kenn.” És e szerencsétlen politikai fogoly további sorsa ezzel megpecsételődött.

Gleina-i fogva tartásunk első napjai egyikén a munkacsapatok bevonulása után nyugati társaink mind nagyon titokzatosak, a hangulatuk feltűnően jó. Vacsoraosztás után (az eddigiektől eltérően) mintegy vezényszóra mindnyájan az épületbe vonultak. Szerintem ezt már a munkahelyeken előre megszervezték. Bent először kis csoportokban suttogva, később hangosan ujjongva adták tudtul egymásnak és nekünk, újaknak, hogy megnyílt a második front. Én a magam 13 évével, de a nálam idősebb új foglyok sem tudták hirtelen felfogni, megérteni, miért ez a nagy öröm. Azért, hogy valahol Franciaországban, tőlünk több ezer km távolságra elkezdődtek valamilyen hadműveletek? Közéleg a szabadulásunk — válaszolták. (De sokáig tartott még!) Utólag is kellemes rá gondolnom, milyen felemelő érzés volt velük együtt lenni, felállva nézni, hallgatni, ahogyan könnyezve saját nemzeti himnuszaikat énekelték. Mindezt nyíltan és hangosan. Ekkor hallottam először a franciák nemzeti himnuszát, a Marseillaise-t. Utána néhány rövid, nagy tapsal fogadott beszéd, majd újabb ének-lés következett. Másnapra mindenki „kicsípte” magát, s bármilyen őket ért sérelmet mosolyogva fogadtak. Később többen is boldogan mesélték, hogy lakó- vagy születési helyükből már kiűzték a megszállókat, hogy családjaik számára már vége a háborúnak. Szerintem már az első napoktól volt egy saját, belső „felderítő-információs szolgálatuk”. Hogy az első időben honnan, nem

tudom, de később a közelben vagy velük együtt dolgozó angol, amerikai, cseh és francia hadifoglyoktól és/vagy a velük szimpatizáló német civil munkásoktól szereztek híreket, sőt, újságokat is. Nekem mindez — már életkorom miatt is — furcsának, ugyanakkor romantikusnak is tűnt. Egyfajta szellemi ellenállást éreztem meg, fedeztem fel az egészben. Dacolás a gyűlölt fogva tartókkal. „Nekünk minden jó, ami nekik rossz.”

Elkészült a sátoortábor kerítése, befejeződtek az őrtornyok, az őrszoba, a konyha és három lakósátor felállítása, berendezése. A többi sátor és más épületek építése tovább tartott. Őrségünk továbbra is a gleinai fogadóban volt elhelyezve, onnan látta el tröglitzit szolgálatát. Ekkortájt fejeztük be mi is a gleinai SS-körletbeli munkát. Lakóhelyünk Gleinában maradt, de munkára már a sátoortábori építőkhöz lettünk beosztva. A másik, a 40 fős csoport továbbra is a gleinai körlet berendezését végezte. A velünk 160 főre kiegészült építőcsapatot naponta hatalmas teherautók szállították a tröglitzit tábor építéséhez és vissza.

Június 11-én egy ezerfős, többségében magyar zsidó szállítmány érkezett Buchenwaldból. Őket is Gleinában helyezték el. Az ő feladatuk a gyár újjáépítése volt. Az istállóba való betelepítésük miatt a mi addigi kényelmes elhelyezésünk megszűnt, zsúfolttá változott. Megérkezésük estéjén az újak közül az egyik Laci bácsit kereste meg. Különvonultak. Ő ezt követően a nyugatiakkal történt egyeztetés után már másnapra átszervezte saját 20 fős munkacsoportját. A most érkezettek közül négy fő Laci bácsihoz került. Két új társunk R (orosz), a másik kettő P (lengyel) volt. Mind a négyen műszaki szakemberek.

A BRABAG-ban dolgozó újak több nagy munkacsoportba osztva naponta gyalog tették meg az utat a gyárba és vissza. Esténként panaszkodtak a munka, valamint a ki- és a bevonulásuk körülményeire. Kenn és Wolf ugyanis a gleinai falujelző táblától a gyár előtti sóderbányáig az előmunkások és kápók kivételével mezítláb meneteltette a foglyokat. A falu szélén Halt! Schuche ausziehen! Marsch! (Állj! Cipőt lehúzni! Indulj!) A gyár előtti sóderbányánál felvételük. Este munka után ugyanez megismétlődik. Az apró kavicsos út-

test hamar felsértette társaink lábát, a talpak véresek. A sebek megtisztítására, bekötésére a munkahelyeken nincs lehetőség. Az újakkal jött kápók és előmunkások többsége köztörvényes. Hajszolják, ütik beosztottaikat.

A június 11-én érkezettek „beidomításának” végeztével Kenn bebizonyította, hogy kitűnő tanítványa volt a dachau-i tanfolyamnak. Elrendelte a „díszmenet” mindennapos alkalmazását. Eszerint a foglyok ötös oszlopainak ki- és bevonuláskor a kapunál, és a mindenható táborparancsnokunkkal való minden találkozáskor lehajtott fejjel, kezeket összefogva, dobogó léptekkel kellett vonulni. A csoportvezető vagy kápó a menet ütemének megfelelően szótagolva, hangosan jelentette az elvonuló kommandó elnevezését és létszámát. A második héttől kezdve bevezette, hogy a csoportok előtt egy fogoly táblát vigyen, amelyre nagy gót betűkkel fel volt írva a csoport elnevezése. Pl. Eisenbahn-Kommando (vasútépítő munkacsoport), Wasserleitungsbau-Kommando (vízvezeték-építő munkacsoport) stb. A munkahelyekre érkezéskor ott, a táborba bevonulást követően pedig külön e célra kijelölt helyen kellett a táblákat tárolni. Néhány hét után a foglyok öltözetén meglátszott munkahelyük. Nem lehetett letagadni, hogy az illető hol dolgozik. A romeltakarítóké koszos, rozsdás, az építőké cementes, malterfoltos stb. Éppen emiatt is nehéz volt a munkacsoportok cseréje, átkerülés másik csoportba. A legrosszabb, a fizikailag megerőltető és legszennyezőbb munka a vasút- és vízvezeték-építő, a kábel-fektető és a tartályokat tisztító társainknak jutott.

A szinte naponta ismétlődő légiriadó miatt Dr. Wille utasítást adott a saját, valamint a lakótelepen élő gyári vezetők és családtagjaik biztonságos elhelyezését szolgáló, 40 m mélységben lévő óriási óvóhely elkészítésére. E feladatra Kenn két, 200 fős munkacsoportot szervezett, amelyek két 12 órás műszakban, szörnyű körülmények között és ütemben voltak kénytelenek dolgozni. Mi magunk is naponta láttuk új társaink szenvedéseit műszak után, amikor vérző lábakkal, fáradtan, izzadtan, a sokszor órákig tartó Appell miatt nem mehettek be a körletbe. Az udvaron kellett állni, állni! Mindegy, hogy szakad az eső, és

már nagyon fáradt vagy. A sorakozó utáni vacsoraosztást követően erőtllenül rogytak le fekvőhelyeikre. Sajnos, emiatt is csak kevesen vették igénybe a szűkösen biztosított tisztálkodási lehetőséget. Mindezeket észelve, a fő-építésvezető (Kenn hozzájárulásával) úgy rendezte a mi csoportunk munkarendjét, hogy munkaidőnket megemelve később érkezzünk Gleinaba. Ezzel a mi 200 főnk nem zavarta az újak tisztálkodási, pihenési lehetőségeit. Segítőkészségére jellemző, hogy az újak közül néhány társunkat átvett a gyári munkacsoporttól a sátortábor építéséhez, ahol az őrség csak a már elkészült kerítésen kívülről tudta figyelemmel kísérni tevékenységüket, és nem kellett a napi mezítlábas menetelést sem végigélniük. A már elkészített sátrak is jó fedezetül szolgáltak, nyugati társaink sem hajtották a hozzájuk beosztott segédmunkaerőt. A nyugatiak között pedig volt vállalkozó a cserére, akik a fizikailag gyengébb és idősebb társaik helyett a gyárba mentek dolgozni.

A kíséret sem tagadta meg önmagát. Sokan az új Häftlingeek közül már az első napok után sérülést szenvedtek a veréstől. Szerencse, hogy őrök ekkor még csak a ki- és bevonuláskor élhették ki szadista hajlamaikat, mert őrláncuk ekkor még csak a gyáron kívül volt, a munkahelyeken nem voltak benn az őrök.

A gyári munkakörülmények minden munkacsoport számára az emberi képzeletet meghaladóan szörnyűek voltak. A romeltakarításnál, de szinte minden munkahelyen csak két szerszám volt ismert, a csákány és az ásólapat. A betont is ezekkel kellett bontani. Ha a szerszámnyél eltört, még jó, hogy ha a fogoly egy kiadós veréssel megúszta. A megrongálódott villanyvezeték cseréjénél a kiadós aknákból a régi kábeleket felszedni, és az újakat lerakni pusztán kézzel kellett. A vízvezeték-rendszer javítását, építését végzők napokon keresztül dolgoztak térdig, derékig vízben.

A többemeletes ház magasságú, sok ezer köbméteres üzemanyag-tároló tartályok belső tisztítását is minden munkavédelmi eszköz (kesztyű, szemüveg, álarc) nélkül végezték. E hatalmas ciszternákba a derekukra hosszú kötelet kötve engedték le a foglyokat, akiknek (míg onnan ki nem húzták őket), az oldal-

falakra lerakódott kátrányt, rozsdát a kezdetleges szerszámokkal kellett levakarni, majd vödörrel felhúzni a levakart szennyeződést. Sokan lettek rosszul közülük. Már az első napokban történtek mérgezéses megbetegedések. A kátránytól, rozsdától napok alatt fekete vagy vörös lett a csikos rabruha. A szennyeződés beivódott a bőrbe, átjárta a tüdőt, könnyeztette a szemeket. (A foglyok halál-okainak feltüntetése többségében valótlán. A rendelkezésekre álló több száz főt tartalmazó névjegyzéken mégis sok esetben tüdőbetegséget jeleztek be a halál okaként.)

Ahogy készültek el az óriási sátrak Tröglitzben, úgy küldték ütemezetten az újabb, többségében magyar zsidó fogoly szállítmányokat Buchenwaldból. Június 15-én 1000 fő, 22-én 947 fő, július 20-án pedig 1250 fő érkezett. Ezek az új társaink már nem Gleinaba, hanem az új tröglitzi sáto táborba kerültek. Így töltődött fel június végére a BRABAG zeitzi gyárának koncentrációs tábora mintegy 3000, július végére pedig több mint 4000 főre. Ehhez érkezett még szeptember 8-án újabb 1000 fő, végül 1945. február 6-án Rehmsdorfba 1175 fő. (Ez utóbbi adatot 2002-ben kaptam a Buchenwaldi Gedenkstätte Archivumától.) Minden szállítmány magával hozta a többségükben zöld és fekete háromszöges tisztségviselőit. Ezek, valamint a mi csoportunkból itt maradt nyugatiak lettek végül a tábor és a munkahelyek felelősei.

Tröglitzi átköltözésünkig csak ritkán találkoztunk az újakkal. Mire mi táborbeli munkahelyünkre értünk, az ott lakók — néhány tisztségviselő, illetve belső munkán lévő fogoly kivételével — már elvonultak a gyárba. A sátrak méreteire jellemző, hogy azokban a négyszintes fekvőpadokon (pricceken) összesen 600-800 fogoly volt összezsúfolva. Egy főre mintegy fél méter szélességű fekvőhely jutott. A barakkfelelősök deszkafallal itt is leválasztották kuckóikat és az irodát. A mosakodó-tusoló tulajdonképpen egy betonozott aljzatú nyitott vízvezeték- és csaprendszer volt, az utóbbi alatt fémlemezről készített vályúkkal és vízelvezetéssel. Ugyancsak a szabad ég alatt volt a latrina. Egy kb. fél méteres magasságban elhelyezett arasznyi átmérőjű gömbfa, mögötte a

szennygödör. Fogoly főorvosunknak köszönhető, hogy a járványt elkerültük, mert az ő utasítására a belső munkások naponta klórmésszel fertőtlenítették. Az igénybe vevőknek pedig klórmeszes vízben kellett kezet mosni. Az első időben, amíg nem szoktuk meg a latrina használatát, a foglyok közül többen belestek öreink és néhány kápó nagy derűtségére. Az a szerencsétlen, aki így járt, a tusolást (és a ruhamosást) követően kénytelen volt nedves öltözetben munkára vagy sorakozóra menni. Persze hiába mosta ki a ruháját, közelében a bűz szinte elviselhetetlen volt. Állítólag az is francia főorvosunk határozott felépítésének köszönhető, hogy a mosakodó-tusoló és a latrina kerítést kapott. A járványveszélyre való hivatkozással pedig két másik gömbfa felszerelésére is sor került (mintegy háttámasztéknak) a korábbi egy helyett.

A tröglitzi tábor építésénél sokféle munkán voltam: betont talicskáztam, segédmunkát végeztem ácsok és kőművesek mellett. Ástam árkot vízvezetéknek, fektettem bele csövet stb. Szinte minden munkára beosztottak, csak éppen üvegezésre nem, mert — szerencsémre — volt két bajtársam, akik valóban üvegesmesterek voltak. Így nem buktam le.

A tábor áramellátásának, reflektorok, a védővilágítás és a magasfeszültségű drótkerítés műszaki próbája során — ahol több német civil szakember is jelen volt — halálos áramütéses baleset történt. Mi, táborépítkezésen dolgozók a helyszínre szaladtunk. Egyik társunkon már nem lehetett segíteni, a másik csak megsérült. Mikor kiderült, hogy egy birodalmi német fogoly az áldozat, Wolf, sőt még Kenn és törzse is hamar előkerült. Gyorsan megállapították az elhunyt felelősségét. Este Gleinaban azt suttozták, hogy nyugati társaink ekkor szabadultak meg a velünk együtt érkező besúgótól. Az esetnek más fogolytársunkra nézve nem lett semmi következménye.

A sátortábor felépítésének teljes befejezéséig mi változatlanul Gleinaban laktunk. Itt történt egy este műszak után, hogy brigádtársam nevemet hangoosan szólogatva keresett. Amikor ezt egyik néhány nappal korábban érkezett magyar fogoly meghallotta, magyarul szólt a mellette állóhoz: Szegény gyerek!

Ha tudná, hogy az apját az SS agyonlőtte...! Ezt hallva, hangosan sírva tiltakoztam, hogy ez nem lehet. Tény, apuról három hónapja már semmi hírem nem volt, de éreztem, tudtam, meg voltam győződve róla, hogy életben van. A hír által kiváltott sokkot látva az ismerősök vigasztaltak és az egész társaság előtt kellett elmondanom addigi életemet. Már másnaptól éreztem az eddigieknél is fokozottabb gondoskodásukat, segítségüket.

A táborépítés befejezéséhez közeledve egyre kevesebb lett a segédmunkaerő-szükséglet. Ezért a mi 20 fős munkacsoportunkat is a BRABAG-ba vezényelték dolgozni. Ezt követően saját talpunkon éreztük, szenvedtük meg mi is Kenn-nek a mezítlásos menetekre vonatkozó parancsát, amit addig csak a június 11-én érkezettekől hallottunk. Amíg Gleinában volt a körletünk, nap, mint nap így történt ez ki- és bevonulásunk során.

A sátoortábor teljes befejezése után a régi 200 fős Baukommando megszűnt. Tagjait néhány kivétellel visszaszállították Buchenwaldba. Az itt maradók — műszaki emberek lévén — a gyári munkacsoportok vezetői lettek. Többségük az utolsó napokig velünk volt. És emberek maradtak! A Baukommando nem zsidó Häftlingjei közül novemberben ötvennyolc főt szabadon engedtek.

Tröglitzben

A tröglitzai tábor elkészülte után — a volt Baukommando maradványai és a június 11-ei szállítmány tagjai — átköltöztünk a sátoortáborba. Gleinai volt körletünk lett a már Tröglitzben lévő tábor kórháza. Az őrség állandó körlete is Gleinában maradt. Számunkra is megkezdődött a rabszolgák mindennapos élete. Laci bácsi határozott utasítást adott: Most, hogy már egy helységben van az egész tábor, kettesével költözzünk más-más helyre! Lehetőleg külön sátrakba,

de úgy, hogy mi ismerjük a párosok helyét. A miért? kérdésünkre az volt a válasza, hogy ha valami akadály adódik, ne lehessen az egész társaságot azonnal megtalálni. Ez világos beszéd volt, s így is lett. Jeannel ketten a főbejárat melletti sátorba költöztünk.

A táborban óriási Appellplatz. Reggelenként gyors létszámenellenőrzés, mentet a gyárba. Egész nap munka. Este bevonulás. Appell óráig, egzecíroztatás éjszakáig. Nincs idő mosdani, pihenni, aludni. A fogoly, csak akkor tudott kicsit lazítani, ha a gyárban rendes civil munkás mellé került. Magában a gyárban kevés az SS-, őrláncuk a gyár kerítésénél van elhelyezve. Közvetlen munkaterületre csak akkor vannak beosztva, ha sok fogoly dolgozik egy-egy munkacsapatban. Azt, hogy az őr és a kíséret szemében az egykori 200 fős Baukommando kivételesnek számított, az bizonyítja, hogy az őrök már ütök, verik a menetelőket, sőt, több fegyverhasználat is előfordult. Már nem voltak a nyugatiak, többségében már csak zsidók voltunk.

Laci bácsi egy 80 fős karbantartó munkacsapatnak lett a vezetője, amelybe korábbi csoportját is áthozta. A gyárba beérkezéskor a többiek munkahelyeinél mi tizenketten kiváltunk, és kíséret nélkül mentünk tovább a gyár lakatosműhelyébe. A munka befejezése hangjelzésre történt, csak ezután kezdődött a takarítás, a munkahelyek rendbetétele. A reggeli kiválásunk helyén állt össze ismét a munkacsapat, ahonnan azután már együtt vonultunk a táborba.

Jóllehet, a gyárban munkanapokon 12, vasárnap pedig 8–10 óra volt a munkaidő, mégis táborbeli életünk volt a nehezebben elviselhető. A sátrakban a felső szinteken gőzfürdőnek beillő hőség volt. Nem lehetett aludni. Ha esett, a vastag ponyvák fülsiketítő zajt adtak. Elképzelhető viszont a több ezres tömeg sorsa az őszi–téli napokban a fűtés nélküli sátrakban... (A tábort a kb. 3 km-re lévő rehmsdorfi barakkokba csak december utolsó napjaiban költöztették át. E tábort hivatalosan 1945. január 1-jén nyitották meg.) A rendszeres Appellek között sem volt ritka — de mindig csak este — a több órán át tartó. (A munkát reggel pontosan kellett kezdeni!) Mindegy, hogy esett az eső,

fújt a szél vagy -20 fok hideg volt. Mindenki tudta, hogy erre semmi szükség, de ez is szerves része volt a KZ-k megalázó, gyilkos programjának. A 12 órás műszak után a céltalan, órákon keresztül tartó ácsorgás, dresszírozás mind-mind a pihenés és a tisztálkodás drága idejét vette el tőlünk. Sokszor megtörtént, hogy 6 vagy még több óra telt el a déli sovány ebédünk elfogyasztása óta. Ezért mindenki nagyon éhes volt már. A hosszan tartó esti Appellek után nem mindig volt vacsora, ha mégis, általában egy hideg — levesnek mondott — lötyt. Sokan közülünk nem bírták a mindennapos tortúrát, leültek, összeestek. Ha ezt a barakkfelelős vagy kápó vette észre, akkor ők, ha az SS-, akkor azok kezdtek el szórakozni velük, s a tortúra másnap, esetleg később folytatódott. Igazán nem volt ritka, hogy a fogoly végül „feladta”. Igen sokszor volt emellett részünk ún. Sonderappell-ban (rendkívüli sorakozóban). Ezek sokszor takarodóig tartottak s céljuk minden esetben büntetések kiszabása volt, amikor is „bűnös” társunkat nyilvánosan megkínozták vagy agyonverték.

A táborlétszám teljes feltöltése után az SS-őrség a nagyobb munkacsoportnál a munkahelyeken is megjelent. Egyre nehezebb volt szemük elől eltűnni. Különösen igaz volt ez, amikor egy rosszindulatú őr- a foglyok közül kiszemelt magának egy vagy több arcot, esetleg számot, akit, akiket ezután állandóan zaklatott, ütött, nem hagyott nyugodni. Az esetek többségében ennek a Häftling halála lett a vége, mert hóhéra addig űzte, míg az a halált választotta (drótkerítés, kilépés a sorból) vagy „szökés közben” lőtte le, esetleg verte agyon. A letragikusabb mégis az volt, amikor a fogoly fizikailag és szellemileg teljesen összeomlott, munkaképtelenné (muzulmáná) vált. A soron következő „kis” szelektálások során a buchenwaldi visszafuvarhoz (az üresen visszatérő tehergépkocsikat töltötték fel velük) sorolták be e szerencsétleneket. Innen pedig vagy éhhalál a Kistáborban vagy Birkenau volt a végállomás.

Azóta már fény derült arra is, hogy a náci kutató intézeteikben kikísérlezték a foglyok étkeztetésének azt a legkevesebb tápértéket biztosító össze-

tételét, amely fokozatosan csökkenő, de 6–12 hétig tartó fizikai igénybevételeket tette lehetővé. Ezek alkalmazásával elérték, hogy a táborok élelmezési, higiénés stb. feltételei az átlagos emberi szervezet túlélési időtartamát 3 hónapig biztosították. Ennyire volt beprogramozva egy-egy Häftling élete. Fentiek igazolására egy későbbi példát említek. Buchenwaldból érkezett parancsra Tröglitzből november 21-én ötszáz, majd egy hét múlva újabb ötven foglyot szállítottak földalatti munkára (figyelem: *munkaképes foglyokról* van szó!) a thüringiai Berga-Schwalbe-V. fedőnevű táborba. A Schwalbe-V. táborparancsnoka a foglyokat alultápláltság miatt munkaképtelennek minősítette, és az egész szállítmányt visszaküldte Buchenwaldba.

Az örök között volt egy tiszthelyettes. Ez a 20–25 éves, 190 cm magas bandita mindig nagyon pedánsan — nyáron fehér egyenruhában — járt. Pusztaszórakozásból szinte rendszeresen lőtt a foglyok közé. Minden megtorló akcióra önként és elsőnek jelentkezett. Valamelyik közeli női táborbeli kiküldetése során fehér egyenruhája vérrel annyira beszenyeződött, hogy azt nem lehetett kitisztítani. A tábori műhelyben dolgozó két szabót, akiket erre kijelölt, munkájuk sikertelenségén feldühödve egyszerűen lelőtte.

A tábori műhelyek (eredeti céljaiktól eltérően) elsősorban a tisztségviselőket és az SS-t szolgálták ki. A feszes felügyeletet kijátszva mégis sok tárgyat készítettek — foglyok közvetítésével — a gyárban dolgozó német munkásoknak, mestereknek (pl. órajavítás, cipőkészítés stb.) Nem ingyen, s így mindenki jól járt.

A BRABAG-ban leghosszabb ideig a lakatosműhelyben dolgoztam, ahol csövek, idomvasak stb. méretre vágását, hegesztéshez való előkészítését, lánghegesztő palackok és pisztolykészletek szállítását végeztem. A hegesztést két orosz társunk vagy a három kassai és egy német civil munkás csinálta nagy szakértelemmel. Munkánkhoz szerszám, munkapad, satu stb. helyben volt biztosítva. A csövekért, idomvasakért a központi telepre kellett mennünk egy kis kézikocsival és a kiírt igényléssel. Ezekben az esetekben viszont a gyáron belül is kellett az SS-kíséret. Mivel magatartásunkra nem volt panasz, a műhelyt ve-

zető mérnök a nyersanyag és a különleges szerszámok vételezését inkább a civil német munkásokkal végeztette el, hogy az SS-őr ne szokjon be a műhelycsarnokba. A velünk együtt dolgozó civil német munkások többsége rendes volt, időnként nekünk is jutott az ő szegényes ételükből egy-egy szeletke kenyér, szendvics, zsemle stb.

A hatalmas lakatosműhelyben foglyok csak mi — a kétszer 6 fős brigád — dolgoztunk. Ez kedvező lehetőségeket nyújtott francia barátainknak és a kassaiaknak az éppen bent dolgozó vagy oda bejövő cseh vagy a nyugati hadifoglyokkal (amerikai, angol, francia) való találkozásra. Ők valamennyien egy, a közelben lévő hadifogolytábor lakói voltak. Körülményeik a mienkéhez képest fényűzőek. Táborukból a gyárba és vissza egy I. világháborús hosszú Wendlipuskás öreg Weermacht-katona vagy Volksturm (népfelkelő) kísérte őket. Húsz, harminc fogolyra jutott egy őr. Az öreg katonák napközben a gyár főbejárati portáján szundikálhattak. Nekik is jó volt. A többségében fiatal- vagy középkorú életerős katonák ellátták őket szívnivalóval, pótélelemmel. A hadifoglyok levelezhettek családtagjaikkal, csomagokat kaptak. (Mint mondták: nem mindig sértetlenül. Időnként megdézsmálva vehették kézhez.) Jeannak és a kassaiaknak a velük kialakított, rövid ideig tartó kapcsolata sokat jelentett számunkra. Mindennap friss híreket a frontok helyzetéről, de került tőlük néha-néha valami finom harapnivaló is.

A BRABAG-ban a hadifoglyokon és Häftlingeken kívül sok kelet-európai önkéntes és kényszertoborozott munkás, nő és férfi dolgozott. A nyugati országokból kevesebben, csak francia és olasz férfiak. Polgári ruházatukon jól látható helyen volt feltüntetve nemzetiségük. Városokban, általában ipari üzemekben dolgoztak, és munkásszállásokon laktak. A kisebb településeken gazdákhoz adták ki őket munkára. Bizonyos fokig ők is „Häftling-utánpótlás” voltak. A kelet-európaiak kisebb vétségért is könnyen azzá lettek. Legtöbb esetben német nővel vagy férfival kialakult intim kapcsolat miatt. Gyakran alakult ki a faluban, tanyán egyedül maradt gazdafeleség, illetve özvegy, és a nála dolgo-

zó külföldi férfimunkás közötti ilyen kapcsolat. Volt arra is példa, hogy az orosz vagy ukrán kényszermunkás az életével fizetett e „fajgyalázásért”.

Emlékezetes számomra a valamikor augusztus 10. és 12. közötti gyári ünnepség, amikor a BRABAG-ban ismét megkezdődött a termelés. Több helyen gyülekeztették a munkásokat, mi a műhelycsarnokban hallhattuk a történeéseket. Az ünnepség alatt egy magányos repülőgép körözött sokáig nagy magasságban a gyár felett. Légiriadót nem rendeltek el, tüzet sem nyitottak rá. Hadifogolybarátaink már akkor mondták, hogy valószínűleg ez a gép készítette el a felvételeket a következő légitámadáshoz. Az ünnepség azért is emlékezetes még, mert a műhelyfőnök csoportunk minden tagjának néhány BRABAG-Márkát adott jutalmul. Ezt a kb. 4x4cm nagyságú, különböző színű és címletű kartonpapír-zsetont a gyári kintinban sörre, zsemlére, margarinra, műmézre stb. lehetett beváltani. A bevásárlást nekünk — az SS-őrrel való találkozást elkerülendő — civil mesterünk és a fiúk hadifogolybarátai végezték el, megrendelés szerint. Meglepett, hogy francia barátom mindkettőnknek csaknem a teljes összegért konyhasót hozatott. Az akkor vásárolt élelmiszerek nagy részét és a több kiló sót a gyengélkedőn adtuk le. Ekkor, 13 évesen nehezen értettem meg, hogy miért kell az engem megillető többletéllelmiszert másoknak, kórházban levőknek átadni. Volt tehát fontosabb a személyes érdekemnél. Ma már természetes, de akkor, a nélkülözések közepette kölyök fejjel nem volt az.

Jelentkeztek az első veszteségeink. A táborban elhunytak tetemeit a közeli Altenburg (34 fő), Gera (446 fő) és Weissenfels (229 fő) városokba szállították és az ottani krematóriumokban hamvasztották el. Több társunk örök nyughelye a gleinai (32 fő) és a mumsdorfi (264 fő) temetők tömeg-sírjaiban van. A táborban elpusztult (szerintem) 1005 fogolyból 480-nak az adatai megvannak. Gleinában, Mumsdorfban és Weissenfelsben nem vették nyilvántartásba az ott eltemetett, illetve elhamvasztott, összesen 525 áldozatot.

Mumsdorfról: G. Schliedlausky, az SS weimari főtörzsorvososa már 1944. augusztusban utasította Kennt, ha úgy adódik, a fogolyhullákat a szovjet hadi-

fogylok mumsdorfi tömegsírjaiban földeljük el. 1945. márciustól Altenburg, Gera és Weissenfels krematóriumai már nem vállaltak hamvasztást. Ezután sok elhunyt foglyot a Mummsdorf Phönix nevű egykori külszíni fejtésén lévő tömegsírokba temették. A holttestek szállítását megkönnyítette, hogy a BRABAG-gyárat üzemi vasútvonal kötötte össze a külszíni fejtéssel. A hatóságok (lakossági bejelentés alapján) 1945. június 29-én Mummsdorffban 3 tömegsírt nyitottak meg. Az elsőben 136, a másodikban 94, a harmadikban pedig 34 tetemet találtak. Azonosításuk 220 esetben nem volt eredményes. A halál oka 94 esetben tarkóelővés, a többieknél nem volt megállapítható. Az azonosított 44 fő lengyel, magyar és orosz volt, közöttük két nő és egy 9–10 éves lengyel gyerek. Az előtalált fogolyszámok — néhányat kivéve — a buchenwaldi sorozatba tartoztak. Véleményem szerint a mumsdorfi áldozatok döntő többsége az 1945 tavaszán Rehmsdorffon átutazó fogolyszállítmányok tagjai voltak. A fasizmus e 264 áldozatának maradványait — hivatalos szertartással — Mummsdorff temetőjében egy tömegsírba temették.

Azok a foglyok, akik a korábban már említett vegyileg veszélyes munkahelyen dolgoztak, egyre soványodtak, nem tudtak tisztálkodni stb. Elkerültek előbb a gyengélkedőre, majd Buchenwaldba. Nem írt róla senki, pedig tény, hogy a Buchenwaldból Tröglitzbe, később pedig Rehmsdorffba havonta egy-két alkalommal különböző anyagokat szállító tehergépkocsik vitték vissza a munkára alkalmatlannak minősített társainkat. Kiválogatásukat minden esetben maga Kenn végezte. Arra is volt példa, hogy a tisztégviselők és az SS által nem kedvelt, de egészséges fogolytársunkat is így tüntették el a táborból. Ment velük a személyi lapjuk RU rövidítéssel: visszatérése nem kívánatos.

A bevonuláskor rendszeressé tették a motozásokat. Akinél valamilyen (a gyárból származó) tárgyat találtak, az a fogoly a büntetőkommandóba került, ami egyenértékű volt a halállal. Munkájuk sóderkitermelés és szállítás csillével. Étkezés naponta egy alkalommal. Lakhelyük földbe ásott verem, őrök pedig a legvadabb SS-ek voltak. Mindezek ellenére is nem kevés tárgy került a gyár-

ból a táborba. Mivel a kés tiltott tárgy volt, a foglyok a kanál nyelét kalapálták, reszelték ki késnek. Mi, a lakatosműhelyben dolgozók az elhasznált fémfűrészlapból köszörültünk magunknak kést. Egyik napon egy másol dolgozó fogoly kért meg, hogy készítsek számára is késeket. Először 2, később 3 db-ot sikerült becsempésznem. Hogy ezek a kések hova-kihez kerültek, csak később tudtuk meg.

A légiriadók ebben az időben már rendszeresek voltak. Az éjszakai riadók alatt a tábor világítását is kioltották, pedig úgy tudtuk, hogy a táborok kivilágítását nemzetközi egyezmények írták elő. Egy nappali légiriadó során az őrség a gyárból a közelben lévő kavicsbányába zavart bennünket. A riadó után a gyárban két halott foglyot és több őrt szedtek össze. Civil mesterünktől tudtuk meg a történeteket. A gyárkéményen dolgozó egyik idősebb foglyot — mert lassan jött le munkahelyéről — SS-őre lelökte a mélybe. Az idős társunkkal együtt dolgozó jugoszláv fogoly az őrt leszurta, fegyverét elvette és több őrt terített le, mire sikerült őt lelőniük.

A Appellnál ekkor láttam újra az általam készített és becsempésztett egyik kést. Ilyeneket kerestek. Általános motozás. Az SS tombolt. Tucatszám vertek véresre foglyokat. Nyilvános kikötés, botozás. Mindent átkutattak, de semmi tiltott dolog nem került elő. A jugoszláv foglyok egy részét mégis büntetőkommandóba, másik részét Buchenwaldba, a tábori Gestapóra szállították. (A melléktáborokban általában nem, így nálunk sem volt politikai osztály, azaz Gestapo-kirendeltség.)

Gyerekfejjel is örültem annak, hogy hiába az óriási megalázás, üldözés, terror, mégis vannak, akik szembeszállnak, mernek és tudnak ellenállni rettegett ellenségünknek.

Egyik Appellnál létszámhiány volt. Egész éjjel álltunk ellenőrzés-ellenőrzés után. Csak hajnalra derült ki, hogy egy társunk valóban hiányzik. Néhány nap után került csak elő, állítólag Ausztriáig jutott el. Egész napos Appell, botozás, kikötés. Társunk megkapta a szökevény-jelzést: hátán nagy fehér négyyszögben

piros kör. Ha a kerítéshez közelít, az őrség felszólítás nélkül tüzel. A büntetőkommandó szállására került. Nappal nem engedték munkára, különféle kiagyalat büntetésekben volt része. De ez a 19 éves magyar fiú, akit ezután magunk között „futó”-nak nevezünk, ahogy enyhült az SS ébersége, egy halott fogoly ruháját felvéve kiment dolgozni, majd másodszor is megszökött. Ezúttal sikeresen. Csak a felszabadulás után találkoztam vele. (Mellesleg: egy szót sem tudott németül.)

Töprengtem rajta, de leírom. A táborban ekkor, 1944. augusztusában egy adag kenyér volt egy db ruhatetű ára, mert aki ezt bemutatta, meleg vízben megfürödhettek, ruháját pedig fertőtlenítették. És volt, aki odaadta érte egy napi kenyéradagját. Később annyira eltetvesedtek a foglyok, hogy nem kellett kenyérért venni. Igaz, extra fürdés (és fertőtlenítés) sem járt miatta!

A sűrű légiriadók nem kis kárörömet jelentettek számomra. Láttam, hogy félnek rettegett uraink. Ahogy megszólalt a sziréna, felvették rohamsisakjait, előkészítették gázálarcaikat, és szaladtak az egyszemélyes óvóhely-kupolákba. Még az egérlükbe is belebújónak... Bennünket legtöbbször a tábor melletti sóderbányába tereltek. Mi ott hanyatt fekvé néztük az — csak a kondenzcsíkok alapján észlelhető — óriási légi-kötelékeket, hallgatva a jellegzetesen mély, átható motorzúgást.

Augusztus 16-án nappali riadó, és a napokkal előtte felavatott, most már termelő gyár rövid idő alatt ismét romokban hevert. Azok a foglyok, akik akkor a táborban voltak — látva, hogy az örök fegyvereiket, felszereléseiket a toronyban hagyva szertefutottak, — az áramkiesés miatt áttörték a drótkerítést és különböző irányokba szétfutottak. A riadó végeztével megkezdődött begyűjtésük. Volt, akit csak két nap után hoztak vissza. Érdekes, hogy szinte senkit sem bántottak. Ekkor azon csodálkoztam, hogy voltak olyanok is, akik bennmaradtak a táborban. A légitámadás alatt és miatt a környező községek lakosai saját gondjukkal voltak elfoglalva. Egy társunkat pl. romeltakarítás közben lapáttal a kezében fogtak el az örök. A ház lakói nem akarták engedni,

mert olyan tevékeny volt a mentés során. Talán ez is közrejátszott abban, hogy elmaradt a közös megtorlás. Mivel a megkésve elrendelt légiriadó miatt sokan a gyárban maradtak, a légítámadásnak már fogolyáldozatai is voltak. A szövetséges légierő támadási pontosságára jellemző, hogy a gyár előtti mintegy 10 m széles út túlsó oldalán lévő táborunk lakó- és másfajta sátrai, épületei a repeszekről szinte rongyosak lettek, de magának a tábornak többhektáros területére egyetlen bomba sem esett.

Az áldozatok számát illetően több (úgynevezett „hivatalos”) adattal találkoztam. Az augusztus havi fogoly halottak száma az SS adatai szerint 14 fő; a gyár nyilvántartása szerint 80 fő; L Czossek német helytörténész szerint is ennyi; a negyedik adat 44 főről szól. A megdöbbentő (és jellemző az SS-re), hogy az augusztusban elhunytak közül hamvasztásra küldött fogolytetemek között egynél sincs a halál okának „bombatámadás” megjelölve, sőt, a névsorban augusztus 16-ai időponttal csak egy elhunyt társunk neve szerepel.

Ez a gyár elleni légítámadás azért is emlékezetes számomra, mert az azt követő napok egyik estéjén Jean engem is megkért, hogy segítsék neki összehívni az itt már különböző sátrakban lakó, ismert nyugatiakat. Összejövetelük ideje alatt „falazni”, figyelni kellett, hogy zavartalanul megtarthassák a párizsi felkelés győzelmének, a főváros felszabadításának szerény megemlékezését. Érdekes, minden zárva volt előlük, mégis tudtak e számukra fontos eseményről. Az értesülések megszerzésében nagy segítséget jelentettek a szövetséges hadifoglyokkal kialakított kapcsolatuk. A hírekből a táborban lévő „szakemberek” levonták következtetéseiket a front helyzetének alakulására.

A légítámadás utáni első munkanapon SS-kísérőnk nem maradt le a gyárkapunál. Velünk jött a műhelyig. A német munkások is meglepődtek. A baj akkor kezdődött, amikor csoportunk a korábbi gyakorlatot akarta alkalmazni vagyis hogy 6–6 fő külön dolgozik, és ha kell, egyénileg is keressünk szerszámot. Örünk előbb hangosan fenyegetőzött, végül mérnökünk megértette vele, hogy ez eddig is így volt, mégsem történt szökési kísérlet, csak ő ezt nem lát-

hatta, mivel nem volt ott. Az általunk eddig nem ismert SS-legény feladta. Az épen maradt műhelyrészben ülőhelyet készített magának és ott ücsörgött térdére helyezett géppisztolyával.

A műhelybe nem jött be több, általunk látásból már ismert német civil munkás. Kiderült, sebesült nincs közöttük, de lakásuk a légitámadás során megsérült, azért maradtak otthon. Munkahelyünkön mindenhol törmelék, széttört fémdarabok, csövek, sínek, tartályok, sok helyen még füstölő romok. A műhelycsarnokunk egyik fala beomlott, a tetőzetten hatalmas nyílás, egy ott bezuhant bomba nyoma. A bomba a műhely betonpadlóját áttörve, kb. másfél méter mélyen feküdt. A ferde, kerek nyílásban látható volt deformálódott stabilizátorszárnya. A műhelyvezető mérnök a civileket és a mi 2x6 fős csapatunkat is romeltakarításra osztotta be. A befulladt bomba miatt viszont senki sem merete munkáját megkezdeni vagy végezni még a csarnok másik végén sem.

Mivel a mérnök a „fontosabb helyeken” lévő bombák hatástalanítása ürügyén mindenhol elutasítást kapott, Laci bácsit és Jeant bízta meg, hogy megoldást keressenek az ügyben. Két nagy organizátorunk nem sokára egy középkorú szövetséges repülőtsízt hadifogollyal tért vissza. A szakember azt mondta, hogy a típust jól ismeri, a betonpadlózat bomba körüli feltérése légkalapáccsal vagy szerszámmal a robbanás kockázata nélkül lehetetlen. Mivel a bomba felfüggesztési, szállítási „karikái” láthatóan épek, vállalja, hogy a kivontatásához szükséges drótkötélvégét ráakasztja. A mérnök gondoskodik gépkocsiról vagy csörlőről, amivel a bombát kihúzzák mostani helyéről. A műhelyvezető a környéket kiürítette, távolabbra figyelmeztető táblákat és őrköt állítottatott. Másnap reggel egy hatalmas üzemi csörlőt vontattak a helyszínre, rögzítették azt, majd a tegnap megismert repülőtsízt ráakasztotta a drótkötél kampóit a bombára. Munkája alatt mindenki egyformán szorított az életéért, a sikerért. Rövid idő után épségben jött ki a csarnokból. Lehet vontatni, mondta, majd ő diktálta a csörlőkezelőnek a vontatás ütemét. A bomba — mint egy hízott disznó — rövidesen ott feküdt a műhely padlóján. A repülőtsízt a

bomba hatástalanításával akarta folytatni munkáját, de mérnökünk ezt már nem engedélyezte. Még aznap sikerült német tűzszerészeket szereznie, akik percek alatt kiszereztek a gyújtót, majd elszállították a bombatestet. Ez volt életem első — s mint napok múlva kiderült, korántsem utolsó — közvetlen találkozásom légibombával. A bombakalandot követően napok alatt elvégeztük a műhelycsarnok rendbetételét és a kisebb károk kijavítását.

Néhány nap után a műhelyben Laci bácsi összehívta csoportunkat. Közölte, hogy a táborbeli eligazításon tudatták velük: az SS munkacsoportot szervez a foglyokból a fel nem robbant bombák kiadására. Ő a mi fogolyszámainkat diktálta be a táborirodán, a jelenlegi összetételben. Vagyis: a két francia, a négy szovjet, a két lengyel és a négy magyar (a három kassai meg én) továbbra is együtt fogunk dolgozni. Csoportvezetőnek Jeant bízta meg. Ekkor még egyikünk sem gondolta, hogy ezek voltak az utolsó munkanapok a BRABAG hatalmas csarnokában, mert ezután a tábor felszámolásáig tartó hónapokat számunkra veszélyesebb, de mégis szabadabb körülmények között fogjuk eltölteni. Ez az akkor még nem látott lehetőség segített bennünket ahhoz is, hogy a tábor kórházában fekvő bajtársaink számára segítséget tudtunk nyújtani.

Jogosan vetődhet fel az olvasóban, hogyan emlékszem ennyi év távlatából ilyen időrendben az egykor történetekre. A gleinai körlet- és a tröglitzi táborépítési munkám időben egészen pontosan behatárolható. A gyár lakatműhelyében végzett munkánk az augusztus 16-ai légitámadás után napokkal megszűnt, mivel a mi csoportunk lett a Blindgänger-kommando (fel nem robbant bomba munkacsoport). Az ezután következő munkahelyeim mindegyike az augusztusi, novemberi, januári és márciusi légitámadásokkal, illetve azok következményeivel függött össze. A zeitzi légvédelmi tüzérlaktanya egyik főtisztje ugyanis a mi kétszer 6 fős brigádunkat fegyelmezett magatartásunk és az első hetek önállóan elért eredményei miatt „megtartotta” magának.

1944. augusztus és 1945. március közötti időben szinte minden munkám valamilyen módon a zeitzi légvédelmi tüzérlaktanyával volt kapcsolatban. Az augusztusi felkészítésünk után bombák hatástalanítását, légvédelmi ágyúállások építését és a laktanyai lőtér javítását végeztük. Novembertől (a lőtérjavítás kivételével) a fentiek ismétlődtek, de most már új helyeken. Az 1945. januári légítámadás utáni munkánk bombák hatástalanítása, romeltakarítás, majd kőművesek melletti segédmunka volt.

A táboriroda jóváhagyta az új, a bombahatástalanító kommandó felállítását. A reggeli Appellnál a mi számainkat már külön olvasták fel. Felsorakoztunk. Kenn szólt kis csoportunkhoz, melynek lényege: ha fejenként 30 bombát, aknát kiásunk — szabadok leszünk. Egy kísérővel indítottak útba. A főkapunál egy sötétszürke csörlős terepjáró teherautó. A kocs mellett és a volánnál Luftwaffe- (légvédelmi) egyenruhás, piros hajtókás tüzérek. A kocs ajtaja lenyitva. (Ilyen „figyelmes” fogadtatásban igen ritkán volt részünk.) Az örrel együtt felszálltunk, de az nem engedte, hogy az oldalt lévő rögzített padra ülünk le. A platóra parancsolt bennünket. A két tüzér a kocs végében foglalt helyet. Így kezdte meg kis csoportunk küzdelmét a beígért szabadulásért.

A Zeitz–Gera közötti út városszéli részén egymással szemben két laktanya volt. A csoportunkat szállító autó a jobb oldali kaszárnya bejárata előtt állt meg: Artillerier-Kaserne (tüzérségi laktanya) Azóta — szabad emberként — többször felkerestem. Rövid kérdés-felelet két új kísérőnk és a kapuügyeletes között. A sorompón beengedtek, majd újra megálltunk. Az ügyeletes tiszt SS-kísérőnket leszállította az autóról. Átvett bennünket azzal, hogy majd ő vezényel. Kísérőnk előbb vitatkozott, majd elvonult az ügyeleti épületbe. A két tüzér a főépületbe kísért. Előbb a folyosón várakoztattak, majd egy tanterem nagyságú helyiségbe vezettek, s ott leültettek bennünket. Rövid idő után egy őrnagy lépett be. Felálltunk, ő köszönt, majd mindenkivel kezet fogva bemutatkozott. (De még ilyet!) Egy fiatal tisztnek utasítást adott: Azonnal fürdőbe, a ruhaneműt fertőtleníteni! Amíg a mi csíkos ruháink száradtak, kincstári alsó-

és munkaruhát kaptunk. Ez volt az igazi fürdő! Nem kellett rohanni. Addig voltunk a tus alatt, ameddig csak akartunk. Fürdés után a fiatal tiszt az étkezdébe kísért bennünket.

A kiadós reggeli után visszatértünk a tanterembe. Az őrnagy, miután megtudta, hogy értünk németül, érdeklődött, hogy melyik hadseregnél voltunk tüzszerészek. Elképedt, mikor megismerte foglalkozásunkat, egyenként kérdezte, s mi egyenként elmondtuk. Dühös lett, mikor megtudta, hogy jelentkezésünk a szabadulás reményében történt. Magából kikelve hangosan mondja: nem szabad hinni a SS-nek. Még így is lejáratja a német nép és a német katoná becületét. Stb. Mi megszeppelve hallgattuk szavait. Ilyen és ehhez hasonló meglepetésben hónapok óta nem volt részünk. Lecsillapodott, majd rátért feladatainkra. Tekintve, hogy fel nem robbant bombával, aknával még nem volt dolgunk, eleinte csak segítői leszünk az alakulat tüzszerészeinek. Előtte azonban szakembereitől elméleti és gyakorlati felkészítést fogunk kapni. A felderítést és a helyszínek megjelölését a helyi hivatalokkal ő megszervezteti és elvégezteti. Bennünket arra kért, ne szökjünk meg, ne hozzuk őt kellemetlen helyzetbe. Biztosított bennünket, hogy emberi körülményeket teremt számunkra amíg az ő alárendeltségébe fogunk tartozni.

Visszagondolva a 40–50 év közötti szimpatikus őrnagyra: szavaitól kezdtük embernek érezni magunkat. Fogadtatásunk és első intézkedései kellemes meglepetés volt számunkra. Ma már tudom, ő volt a laktanya és a helyőrség úgynevezett fegyverzeti főnöke. Őhöz tartoztak a lőszer, a fegyverek és a pirotechnikai eszközök.

Feladatra való felkészítésünk együtt, egyszerre, korszerű színvonalon, megfelelő szakkabin-terekben, a különleges szármak és a szövetséges hatalmak légierei által használt rombolóeszközök megismertetésével kezdődött majd makettek szerelésén folytatódott. Ezt követően „élesben” a terepen, a tüzszerészek közreműködésével, a felderített, megjelölt és körülásott bombák hatástalanításával és a kijelölt gyűjtőhelyre szállításával fejeződött be. Felkészí-

tésünk az új szakmára valóban emberi körülmények között történt. Ugyanazt kaptuk enni, amit a katonák (s az ő ebédlőjükben!) verés, gumibot nélkül. Életemben először itt ettem pudingot. SS-őrünk a tábortól csak a laktanya főbejáratáig kísért. Ott átadott, majd délután átvett bennünket, s vele utaztunk a táborba. Felkészítésünk során Jean újra megalakította a két 6 fős brigádot. Az egyikbe ő, a négy szovjet és én, a másikba egy francia, a két lengyel és a három kassai lett beosztva.

A három kassairól: Gyuri, Imre és Péter rokonszenves, művelt, fiatal műszaki szakemberek. Mindhárman a kassai gettóból kerültek Birkenaubába. Több mint egy hetet vártak ott a Buchenwaldba induló szállítmány összeállítására. Egymást jól ismerő gyermekkori pajtások, majd katonatársak voltak. Mindegyikük még — ahogy ők mondták — a Respublikában végezte iskoláit, tanulta szakmáját és volt katona. Egyikük Kassán, másik kettő Kassa közelében lakott. Magyarul, csehül és németül kitűnően beszéltek. Sokat meséltek Kassa és környéke zsidóságának korábbi életéről, amely a visszacsatolással egy csapásra megváltozott.

A Magyarországról oda telepített hivatalnokok és csendőrök megjelenése és a zsidóellenes rendelkezések azonnali bevezetése szinte feudális viszonyokat teremtett az addig demokratikus körülmények között élő tömegnek. Napok múlva őket is elbocsátották állami munkahelyeikről, pedig szerintük az ott élő zsidóság döntő többsége az összeírások során magyarnak vallotta magát. A felvidéki zsidóságot mindez azért is súlyosan érintette, mert az 1930. évi népszámlálás szerint a lakosság 7,6%-a Kassa esetében pedig 15% volt zsidó. Nagy létszámú zsidó közösségek voltak: Beregszászon (30%), Dunaszerdahelyen (40%), Munkácson (40%) és Nagyszőlősen (32%).

Az utolsó foglalkozási napon az őrnagy újból meglepett bennünket. Elmondta, hogy ezután tábortól táborig is tüzérek lesznek az őrök. Ha a bombák miatt nagyobb távolságra megyünk, akkor este nem kell bevonulnunk a táborba. Ő ezt Kenn-nel már megbeszélte. Kért bennünket, ne éljünk vissza az-

zal, hogy nem SS–esek kísérnek bennünket. Jean is kért bennünket, hogy tart-
suk be a szabályokat. Számunkra is az a jobb, minél többet vagyunk a tűzerek-
kel távol a tábortól.

Egy-egy tűzserész maradt a két csoportnál. Ottlétük a szakember jelenlé-
te mellett egyben fegyelmezett munkánkat is biztosította. Zeitz, Altenburg és
Meuselwitz közötti térségben szinte minden községben, faluban és tanyán jár-
tak csoportjaink. Munkánk befejeztével napi teljesítményünkről a kiserelt
gyűjtőkkel, detonátorokkal kellett elszámolnunk. Sokszor nem is a hatástalaní-
tás, hanem a laza talajba több méter mélységbe befúródott bombatest bizton-
ságos körül-kiásása, a hatástalanításhoz való előkészítése — úgy, hogy az alul
lévő gyűjtőhöz legyen hely kockázatmentesen hozzáférni — jelentette a na-
gyobb és valóban izzasztóan idegölő feladatot számunkra.

Eleinte féltősen, majd egyre bátrabban ment a munka. Olyannyira, hogy már
az foglalkoztatott bennünket – főleg a kassaiakat – hogyan lehetne biztonsá-
gosan növelni az ütemet. Egy reggelre kész javaslattal álltak elő tűzserésze-
inknek. Síntalpfaékából ácskapcsokkal, csavarokkal egy védőpajzsot készítenek a
kocsi orra elé, alsó része közepén kis nyílást hagyva a csörlő drótkötélének. Így
a bombát nem kell teljesen körül- vagy kiásni, csak a földet kell körülötte fel-
lazítani, és a meghosszabbított csörlőkötéllel húzzuk ki a földbe fúródott bom-
bát. A két tűzserész engedélyt kért a laktanyából. A fiuk elkészítették a min-
tapéldányt. Valóban gyorsult az ütem. Volt olyan nap, amikor 10–15 db bom-
bát is hatástalanítottunk az 50 kg-ostól a féltonnásig. Októberben már teljesít-
tük a „szabadulási” adagot, a fejenkénti 30 db-ot.

Az őrnagy vagy segéd tisztje sűrűn látogatott bennünket. Munka után né-
ha még snapsz is akadt részünkre a nyitott VW-ban. Néhány este nem vonul-
tunk be a táborba. Ilyenkor a laktanyában, légvédelmi ütegállások raktáraiban
vagy trafóházaiban éjszakáztunk. Jean egyik este közölte, igaz, hogy nekünk jó
kint dolgozni és éjszakázni, de így a földekről „organizált” vagy a gazdaktól
kapott élelmiszer (krumpli, répa, a légnymástói megdöglött nyúl stb.) nem jut

be a táborba bajtársainknak. Tehát inkább kevesebbet éjszakázzunk kint! A két litván eleinte ellenezte, majd beleegyezett. Jean a következő találkozás során korrektül elmondta elgondolását a segédtsitznek, aki jelentette az őrnagynak. Mint kiderült, neki tetszett, hogy inkább vállaljuk az esti-éjszakai tábori tortúrát, csak hogy beteg bajtársainknak több élelem juthasson.

Az organizált élelmiszereket a nadrágszárban és a felöltő ujjában (amelyet karon vittünk) csempésztük be a táborba. Sokszor a tele nadrágszárak miatt alig tudtuk a néhány lépést megtenni az autónktól a főbejáratig. Meglepő, de bevonuláskor a Blindgänger kommandónak még a gonosz Kraus Rapportführer-helyettes előtt is volt respektje. Nem kukacoskodott, és főleg belépéskor nem motoztatott. (Sokszor lett volna rá alkalom, mert a mi, esetenként késő esti beléptetésünkkel általában nem volt más a főkapunál.) Valószínűleg azért, mert ismerték munkánk értékét és teljesítményét.

Kenn első látogatása a Blindgänger kommandónál a késő délutáni órákban történt. Éppen az aznapi utolsó bombát hatástalanította egyik társunk, amikor sofőrünk jelzést adott, majd mi magunk is meghallottuk a nagy DKW motorjának jellegzetes zúgását. Tűzserésznk nem engedte Kennt közel a bombához. Ott kellett lefeküdnie a fedezékünk mögé, amíg társunk a gyújtót kiszervezte, majd jelzés adott, hogy kész. Kenn megvárta a bombatest kihúzását a földből, majd kérdezgetni kezdte a tűzserészeket. Kétkedett abban, amit látott, hogy egy Häftling hatástalanítja a bombát. Nem hitte el tűzserésznk jelentését aznapi teljesítményünkről sem, bár több, mint 10 bombatest hevert már a gyújtóhelyen. Mutassa meg a gyújtókat is utasította őt. (Valószínűleg tudta, hogy gyújtók csak az aznapiak lehetnek velünk, mert az előző napokat mindig le kellett adni.) A tűzserész bemutatva a külön tárolt gyújtókat, melyek száma egyezett a bombatestekével. Kenn csak annyit morgott az orra alatt: Alles in Ordnung. (Minden rendben.) Egy SS-tiszt zsidó fogolycsoportot mégsem dicsérhet meg! Ez a találkozás számunkra azt mutatta, hogy Kenn, de — feltehetően — a táborban mindenki más is úgy tudta, hogy mi, foglyok csak

kiássuk a bedöglött bombákat. Miután a terepen Kenn személyesen győződött meg arról, hogy azokat hatástalanítjuk is, nagyon meglepődött. Laci bácsitól tudtuk meg nem sokkal később, hogy másokat is meglepett e hír.

És ez így ment hetekig minden baleset vagy sérülés nélkül. Tüzér őreinkkel és a tűzszerészekkel bajtársi kapcsolat alakult ki. Sokszor ők alkudták ki a gazdáknál a bombakiszerelésért nekünk „járó” élelmiszereket. Vagy emlékszem arra, hogy a közeli Halle elleni légitámadás után egy ejtőernyő selymét találtuk. A tüzérrel testvériesen megosztottunk rajta. Ez garancia is volt arra is, hogy nem árulnak be bennünket. (Ez később sem fordult elő.) A lelőtt gép személyzetét nem találták meg. A kassaiak szerint ezt mi is elősegítettük azzal, hogy az ernyővel együtt eltüntettük a nyomokat is az őket kereső kutatócsoportok elől.

Egyik este Jean barátommal beszélgettünk. Miután engem itt már jól megismert, kiöntötte, mi nyomja a lelkét, elárulta nagy titkát. Elmondta, hogy ő nem gépésztechnikus, hanem utolsó éves orvostanhallgatóként mint ellenálló bukott le 1942-ben. Előbb hazájában, a Párizs melletti compiegne-i táborba internálták. Ott „váltzott át” gépésztechnikussá. Buchenwaldba 1943-ban került. A többi francia fogoly közül csak a volt katonaorvos, gyengélkedőnk főorvosát ismeri még otthonról. Szerinte főorvosunk – akinek több családtagját megölték a nácik — Franciaországban jól ismert szakember. (Találkoztam olyan véleménnyel is, hogy a gyengélkedőnk főorvosa magyar, illetve román volt. Szerintem ennek annyi alapja van, hogy Dr. Székely, Dr. Halász és Dr. Weisz, a gyengélkedő beosztott orvosai valóban magyarok voltak.)

Jean barátom tényleges gondját a jó irányba alakuló lehetőségeink okozták. Barátja révén jól ismeri a gyengélkedő problémáit. Az eddig beszerzett és bejuttatott dolgok mellett betegtársainknak másra is szükségük van. Nemcsak élelmiszer, hanem vitaminok, kötszerek stb. organizálását kellene valahogy megoldani. Javaslatomra a segédtszert, illetve az őrnagyot kereste meg. Ismertette gondjait. Az őrnagy — meghallva a gyengélkedő körülményeit, — maga

ajánlotta fel a laktanyából, illetve mosodájából selejt- és jó vászonlepedők, abroszok átadását, megtoldva azt még sebkötöző csomagokkal is. Vitaminok gyanánt (szerinte is) az évszaknak megfelelő zöld növények gyűjtését, „beszerzését” és bejuttatását kellene megoldani. Így cselekedtünk. Rövid idő alatt olyan mennyiség gyűlt össze, hogy annak beszállítása komoly gondot okozott. A megoldást főorvosunk találta meg, aki Rapportführerünk kíséretében tartott szemlét a Blindgänger kommandónál. A laktanyától kapott kötöző anyagokat és az általunk összegyűjtött élelmiszert ők juttatták be a gyengélkedőre.

Jól emlékszem rá, Meuselwitz városon utaztunk keresztül, amikor női foglyokat láttunk, akiknek megrakott lovas szekeret kellett húzniuk. Az őrség férfiakból állt. Azonnal édesanyám és Évi jutottak eszembe. Tapasztaltabb társaimnak e látvány nem volt újdonság, ők már láttak ilyet. Azóta is szemem előtt van a csontig lesoványodott, fizikailag legyengült asszonyok, lányok csoportja, ahogy erőlködve vonszolták a szekeret. Tűzszerészünk megpróbált élelmet adni nekik, de az egyik SS-őr fenyegetőzve ráfogta fegyverét. (Ekkor és ott mindez természetes volt.) Valahol a közelben női munkatábor kellett, hogy legyen, de ezt akkor csak sejtettük.

Azóta felkutattam, hogy Meuselwitzben 1945. ápriliséig volt egy vegyes KZ, a buchenwaldi törzstábor 84-es számú melléktábora. Az itteni foglyok a HASAG-cég gyárában páncélöklöket gyártottak. A januári létszám mintegy 1700 fő volt.

Egy késő őszi napon a terepen dolgoztunk, amikor őrnagyunk egy egyenruhás férfival jött hozzánk, akit bemutatott: X. mérnök, az OT (Organisation Todt) körzeti vezetője. (A náci állam építőipari szervezete, amely nevét alapítójáról, Fritz Todt-ról kapta. Tulajdonképpen munkaszolgálat volt, amelynek tisztségviselői az SA-éhoz hasonló, sárgás színű egyenruhát viseltek — horogkeresztes karszalaggal. Ez a szervezet végezte a birodalomban és a megszállt területeken a stratégiai és hadiipari objektumok építését. Az alapító 1942. évi halála után az OT vezetését A. Speer hadiipari miniszter vette át.) A mérnök

elmondta, hogy a tűzéraktanyában nagyon elismerően nyilatkoztak a mi munkánkról, neki pedig munkásokra van szüksége. A két brigád menjen át az OT építkezésére, légvédelmi ütegállásokat építeni. Őrnagyunk biztosított bennünket, hogy a bánásmód nem fog változni, mert ez az építkezés is a laktanyához, az ő alárendeltségébe tartozik. Ha itt is úgy viselkedünk és teljesítünk, mint eddig, ő hosszú ideig biztosítja számunkra az emberi körülményeket. Örömmel fogadtuk az új feladatot, annál is inkább, mivel egyre kevesebb befulladt bomba volt már a helyőrségben. Néhány nap múlva elbúcsúztunk a tűzszerészektől és a velünk nagyon rendes többi tűzértől. Így lett két kis csoportunkból egy tizenkét fős Flakkstellungbau-Kommando.

Bent aludtunk a táborban. Reggel a többiekénél korábban — Appell nélkül — a mi új munkacapatunkat szólították. Felsorakoztunk, majd kivonultunk a főkapun. Meglepetésünkre a kis Hansa autó és annak vezetője a régi, az őrszintén, csak a két tűzszerész nincs velük. Őszintén megörültünk az újbóli találkozásnak. Elindultunk. Zeitz és Gera közötti út mellett, egy épülőben lévő telepen álltunk meg. Újonnan épült transzformátorház, néhány, a tetejéig földbe ástott, kör alakú finn típusú sátor volt látható. A sátrak furnélemezből készültek, középen füstelvezető cső. A bejárati ajtó előtt lépcső. A telepen csoportosítva a munkához szükséges cement és sóder, betonkeverő gép, szerzők stb.

A korábbi OT-s mérnök fogadott bennünket. Reggeli után részletezte a feladatokat. Meg kell építenünk a tehergépkocsi nagyságú áramfejlesztő aggregátor számára egy fedett, oldalfal nélküli tárolót, betonárkokat kell készíteni az egész telepet behálózó vastag kábeleknek, majd lefektetni azokat. (A szerelést, bekötést két műszerész tiszthelyettes végezte, akik — szakmabeliek lévén — hamar összebarátkoztak a három kassaival.) További finn sátrakat kell felépítenünk. Legfontosabb feladatunknak jelölte meg 16 db 88 mm-es nehéz légvédelmi ágyú nyolcszögletű betonalapba való beágyazását, valamint súlylyesztett betonfedezékek elkészítését az antennahordozó utánfutók és ezek

zárt műszeres kocsijai, valamint a hanglokátor-kocsi részére. Mint mondta, jó lenne, ha úgy mennének a dolgok, mint ahogy a korábbi munkahelyünkről hallotta felőlünk. Élelmezést „csak” az üteg konyhájáról tud biztosítani részünkre.

Munkánk kezdetén az ágyúk 4x2 kerekese, felemelhető szállítókoszikon voltak. A középkorú kezelőszemélyzet fél napon át dolgozott, fél napig a lövegek kezelését gyakorolta. A kódolt vezényszavakra egyszerre és egy irányba forduló, fel- és lemozgó 16 lövegcső félelmetes látványt nyújtott. A munkavezető OT-s mesterek nem voltak olyan közvetlenek hozzánk, mint a hetekig velünk levő két tüzésrész. Hajtották az embert. De a korábbi, a szó tényleges értelmében vett helytállásunknak hamar elterjedt a híre. Tény, hogy nem voltunk olyan szabadok, mint előzőleg, de a BRABAG-beliekhez képest jó körülmények között dolgoztunk. Verés, netán agyonlövés veszélye nem fenyegetett bennünket, amikor kimentünk a terepre élelmet szerezni. És ezt sokszor meg is tettük. A betonozás miatt a csíkos ruhánk gyorsan beszenyeződött, ezért az ütegarancsnoktól — kinti használatra — munkaruhát kaptunk. Véglegesen pedig használt, de tiszta alsóneműt és bőrtalpú katonai bakancsot adott mind egyikünknek. Ami még külön eseményszámba ment: itt is rendszeresen tudtunk tisztálkodni.

Egy szép napsütéses ebédszünetben tüzér őrünk ideadta olasz karabélyát (töltényekkel együtt), hogy tisztítsam meg. A töltényeket kivettem, zsebre vágтам és elkezdtem tisztogatni a fegyvert. Hirtelen lépéseket hallottam. Fölnézek, az OT-s mérnök közeledik felém. Amikor meglátta a fegyvert a kezemben, földbe gyökerezett a lába. Én jobban megijedtem, mint ő. Nem lett a dologból ügy, csak néhány napig volt téma magunk között. Őrünköt csak az mentette meg a komolyabb következményektől: nem tudták meg, hogy a fegyver lőszerrel együtt volt nálam.

Egy napon berepülés, riadó. A már beépített lövegek tüzelnek az alig látható, csak a kondenzcsíkról észlelhető gépekre, amikor Imrének vérbe borul a feje. Vítettük a mentőládát. Jean bekötözte és kérte az ütegarancsnokot, hogy

bevihesse a laktanyába. Beszállították. Ott az orvos távollétében — a mások által továbbra is technikusnak tudott — Jean lekezelte, bevarrta, bekötözte a sebet. Arra kérte a segédtisztet, hogy néhány napig maradassunk itt is kinn, mert ha a táborban kitudódik Imre sérülése, az végzetes lehet számára. Ezt — és még néhány éjszakát az ütegállás egyik sátrában töltöttük. Ezután Imre ragtapaszt kapott sebére, amit sötét színűre festettek, hogy a táborba való belépéskor ne lehessen észrevenni. Mint kiderült, Imre fejbőrét egy repesz hasította fel, ami szerencséjére előzőleg valaminek nekicsapódott, így közel vízszintes irányúnak térítette el, egyszersmind lassította is. A Blindgänger kommandóban végzett valóban életveszélyes munkánk során közülünk senki sem szenvedett még csak sérülést sem, azt minden baleset nélkül úsztuk meg. Itt pedig... Alig gyógyult meg Imre, én is megsérültem. Jobb lábam első és második ujjá közé csapódott egy kis szilánk. Nem volt nagy dolog. „Háziorvosunk” ellátott, én pedig csak a jó katonai bakancsot sajnáltam, mert az az orrán bizony kilukadt.

Kenn látogatása a Flakkstellungbau-Kommandónknál korán, közvetlenül egy munkakezdés után és teljesen váratlanul történt. Motorját több száz méterrel távolabb leállította, és egy fasorban elrejtette. Mi ekkor az üteg parancsnokának irányításával az OT-s mesterekkel már javában dolgoztunk. Kenn elégedetlen volt a betonhordás ütemével. A tűzértiszt magyarázta meg neki, hogy gyorsabban nem lehet, de nem is szabad a zsaluzott részbe beengedni a betont, mert rétegenként tömöríteni kell. Szitkozódások közepette távozott el tőlünk.

Amikor befejeztük az ütegállás telepítését, útban a tábor felé örünk megsúgta, hogy másnap ismét jönnek értünk. Újra náluk fogunk dolgozni a zeitzi laktanyában. Munkacapatunk a laktanya udvarán lévő kis löteret fogja felújítani. Éreztük, beszélünk is róla a fiukkal, hogy e munkát a laktanya valamelyik parancsnoka csak miattunk találta (vagy találták) ki, hogy ne kelljen ismét a gyárban dolgozni. Hogy ne legyünk kiteve a tábori tortúrának. Jól emlékek-

szem, később, már szabad emberként, ottjártamkor azonnal odataláltam. A laktanya legénységi épülete mögött, a kerítés tövében volt a süllyesztett, 50 méteres, fedett löállású pisztoly- és kispuskalőtér. A mi munkánk a lőcsarnok javítása, valamint — az esetleges lövedékkicsapódás megakadályozására — golyófogó „árkádok” építése. (Ezek kb. 3 m magas, fagerendákból összeállított oszlopok, melynek üreges része tömörített homokkal lett megtöltve). Az itt el-töltött néhány hetes munkánk során heti két alkalommal vonultunk be a táborba. Körletünk a lőtér zárható raktárában volt kialakítva. Asztal, székek, vaságyak, szalmazsák, vánkos, hetenként váltott lepedő, hetenként fertőtlenített ruházat, és „*horribile dictu*”, naponta fürödhettünk meleg vízben stb. Ez maga a Kánaán volt.

A mi helyzetünkkel ellentétben, a tábor körülményei egyre romlottak. Sok fogoly kapott a hiányos és gyenge étkezés, vitaminhiány, kevés pihenés és a tisztálkodás hiánya miatt különféle betegséget. Mindezeken túl tömegesen jelentkeztek kelések a nyakon és a végtagokon, dagadtak a lábak és csökkentek a testsúlyok. Ekkortájt már nagyon sok volt a csontig lesóványodott, lelkileg meggyötört fogoly, tábori zsargonban „muzulmán”. Ezeknek a bajtársaknak a sorsa az esetek többségében vagy valamelyik közeli krematórium, vagy Buchenwald volt, ahonnan már nincs visszaút.

Ma is borsózik a hátam, ha meghallom ezt a szót: szelekció. Az addig már teljes apátiába süllyedt, csontig lesóványodott foglyok is megtettek minden tőlük telhetőt, nehogy a szelektálás során munkaképtelennek minősítsék őket. A tröglitzti, majd a rehmsdorfi kiválogatás rendjét maga Kenn alakította ki. Nálunk mindig bevonulás után került rá sor, amikor a napi munkától és menettől elcsigázott foglyoknak nem volt idejük megmosdani, magukat rendbe szedni. A létszám megállapítása után barakkzárlatot rendeltek el: nem lehetett oda bemenni. Az SS-táborirodájából íróasztalt és székeket hoztak a „zsűrinek”, s minden fogolynak meztelenre vetkőzve, egyesével kellett az íróasztal előtt el-

vonulni, ott a fogolyszámát hangosan bemondani. Kenn minden kiválogatáson részt vett, ő maga vezette azokat. Ha kíváncsi volt valamire, jobbra-balra kellett forogni, kezet felemelni stb. Főként arra volt kíváncsi, van-e seb a fogoly testén. Valamilyen jellel jelezte az írnoknak, hogy ki kerül a listára. Aki megúszta, mehetett vissza az Appellplatzra, a „kiselejtetteket” Tröglitzben a földre ültették a táborkerítés egyik sarkában, Rehmsdorfban pedig a hullakamrában éjszakáztatták. Az volt a gyakorlat, hogy amikor egy teherautó- rakomány hullajelölt kiválogatása megtörtént, a többieknek oszlojt vezényeltek. A mi táborunkban orvos egyszer sem vett részt a szelektálásokon.

Több, kisebb szelektálás mellett táborunkban két alkalommal — szeptember közepén és 1945. február elején — volt tömeges kiválogatás. (Egyiken sem voltam jelen, másoktól viszont éppen elégszer hallottam róla.) Az első csoportot (megközelítőleg ezer társunkat) szeptember 23-án szállították Buchenwaldba. Onnan egy nagy, 3–4 ezer fős transzportba beosztva kerültek Auschwitzba, a birkenai gázkamrákba. A februári már farkasordító hidegben történt, s ezerháromszáz fogoly hosszan tartó, szörnyű éhhalálát jelentette Buchenwaldban. E csoportba kerültek a BRABAG elleni januári légitámadás során súlyosan megsebesült foglyok is. Ez a szállítmány február 8-án érkezett Buchenwaldba. Őket a Kistábor sátraiban, fűtetlen barakkjaiban tartották éhen-szomjan halálukig. Auschwitz és Birkenau ekkor már felszabadult, és ilyen nagyságrendű fogolycsoport elpusztítására ezt a megoldást tartotta alkalmasnak a buchenwaldi tábor parancsnoka.

A második nagyszelektáció után egy február végi nagyon hideg reggelen az Appellnál megjelent Kenn. Túl magasnak ítélte a Möller által jelentett beteglétszámot, ezért váratlanul látogatást tett a kórházbarakkban. A fogolyorvosok és ápolók „magyarázkodása” ellenére mindenkit kizavart az épület elé, hogy ott tartson Appellt részükre. Voltak, akiket társaik a karjukban vittek ki. A barakkba csak azok mehettek vissza, akiket ő tartott betegnek. Tombolásának kellős közepén érkezett meg táborunk francia főorvosa, aki testével állta

útját a kórházbarakk teljes kiürítésének. Kenn ordítózza pisztolyt rántott, de mégse mertte a — megérdemelten népszerű, a foglyok előtt hőssé vált — fogoly főorvost lelőni. Morogva, dohogva, káromkodva hagyta félbe az elkezdett szelekciót. Megismételte az SS ismert jelmondatát: „Beteg zsidó nincs, csak dolgozó vagy halott zsidó.”

Az eltérő létszámadatok valószínűleg abból adódnak, hogy csak a két nagy-szelekció számait szerepeltették a tábornyilvántartásokban. A teherautókkal Buchenwaldba szállított munkaképtelen társainkat nem vezették át azokon.

Korábban, egy késő őszi napon a legnagyobb építőcsapat vezetőjétől, egy nyugati társunktól tudtuk meg, hogy téli tábor épül számunkra. Elmondta, hogy az ő munkacsapatuk kezdte meg a rehmsdorfi vasútállomás mögött, egy volt vegyi üzem telephelyén a barakktábor építését. A meglévő épületeket fel kell javítaniuk, illetve néhány újat kell felépíteni. Meglepetést okozott a hírrel, mert mindnyájan úgy tudtuk, hogy a hűvös, téli idő ellenére a tröglitzli tábor ponyvakörleteiben maradunk véglegesen. Ő mondta, hogy ha minden jól megy, az új barakktáborba év végéig átköltözhetünk. Addig bizony sokat kell majd ázni-fázni a vékony és szakadozott sátrakban. Később kiderült, hogy a jóslat igaz lett, a Häftlinge szerencsétlenségére ugyanis itt már novemberben elkezdődött a havazás.

November utolsó napjaiban a laktanyai lőtér befejezésén dolgoztunk, amikor 30-án légitámadás érte a BRABAG-ot, Zeitz városát és környékét. Csoportunkat azonnal romeltakarításra rendelték. Az akkor látottakat soha nem fogom elfelejteni. A romhalmazzá vált városrész önmagában is emlékezetes maradt. De amikor egyik, a város szélén lévő találatot kapott óvóhelyet kellett kibontanunk, az elénk táruló látvány minden képzeletet meghaladott. Az óvóhelyen lévők többsége elpusztult. Emberi testrészek hevertek szanaszét, jajgatás, vér mindenütt. Egyikünk sem gondolkozott fogolystátuszán. Tettük, amit tennünk kellett. Bontottuk a romokat, de úgy, hogy csákányt alig használhattunk. Embereket kellett kiszabadítani. Orvos vagy egészségügyi szakember, aki

a már kimentett sérülteket ellátta volna, nem tartózkodott a közelben. Jean jogosan félt először attól, hogy ha elkezd a segélynyújtást, annak számára esetleg beláthatatlan (vagy talán éppen ellenkezőleg: jól belátható) következményei lehetnek. Azután rántott egyet a vállán, örönkét segítségért küldte el, és hozzálátott embermentő munkájához. Kötözte, majd az óvóhelyen talált mentőládában lévő ampullákból injekciózta az arra rászorulókat. Ekkor láttam életemben először betegválogatást. Aki már nem élt, azt letakartatta. Az élőket — sérüléseik súlyosságának megfelelően — csoportosítva fektette le. Akkor nem, de azóta sokszor jutott eszembe, hogy mi, foglyok, akik akkor a bombakárosultaknak tulajdonképpen ellenségei voltunk, megmentőjükként cselekedtünk. Német részről egészségügyi ellátásra csak kb. fél nap múlva került sor. Az érkező orvos és a vöröskeresztes-karszalagos nők és férfiak nem hitték el, hogy a sérülteket egy Häftling osztályozta és látta el szakszerűen.

Ezt követően romeltakarítást végeztünk, és csak kb. egy hét múlva folytattuk újra a bombák hatástalanítását a laktanyába befutott jelentések alapján. Az eligazításokon a korábbihoz hasonlóan tűzszerészeink vettek részt, majd a környék és a távolságok ismeretei alapján ők szervezték a „kiszállásainkat”. Több bombát hatástalanítottunk már a falvakban és földeken, amikor Rehmsdorf és környéke került sorra. A falu közepén élő nagygazda, *W. Elm* gazdasági udvarán, a trágyadomb közepébe befűródött többmázsás bombát nem voltunk hajlandók kiszedni, mert nem akart előtte ennivalót adni, még a sertésnek főtt burgonyából sem. „Majd jön ő utánunk...” mondta tűzszerészünk, s otthagytuk a portát. Elmentünk máshová dolgozni. Neki lett igaza. Jött a gazda utánunk. Miután megegyeztünk, az ő bombáját is rendeztük. Ezen a helyen később még kőművesmunkát is végeztem. Akkor már nem volt ilyen szűkmarkú. Az is igaz viszont, hogy nagy gazdaságából az ő tudta nélkül is „szereztünk” élelmet. Évtizedekkel később őt is felkerestem. Megöregedett, de emlékezett a bomba hatástalanítására és arra, hogy „... volt itt egy fiatal kölyök is a foglyok között.”

Egy újabb falu közelében, a bombatest körüljárása után derült csak ki, hogy a másik csoporttól odahívott tűzszerész sem ismeri ezt a bombatípust. Mi emlékeztünk rá, s javasoltuk, hogy azt a hadifogoly repülőtitstet kellene e feladat megoldására felkérni, aki augusztusban már közreműködött egy hasonló munkában. Tűzszerészeink, mivel tőlünk már hallottak az esetről, egyet értettek velünk. A bombát viszont nem lehetett őrizetlenül hagyni, ezért öten vállaltuk, hogy ott maradunk éjszakára. A másik csoport tűzszerésze velünk maradt, a miénk a csoporttal és Jeannel bevonult a laktanyába. Nemsokára egy oldalkocsis motorkerékpárral vacsorát hoztak számunkra. A motorkerékpáros elmondta, hogy egyik társunk (Jean) beérkezésük után egy tűzértiszttel azonnal a hadifogoly-táborba utaztak. Tüzet gyújtva melegedtünk, illetve felváltva „örködtünk”. A földeken sok élelemnek valót gyűjtöttünk össze. Reggelig maradtunk kint. Az éjszakai beszélgetés során tudtuk meg, hogy a környéken sok a bejelentett befulladt bomba.

Reggel megérkezett a másik csoporttal Jean. Velük jött — egy tűzértiszt kíséretében — a már ismert repülőtitst. Megtekintette a körbe ázott bombát, majd úgy nyilatkozott, hogy egy ún. kettős biztosítású gyújtószerkezetes bombával van dolgunk, a típust ismeri. Szerszámot kért, bennünket fedezékbe zavart és a bombagödörbe mászott. Rövid idő múlva mosolyogva jelent meg, kezében a különleges gyújtóval. A tűzértiszt és tűzszerészeink érdeklődésére Jean tolmácsolásával mondta el munkája lényegét, és adott választ más kérdéseinkre. A német tiszt és tűzszerészeink nagy tisztelettel vették körül. A repülőtitst tőlünk is elkészönve távozott.

Aznap nem volt több hatástalanítás, inkább — valóban kötetlen — beszélgetésre, sokkal későbbi szóhasználatnál tapasztalatcserére került sor a tűzszerészek és közöttünk. Ekkor derült ki, hogy egymásnak sem szóltunk, pedig többször előfordult, hogy a gyújtók kicsavarása közben apró percegéseket, halk kis kattánásokat hallottunk. Vajon mi lehetett ez a hang? Nem valami „figyelmeztető” jel? Máig sem tudom, de fülemben azóta is gyakran visszacseng-

tek ezek a hangok. A tüzserészek beszéltek arról, hogy a már hatástalanított bombatesteket a bennük lévő robbanóanyag újbóli felhasználása céljából a kijelölt hadianyaggyárba szállították. Több bombatestben nem robbanóanyagot, hanem sárgahomokot, sőt fűrészpor-töltetet találtak. Az már a mi tapasztalatunk volt, hogy a munka során — derületségünkre — több bombatesten náci- és Hitler-ellenes feliratot és karikatúrát láttunk.

Ekkortájt tudtuk meg a tüzserészekről, hogy a települések, az üzemek és védett objektumok álcázására használt ködfejlesztők kezelésére a tüzérlaktanyában igénybe akarják venni a mi kétszer 6 fős csoportunkat. Én magam többször is láttam ezeket a kb. 200 literes fémhordókat a rajtuk lévő szabályozó csappal és szórófejjel, használaton kívül és működés közben egyaránt. A hordóban lévő (klórra emlékeztető szagú) vegyi anyag a levegővel érintkezve fehér köddé alakul át, és nagy területet képes beborítani. Így a magasból egy sűrű ködfüggöny fed, álcázza a földfelszínt. Később egy oda beosztott kezelőtől azt is megtudtam, hogy a vegyi anyag (cseppfolyós állapotban) a bőrfelülettel érintkezve nehezen gyógyítható bőrbetegséget okoz.

A terv végül is humánus okokon bukott meg. A felelős tüzértisztek attól tartottak, hogy az apparát kezelésére felkészített és kitelepített foglyokat, mivel örök nélkül mozognak a lakott települések, üzemek stb. környékén, szökött fogolynak tekintenek, aminek beláthatatlan, tragikus következményei lehetnének számunkra.

Egy téli napon a terepen dolgoztunk, amikor Kenn berendelte kommandókat. A laktanya főkapujánál két, általunk ismeretlen SS-legény várt ránk. Az egész társaság nagyon meglepődött. Különösen, amikor kápónc (Jean) érkeződére, hogy mi történt, akkora verést kapott, hogy a szája felrepedt, az orra pedig vérezni kezdett. Zeitztól Tröglitzig a platón ültünk újra, mint első alkalommal. A tábori főkapunál csak a mi csoportunk volt. Ezt sem jó jel. Beléptetésünk után Krauss mindenkit megmotoztatott. (Milyen jó, hogy a nagy sietésben minden aznapi szerzeményünket kint hagytunk.) Krauss csak a mi kom-

mandónknak barakkzárlatot rendelt el. Negyedik napon a hangszóró többször ismételte, hogy a Blindgänger Kommandó azonnal sorakozzon a főkapunál! Amire felsorakoztunk, már láttuk a korábbi autót tűzér őreinkkel, akik azon túl, hogy köszöntek, semmit sem tudtak mondani. Ellenkezőleg! Ők kérdeztek bennünket a történetekről.

A laktanyába visszatérve tudtuk meg végül az igazat. A környéket egyre gyakrabban érő légitámadások miatt korábban a tűzér laktanya parancsnoksága további Häftling-csoportokat követelt a tábortól a települések mentési, romeltakarítási munkájára, a bedöglött bombák felderítéséhez, majd kiasásához. A tűzerek elgondolása az volt, hogy további foglyok bevonásával nagyobb az esély az áldozatok és az anyagi károk csökkentésére. Kenn ez ügyben kereste fel a laktanyát. A kialakult vitában Kenn SS-tiszti és KZ parancsnoki beosztására, valamint a Häftlingek szökésének veszélyére hivatkozva utasította el a javaslatot. Az őrnagy a helyőrségben (a légitámadásokkal kapcsolatos minden dologban) kizárólagos döntési és parancsadási jogát állította szembe Kenn érveivel. A vita annyira elfajult, hogy végül Kenn egy tiszti csoportot kivezette a laktanyából. Ezután és emiatt történt a mi azonnali berendelésünk négy nappal korábban. Azt, hogy végül a tűzerek elgondolása győzött, hogy Kenn engedni volt kénytelen, minden bizonnyal felsőbb parancsra tette. Tény, hogy ezután a táborból több munkacapat dolgozott — a hatástalanítást kivéve — ilyen irányú feladatok végzésén is. Az is tény viszont, hogy az új csoportok éjjeli kint maradását már nem engedélyezte.

Hogy a légerparancsnok nem feledte el ezt a fiaskót, arra az 1945. január végén vagy február elején történt tragédia világított rá. Altenburg város környéki munkahelyünkről berendelték munkacapatunkat a laktanyába, pedig sok volt a kinti tennivalónk. A farkasordító hidegben és a jeges, havas úton többször voltunk balesetveszélyben. Bent közölték velünk, hogy a Mumsdorf környékén dolgozó új Häftling munkacapat egyik tagját, aki egyedül, kíséret nélkül ment át az úttest túloldalán lévő szerszámraktárba, a motorkerékpáron ép-

pen arra közlekedő Kenn „szökés miatt” lelőtte. A foglyokat azonnal berendelte, ők vitték be társuk holttestét is a táborba. Még a tüzserészüik véleménye is az volt, hogy nem lehetett szökési kísérlet, ő küldte az áldozatot a raktárba szerszámokért. Kenn ezt az esetet is fel akarta használni a tűzerek korábbi elgondolásának megakadályozására. Szerencsénkre, újra eredménytelenül.

Ebben az időszakban a hideg miatt a bombák kiásása volt a valóban megterhelő munka. A kemény fagyok beálltával inkább a csákány, mint a lapát lett a munkaeszközünk. A rövidebb nappalok miatt a világos idő is kevesebb volt, így csökkentek napi teljesítményeink is. Az is igaz persze, hogy a robbanóesetek sem fúródtak olyan mélyen a keményre fagyott földbe.

Néhány, bennünket (bár áttételesen) érintő változás történt a tábor SS-személyzetében. Kenn három, a foglyokhoz nem elég kegyetlen beosztottját leváltotta (a foglyok által terjesztett hírek szerint letartóztatta), és fenyítésből Buchenwaldba vezényelte. Az egyik az őrség parancsnoka, Leutfeld Sturmchahrführer, aki rendfokozatban is a második volt a táborban, a másik a munkabeosztások koordinátora, Sauerbier Oberschahrführer, a harmadik pedig az ellátó szolgálat vezetője, Halberstreit Rottenführer voltak. Ezek közül az utóbbi kettőnek hiányát sok BRABAG-ban dolgozó társunk érezte meg. Viszont az első változást valamennyi Häftling megszenvedte. A táborunkba helyezett (40–50 év közötti, mint megismertük, az eddigi legaljasabb fenevad) Schmidt SS-Oberschahrführer lett az őrség új parancsnoka, egyben a lágerparancsnok helyettese. (Később még sok szó esik róla, hiszen 1945. áprilisban ő lett a Todesmarsch, a halálmenet parancsnoka.) E banditának sok száz társunk lett az áldozata.

Rehmsdorfban

Jóllehet, a munkák nem lettek teljesen befejezve, 1944. december utolsó napjaiban megtörtént Rehmsdorfban, a barakk-táborba való átköltözés. A falak nem száradtak ki, a betelepített nagy tömeg hatására a falakról és a mennyezetről csöpögött a víz. Megszüntették a gleinai kórházat, valamint az SS-személyzet gleinai körletét, mindkettő Rehmsdorfban települt át. Az általunk még júniusban berendezett gleinai táborunkban a BRABAG-gyárban és környékén dolgozó cseh, francia és szövetséges hadifoglyokat helyezték el. Ahogy később hallottam, áthelyezésükkel csak a gyártól való kisebb távolság volt kedvező számukra. Minden más körülményük romlott.

Egy megjegyzés új táborunkról. Mikor szabad emberként első ízben jártam Rehmsdorfban, meglepett a tábor előtti emlékkőbe vésett időpont: 1941-(?) 1945. Mi az átköltözéskor nem tudtunk arról, hogy évekkel előttünk már lettek volna foglyok Rehmsdorfban. Tudomásunk szerint mi voltunk az elsők. Tény, hogy a sátoztáborból történt átköltözésünk során más, idegen foglyokkal nem találkoztunk. Már akkor felhívtam a figyelmét az illetékeseknek az első időpont pontatlanságára, de ennyi év után e tévedést már nem lehet helyesbíteni. Azóta hivatalosan is tisztáztam. Häftlingeek valóban mi voltunk az elsők ott, de évekkel korábban, a tábor helyén lévő telepen az ASEOL nevű vegyi cég üzemében sok külföldi civilt, ún. kényszertoborzott munkást, illetve cseh- és francia hadifoglyot is dolgoztattak.

1944. karácsonya és az őrőség óév-búcsúztatója azért maradt emlékezetes a táborlakók nagy többségének, mert az ünnepek utáni munkanapokon e gyilkosok bepótolták az „elmaradásukat”. Az őrök többsége még másnapos volt, s a ki- és a bevonulások során, de a munkahelyeken is több foglyot lelőttek vagy agyonverték.

Miután bombáink elfogytak, a korábbi ütegállás-építési feladatunk folytatódott Új munkahelyünk a BRABAG mellett vezető műút vasúti aluljárós kereszteződés közelében, Traupitz településtől északra volt kijelölve. Mai fejjel már biztos vagyok benne, hogy a gyár védelmét szolgáló ütegállások gyűrűjébe tartozott ez is. Munkánk azonos volt a korábbival, csak sokkal rosszabb körülmények között. És nemcsak azért, mert tél volt és hideg. A telepen a kezelők többsége fiatal, 16–18 éves Luftwaffenhelfer (légvédelmi tüzér segédszolgálatos, segítő) volt. Öltözetük a tüzérékével azonos, de horogkeresztes karszalaggal és ellenzős sísapkával. Ezek már kötekedtek velünk és provokáltak bennünket. Még őreinket is. Nem voltak hajlandók velünk együtt nemhogy étkezni, de egy helyiségben tartózkodni sem. Nem engedték a mosdó használatát. Finn sátrunk füstelvezető csövét teletöltték cementzsák-hulladékkal. Így nem tudtunk fűteni, melegedni. Saját parancsnokuk, egy légvédelmi tüzértiszt igyekezett rendet teremteni közöttük. Nem sok sikerrel.

Egy napon hatalmas termetű, forradásos arcú SS-tiszt érkezett. Öltözete meglepő. Magas szárú lovaglócsizma, sarkantyúval. Ilyet még nem láttunk. A segédszolgálatosok közül valamilyen parancsnokféle azonnal jelentkezett nála, majd ránk és saját parancsnokukra kezdett panaszkodni. Mi elkészültünk a legrosszabbra. Eddig szunyókáló őreink is odajöttek. (Addig csak reggel és este láttuk őket.) A meglepetés ezután következett. A furcsa SS-tiszt sorakozót rendelt el a segédszolgálatosoknak, és emelt hangon teremtett rendet a panasztevő fiatal — általunk Hitler-fiókáknak elnevezett — katonák között. Mint mondotta, csak akkor tehetnek ránk panaszt, ha nem végezzük el rendesen a feladatot, de mint látja, alaposan dolgozunk. Megígérte, hogy többször jön majd ellenőrizni: mi van a telepen. Szavát betartotta. Néhányszor még megjelent, aztán soha többé nem láttuk. Ezt az embert gondolataimban azóta sem tudom hová tenni. Táborbeli barátaink sem hallottak, tudtak róla semmit. Ez a néhány látogatása azonban nekünk mindenképpen jól jött, nyugton hagytak

bennünket. Az őszi OT-s mérnök és a tüzlaktanya tisztjei szintén megszemlélték néhányszor munkánkat.

Idősebb társaink már korábban javasolták, hogy a hideg beálltával a cementes zsákokat jól használhatjuk meleg holmi gyanánt. Ezért vigyázva bontottuk azokat fel. A cementporos belső réteget kivettük belőle, a tiszta papírból pedig „pulóver” és „kapca” lett. Ezekből rendszeresen szállítottunk be a táborba is. A korán beköszöntött kemény hideg bebizonyította az eljárás helyességét. Akik ezekhez hozzájutottak, s az ing és a zubbony között, valamint a klumpában a kapca felett hordták, nem szenvedtek fagyási sérüléseket. A gond az volt, hogy Kenn és hasonló felfogású beosztottai, de még egyes fogoly tiszt-ségviselőink is eleinte szabotázsnak, a birodalmi vagyon megrongálásának minősítették a cementzsák használatát, ezért viselőik közül többeket nyilvános botozásra ítélték. Később a gyári elitnek óvóhelyet építő nagy kommandó jóvoltából úgy elterjedt e védőruha viselete, hogy nem tudtak ellene semmit sem tenni. Egyszerűen szemet hunytak felette.

Az ágyúállások építése során több nappali légiriadót éltünk át. Ilyenkor a munkát abba kellett hagyni, és nehéz, 30–40 kilós ágyúlőszert kellett a lövegekhez odacipelni. A légiriadó után pedig az üres hüvelyeket hordtuk a rak-tárba. Eleinte, amikor még nem volt kellő tapasztalatunk, a még forró hüvelyek megégették a tenyerünket. Egy támadó repülőgép lelövése során érdekes dolgot figyeltem meg. Látható volt, ahogy kivált az alakzatból, füstölni kezdett, magasságát vesztvé egyre lejjebb ereszkedett, majd valahol a távolban lezuhant. Jóllehet a találatot nem a „mi” ütegünk érte el, mégis a telep valamennyi lövegének a csövére ráfestettek egy, találatot jelző fehér karikát. Hát így könnyű!

Az ütegálláson végzett munkánk befejezésekor a laktanya — általunk már ismert — tisztje látogatott hozzánk. Megkésve karácsonyi ajándékot, egy-egy pulóvert és egy készlet meleg alsóneműt adott át mindenkinek. Ekkor közölte, hogy a laktanya nyilvántartása szerint a 2x6 fős brigádunk az augusztusi fel-

készítéstől 1944. december 31-ig összesen 450 db különböző nagyságú bombát hatástalanított. Ez jóval meghaladta a 30 db/fő átlagot, amely Kenn ígérete szerint a táborból való elbocsátásunkat jelentette volna. (Ennyit az SS által tett ígéretről!) A légvédelmi segítők nem akarták hinni a tiszt által elmondottakat, bár el kell mondani, hogy többhetes munkánk láttán lassan ők is megszokták jelenlétünket. Előző magatartásuk sokat oldódott, amelyhez nagymértékben hozzájárultak saját tapasztalataik, és az is, amit korábbi munkánkról hallottak.

Évekkel később tudtam meg a hivatalos adatot, amely szerint a BRABAG-gyár területére és környékére a háború alatt összesen több mint 8000 db (!) különböző méretű bomba hullott. És itt szeretnék néhány szót mondani örnagyunkról. Ez a nagyszerű ember közvetlenül és közvetve számos Häftling életét mentette meg. Környezete is emberséges volt hozzánk. A felszabadulás után, főleg az 1960-as évektől írásban, személyesen több hivatalos helyen, de ottani barátaimon, ismerőseimen keresztül is kerestem, kerestettem őt és volt tűzszerész beosztottait. Sajnos, eredménytelenül.

Második „bevetésünk” a légvédelmi tüzelőállások építésében befejeződött. Bevonultunk Rehmsdorfba. Csoportunk számára a tábor és a barakkok mellett sok volt az új arc is, ahogyan mi is újak voltunk másoknak. Valóban, az állandó, több hónapos külső munkák miatt szinte csak „vendégek” voltunk a táborban. Még meg sem pihentünk új helyünkön, amikor Laci bácsi keresett bennünket azzal, hogy másnap az egész csoport újra a lakatosműhelybe megy dolgozni. Így is lett.

A gyárba be- és hazavonulás során ismerkedtünk Rehmsdorf községgel. Takaros kis helység, néhány utcával. A gyárhoz közel eső részén kis, kertes családi házak. A néhány km-es menet során szokatlan volt számunkra a két oldalt menetelő sűrű SS-kíséret és az állandó *Mund halten!* (tartsd a szádat, másképpen pofa bel!). Mennyivel más, mennyivel kötetlenebb, „szabad” volt

az életünk korábbi munkahelyeinken. Még véleményünk is lehetett, sőt, azt el is mondhattuk az akkor ránk felügyelő egyenruhásoknak. A hatalmas műhelycsarnok az augusztus óta eltelt hónapok alatt nem sokat változott. Újdonság viszont, hogy a kapuk előtt SS-ek strázsáltak. Häftlingeknek ki- és belépni szigorúan tilos! Civil mestereink is tudtak, hallottak már Schmidtről. Mesélték, hogy eredeti foglalkozása hentes-mészáros volt. Ekkor tudtuk meg, hogy a november végi légitámadás során, noha több bomba esett a gyár területére, a fontos üzemszervek nem szenvedtek nagy kárt. A termelés december óta — akadozva ugyan, de — újra működött. Elismerően nyilatkoztak közelmúltbeli munkánkról.

A sűrűn elrendelt légiriadók naponta többször megszakították a műszakokat. A civilek az óvóhelyekre, a Häftlingek SS-kísérettel a gyáron kívül lévő sóderbányába vonultak el. A gyár távolabbi részén dolgozók még fele utat sem tettek meg kifelé, amikor a szirénák már, a „légiriadó vége” jelzést adták. Ekkor is láttam működés közben a ködösítő apparátokat. A gyár körül egy-egy légvédelmi segítő (már ismert egyenruhában) 3–4 hordót kezel. Egyik szaladt, a másik kerékpározott hordótól hordóig, majd vissza. Igazuk volt a laktanya illetékeseinek, hogy elálltak tervüktől. Bennünket ilyen feladatra valóban nem lehetett igénybe venni. Fogva tartóink és a gyár kék egyenruhás őrsege mint a verebekre, úgy vadászott volna ránk, ha mi működtetjük ezeket a ködösítő berendezéseket.

Új és új jelenségeket tapasztalhattunk meg. Hiába volt hónapokig jobb a sorsunk több ezer társunknál. A korábbi jobb élelmezés ellenére néhány nap után nálam is megjelent a lágerbetegség jele, kelés a nyakon. Ekkor tudtuk meg mi is, milyen lehetett a sorsa a gyárban dolgozó, a lágerben lakó társainknak. A rehmsdorfi gyengélkedőn bennünket maga a főorvos kezelte, adott kenőcsöt stb., mégis nehezen vártuk ki a teljes gyógyulást. A korábbi rendszer tisztálkodási és ruhafertőtlenítési lehetőségünknek köszönhetően azon kevesek közé tartoztunk, akik eddig még nem tetvesedtek meg.

1945. január 16-án éjjeli bombatámadást kapott a BRABAG. A robbanások olyan erősek voltak, hogy barakkjaink majd szétestek. Az ablakok betörték, az áram- és vízhálózat tönkrement. A lángnyelvek szinte a felhőkig értek. Valószínűleg fojtó és forró volt a levegő. Kenn és Schmidt parancsára az őrség a foglyokat sorakozó és számlálás nélkül, csoportokban zavarta a gyárba, menteni az éjjeli műszakban dolgozókat, és minden felszerelés nélkül oltani az égő termékeket és épületeket. A nagy fejetlenségben a priccsek végében keresztbe, a fejránkosok alá bújtam. Itt és így lapítottam. A délelőtt beérkező, majd a barakkokba Appell nélkül bezavart társaim beszélték el az átélt szörnyűségeket. A gyár kiképzett és védőfelszereléssel ellátott tűzoltói csak nézték, nem is kísérelték meg oltani a lángokat. Tehetetlenek voltak. Tevékenységüket embermentésre korlátozták. Az SS-ek viszont a foglyok tömegét zavarták az eleven tűzhalálba, az égő benzin, olaj, a megolvadt fémek tűzfolyamába. Sok volt a súlyosan sérült, de a halott is. A gyári munkások jól mondták, jól ismerték Schmidt előző foglalkozását. Ez éjjelen is hú maradt önmagához. Ettől kezdve — sajnos, nagyon találóan — közöttünk is *hentes* lett a gúnyneve.

Kora délután a még ébredező tábor csendjét erőteljes sípszó és hangtölcséren bmondott (hangszóró nincs) utasítás, majd fogolyszámok sorolása verték fel. Ismét a korábbi Blindgänger kommandót hívták Appellra és a mi számainkat sorolták. Az ismerős kis tehergépkocsi a vezetővel és a két ismerős tűzszerész várt ránk a főkapunál. Átvettek bennünket, majd elindultunk. Elmondták, hogy az éjszakai légitámadás mind időtartamában, mind a gépek és a gyárra, környékére ledobott bombák számát tekintve a legnagyobb volt a háború egész eddigi ideje alatt. Maga volt a pokol. A laktanyában az ügyeltesek nem győzték nyilvántartásba venni az eseményeket és kárbejelentéseket.

A tábor és a laktanya közötti utunk során láthattuk az éjszakai támadás rendkívüli következményeit. Mindenfelé füstölgő, gőzölgő vagy még oltás alatt lévő épületek, romok, lakások kipakolt berendezések stb. Családok, egyedülálló, mentést és romeltakarítást végző férfiak és nők. Egy tröglitzi — félig

bedőlt — háznál mi kértük, hogy álljunk meg segíteni az ott dolgozó idős aszonymnak és a vele lévő kisgyermekes anyának. Néhány órás munka után indulunk csak tovább. Érdekes, egyikünk sem panaszkodott korgó gyomrára, hogy aznap még nem ettünk. Zeitz városa is jócskán kapott az égi áldásból.

Rövid, szinte menet közben elfogyasztott reggeli-ebéd, majd rövid eligazítás után elvonultunk. A kapott feladat (amely várhatóan 6 hétig tart) összetettebb, mint a korábbiak. Romeltakarítás és mentés úgy, hogy ha van, akkor a közelben lévő befulladt bombákat is „rendezniük” kell. Megalakult a korábbi 2x6 fős brigád. Elkezdődött a munka. A távolságtól függően csak heti egy-két alkalommal vonultunk be éjszakára Rehmsdorfbba. A január harmadik hetében kezdett munkánk során a zeitzi helyőrséghez tartozó, és a Fehér Elstertől nyugatra eső településeket és környéküket jártuk be. Sokszor gazdasági épületekben (egy esetben rendőrőrszobán) töltve az éjszakát. A helyszínen kapott bejelentések alapján általában mi állapítottuk meg a bombák pontos helyét, majd végeztük el a hatástalanítást. A tűzszerészek naponta jelentették a kiszertelt bombák helyét a laktanyába, ahonnan gondoskodtak azok elszállításáról. Ilyenkor kapták az új feladatokra vonatkozó utasításokat. A két brigád tudott egymásról, egy találkozási pont közbeiktatásával vonultunk el éjszakázni.

Munkánk során — és azzal kapcsolatosan — igen eltérő fogadtatással találkoztunk. Volt, ahol rendőrrel vagy Gestapoval fenyegetőzve zavartak el bennünket. Ma sem tudom, miért, de nem engedtek segíteni a mentésben, a romeltakarításban. Mások hálálkodtak, megköszönték. Nem számított ritkaságnak, hogy — miután megtudták, hogy a közeli bombát mi hatástalanítottuk — a környéken lakók értünk jöttek: menjünk nekik is segíteni. Két szovjet társunk kezdeményezte egy ilyen alkalommal (és ezután minden helyen így jártunk el): a munka befejezésekor az ott lakók előtt zsebeinket és kenyérszánkunkat kiürítve mutattuk meg, hogy semmit sem veszünk, viszünk el. És ennek is hamar híre ment. Előfordult, hogy tűzszerésznünk intézkedésével a közelben vagy a községben lakó civil munkaerőt kellett igénybe venni, hogy sötétedés előtt kiás-

hassuk a fagyott talajba fúródott bombát. Häftlingek és civilek felváltva, esetleg együtt csákányoztuk a fagyott, kemény földet. Lakott területeken — a kiszérelés időtartamára — az épületek kiürítésére tűzszerészünk utasítása alapján a helyi rendőr intézkedett. Ez idő tájt tudtuk meg tűzszerészeinktől, hogy a BRABAG területén egy bomba — hatástalanítás közben — felrobbant, és több ember halálát okozta. A hatástalanítást az SS Weissenfelsi Műszaki Tiszti Iskola növendékei végezték.

E hosszan tartó távollétünk ideje alatt (pontosabban február utolsó vagy március első hetében) több előléptetésére került sor. Kenn főhadnagy, Möller szakaszvezető lett. Egyik bevonulásunk során Jean főorvos barátjától és Laci bácsitól tudtuk meg, hogy az alkalom megünnepléséhez egyik hegedülni tudó társunkat Kenn berendelte az SS-körletbe. Jól berúgott és a szerinte rosszul játszó bajtársunkat egyszerűen föbe lőtte. A *hentes* sem tagadta meg önmagát, Appellt rendezett a fagyos éjszakában.

Harmadik bombahatástalanító bevetésünket befejeztük. Bevonulásunkat követően Laci bácsi közölte, hogy a 2 francia és a 4 szovjet társunk a gyári nagy létszámú karbantartó munkacsoportba megy át. A másik 6 fős csoportból 3x2 fős párosok ezután Maurer (kőműves) munkát végeznek. Mindezt ő kezdeményezte. A táborban kialakult nagy átmenő forgalom miatt az ismert foglyoknak ugyanis a nagy munkacsoportokban kedvezőbb a helyzetük. El tudnak tűnni az SS és martalócaik elől. A kis munkacsoportokban könnyen felismerhetők. (Ezért aztán az sem lepett meg bennünket, amikor később elmentek a Rehmsdorfon átmenő francia és szovjet csoportokkal.) A mi felállásunk 2 lengyel és 4 magyar. A három kassai és én. Az így kialakult fogolypárosokat egy-egy német szakmunkáshoz osztották be, akiknek a kezük alá dolgoztunk segédmunkásként. Az én lengyel társam már évek óta dolgozott ilyen munkán. Rendes fiú, de nehezen tudtunk szót érteni. Én nem tudtam lengyelül, ő nem tudott németül. Szerencsénkre mesterünk jó szakember volt, így jól együtt dol-

goztunk Rehmsdorfban és Tröglitz újárósi részében végzett munkánk során. A tennivalónk általában ledőlt kémények, sérült, beomlott falak és tetők javítása volt. A munkahelyek címeit és az elvégzendő feladatokat a helyi OT-megbízott a német szakmunkásoknak adta át.

A három csoport egymáshoz közel, egy lakótelepen vagy utcában dolgozott. Legtöbb esetben még a szerszámok és az építő anyagok is egy helyen voltak. A jobb munkaszervezés érdekében egy helyen készítettük a betont és maltert, s onnan talicskáztuk ki saját munkahelyeinkre. A három csoportra egy őr — tölem németül nem jobban tudó magyar-sváb — Johann Molnár vigyázott. Eleinte tartózkodó, de miután a német munkások és a családok elbeszéléséből, illetve saját tapasztalataiból megismerte munkánkat, lassan-lassan feloldódott.

A három páros első együttes munkája a községi iskola ledőlt kéményeinek újjáépítése és a sérült falak kijavítása volt. Az épület elég magas volt ahhoz, hogy nekünk a törmelék le-, az új építő- és kötőanyag felszállítása gondot okozzon. A kassaiak kiváló német tudásukat felhasználva addig mondták és jártak utána, amíg megoldották egy csúszda- és egy csigasor telepítését. A tempó úgy felgyorsult, hogy a német mesterek nehezen tudták a mi ütemünket átvenni. Az már természetes, hogy az iskolában — tanítási időszak lévén — az órák szüneteiben nagy volt a nézőközönségünk. Érdekes szóváltásokra is sor került... A munkánk jól haladt. Talán emiatt, esetleg más miatt is, de tény, hogy a padlásfeljárónál naponta találtunk néhány falat harapnivalót. Lehet, hogy a tantestület tagjaitól származott. Műszak végéig mindig bedolgoztuk az elkészített kötőanyagot, s csak szerszám tisztítás és azok elzárása után vonultunk be a táborba. Már viszonylag hamar elértük Molnárnál, hogy a ki- és bevonuláznál más legyen az útvonalunk, így még jobban megismerhettük a községet.

Kb. 10 napos itteni munka után éjszakai riadó. Néhány bomba közeli robbanását mi is hallottuk. Kivonulásunkkor a munkahelyünk közelében egy OT-

egyenruhás állította meg menetünket. Mellette állt a három mester. Az OT-s elmondta, hogy az iskola utcájának elején egy házat bombatalálat ért, néhány közeli pedig megrongálódott. Csoportunkat két részre osztotta. Négyen romeltakarítást végzünk egy mester vezetésével, ketten pedig az iskolához mennek dolgozni. A lerombolt épületre korábbi kivonulásainkból ráismertem. Szép cipő- és bőráru üzlet volt benne. Ekkor és itt, a romok között egy forgópisztolyt találtam, töltények nélkül. Ahogy visszaemlékszem, mi, kiscsoportos kommandóba tartozók annyira rutinszerűen jártunk be esténként a táborba, hogy egyáltalán nem tartottunk egy esetleges motozástól. Be is vittem a pisztolyt. Jean azonnal elvette tőlem. Mikor azt mondtam, hogy nem ér vele semmit, hiszen nincs hozzá töltény, „...ezzel is lehet szerezni egy másikat, töltött tárral...” válaszolta. És milyen igaz!

Az iskola épületének kijavítása után (a sorrend lehet, hogy nem pontos) a korábban már említett nagygazda, W. Elm (akinek udvarán a trágyadombból szedtük ki a bombát), kéményének újjáépítése következett. Most (nem úgy, mint hónapokkal előtte) nagyon rendesen fogadott. Naponta háromszor jóllakatott bennünket. Ezt követően a szemben lévő Ortsbauerführer (helyi vezető, „polgármester”) zománctáblával ellátott házat javítottuk. A padlásfeljáróban elhelyezett kis pánccsaszekrényt — puszta heccből — a műszerész Gyurival felnyitattuk. Meglepetésünkre disznóság (sonka, kolbász, szalonna) volt benne. Megdézsmáltuk, és a napközben elrendelt riadó során a szerzett élelmet bevittük a táborba. Később mindhárom pároson keresték, de Molnár igazolta, hogy semmit sem vettünk vagy vittünk el. Egyáltalán: Hogyan, mivel tudtuk volna a pánccsaszekrényt kinyitni? Biztosan nem jól emlékezett a tulaj a menyiségekre vagy olyan vihette el, akinek kulcsa volt a szekrényhez — bizonygatta Molnár.

Egyre sűrűsödtek a napközbeni légiriadók. A szövetséges Jagdbo-k (vadász-bombázók) fedélzeti fegyvereikkel lőttek, és olyan alacsonyan csaptak le egy-egy utcára, hogy a pilóták arcát tisztán kivehettük. Egyik napon a munkahe-

lyünk melletti kis téren hangos magyar beszéd hallatszott, magyar fiatalok civil ruhás csoportja beszélgetett. Megszólítottuk őket. Kiderült, hogy egyetemisták, akiket tanáraikkal együtt evakuáltak az országból. Elmondásuk szerint Bécsben, Drezdában és Halléban voltak. Ott folyt a tanításuk. Ahogy közeledett a front úgy vonulnak nyugatabbra. A három kassai (mikor megtudták, hogy Kassára való is van közöttük), alaposan „kiosztották” őket tanáraikkal együtt. Később megtudtam, hogy azért, mert a foglyoktól kértek enni- és inivalót. Hát ilyen az élet.

A táborba való bevonulásunk során egy gyalogjárda szélességű sétányon vezetett utunk, amely gyalogos aluljáróval keresztezte a vasúti sínpárt. Amikor csoportunk feltűnt, egy kisablakos háznál első ízben csak egy darab kenyeret tettek le a bejárati falépcsőre. Később már más is (hagyma, egy-két alma, becsomagolt szendvics) volt a lépcsőn. Kérésünkre Molnár pihenőt engedélyezett a háznál. Első ízben Gyuri nyitott be. Itt egy középkorú asszony élt gyermekeivel, ő helyezte el korábban az említett finomságokat. Amíg arra vitt az utunk, mindig kaptunk családja szegényes fejadagjából valami harapnivalót. Szabad emberként tett első rehmsdorfi látogatásom alkalmából az általam ismert helyen kerestem a házat. Helyi útikalauzom mondta, hogy a néni ott lakott, de a háború végén megsérült lakását lebontották. A nénit Luise Schwarzenak hívták. Megkerestem, és kézcsokkal köszöntem meg az ordas világban tanúsított emberségét. Az ekkor már idős néni emlékezett a háborúvégi fogolylátogatósokra. Az idős hölgy mai rehmsdorfi helytörténész barátom, L Czossek nagy-nénje volt.

Tröglitzben egy bányászcsalád lakásában a ledőlt fal felépítésén dolgoztunk, amikor ebédnél a családi asztalhoz hívtak bennünket. Lassan egy éve nem volt ilyenben részem, részünk. Évtizedek múltán ezt a házat is felkerestem, de már nem az említett család lakott benne. Persze sokkal gyakoribb volt, hogy a munka szüneteiben is csak az udvaron tartózkodhattunk, noha még javában tartott a tél.

A front közeledésének, ezáltal a nácik felügyelete alá tartozó területek összeszűkülésének hatására az SS megkezdte a KZ-k evakuálását. Emiatt Rehmsdorf is tranzittáborrá változott. Szinte naponta érkeztek az ország különböző részéből különféle nagyságú és összetételű gyalogos fogolyszállítmányok. Nap mint nap magas volt a halottak száma. A tábor korábban, a régi rehmsdorfi foglyokkal is zsúfolt volt, az érkező fogolyszállítmányokat csak rövid pihenésre volt képes befogadni.

Az érkezők minden alkalommal a szabadban, az Appellplatzon töltötték az éjszakát. Ez az állapot, valamint az a tény, hogy a régieket az átutazóktól egyszerűen lehetetlen volt elszigetelni, kedvező alkalmat teremtett a személycserékre. Ez idő tájt a táborban a fejtelenség sokszor már akkora volt, hogy mi, a munkából bevonuló rehmsdorfiak alig tudtunk eljutni a barakkjainkig. Appellt nem is lehetett tartani, ezért azt a barakkokban tartották meg. Ha a Häftling nem volt nagyon ismert a kápók és SS-ek körében, egyszerű ruha- vagy számcserével elvegyülhetett vagy a régiek között vagy a (még aznap, esetleg másnap) távozók között. Nevünk nem volt, a személyazonosítás korábban is csak fogolyszám alapján történt minden táborban

Így került sor négy szovjet társunk távozására. Ők a keletről és nyugatról Rehmsdorfba érkezett, de itt egy csoportba szervezett szovjet hadifogoly menetoszloppal vonultak tovább. Engem ők Vaszkának és malenkíjnek neveztek. Sokat tanultam tőlük tartást, emberséget és bajtársiasságot. Évekkel később tudtam meg Laci bácsitól, hogy a tőlünk távozó szovjet hadifogolycsoport — őreiket legyűrve — kitört. (Lehet, hogy annak a forgópisztolynak is szerepe volt ebben, amit én találtam?) A jobb erőben lévő hadifoglyok és a hozzájuk csatlakozott Häftlingek SS-nek beöltözve kísérték tovább a többiek menetét, s míg a frontvonalra értek, több, kis erejű német köteléket számoltak fel.

Egyik este Laci bácsi tudatta, hogy búcsúznak a franciák, mert ők is evakuálnak. Jeannak több régi, otthoni bajtársa van a hozzánk érkezett francia csoportban. Megható búcsút vettünk. Jean hasznos tanácsokat adott: hogyan vi-

selkedjek most, a végjátékok során. Így azután a francia csoporttal a mi két francia barátunk is elvonult. Sokkal később hallottam olyan állítást, hogy a táborban lévő minden francia fogoly így ment el az elvonulókkal. Ez nem fedti a valóságot. A gyengélkedő kiürítésénél (amely még a többi barakkot megelőzően történt) magam is láttam a francia főorvost és az ott dolgozó francia és magyar társait (orvosokat és ápolókat), amikor a beteg foglyokat a nyitott vagonokhoz támogatták vagy vitték. A fogoly orvosok nem hagyták el a beteget. Mi, a hat itt maradt, valóban szomorúak voltunk, hogy ezek nélkül a jól megismert, tapasztalt, ügyes és igaz barátok nélkül maradtunk.

Csak a felszabadulás után derült ki, hogy az akkori fogolycserék, eltűnések többségében szerepe volt Möller Rapportführernek, aki legfeljebb csak hangoskodott, de soha nem ragadtatta el magát. Nem volt kegyetlen a foglyokhoz. A tábor kiürítése során megszökött társaink közül néhányan őt nevezték meg segítőknek, aki maga is ekkor dezertált. A háború után ezek a volt foglyok elsőként mentek tanúskodni mellette az Igazoló Bizottsághoz. Ennek köszönhető, hogy felelősségre vonás nélkül, békésen élhetett ezután családjával a Rehmsdorf melletti településen. Laci bácsi mondta el, hogy ő maga is Möller segítségével szökött meg még Lengefeld-Pockau vasútállomásán. A szökését követő 20 nap nehezebb volt — mesélte —, mint előzőleg az internáló- és koncentrációs táborokban eltöltött évek. Hiába beszélt tökéletesen németül, hiába volt jó polgári ruhája, semmilyen személyi okmánnyal nem rendelkezett. A felszabadulást követően előbb magánemberként, majd hivatalosan is keresette táborbeli francia társait, barátait, néha fel-felcsillant a remény, egy-egy ígéretes hír, végül ez sem hozott eredményt.

Sajnos, az én ez irányú kutatómunkám is így végződött. A legnagyobb gond az volt, és az ma is, hogy senki sem tudta, tudja az általam keresett franciák igazi családi nevét. Ha találkoztam is egy-egy, a túlélők vagy az áldozatok nevét tartalmazó névsorral, nem lehetett megállapítani, hogy a háború 24. órájában eltűnt francia bajtársaim közöttük vannak-e. Így jártam akkor is, ami-

kor a rehmsdorfi foglyok útvonalába eső helységekből tanulmányozhattam a halálmenet során meggyilkolt áldozatok nyughelyén elhelyezett emléktáblákat. A Marienberg-Gelobtland vasúti megállóban felállított emlékkőnek — amely alatt lévő tömegsírban 154 rehmsdorfi fogoly áldozat nyugszik — a család által készíttetett táblájára csak egy név: „*Itt nyugszik Jean Becaud*” van felvéve. A további szöveg „*egyénél 22 francia és 34 szovjet bajtársával, akiket 1945. április 15-én együtt gyilkoltak meg az SS-hóhérok.*” Ki tudja, kik voltak ők? Ki volt ez az ötvenhat áldozat? És a többi 97, akiknek még a nemzetiségét sem tudták megállapítani? A háborút közvetlen követő néhány évben a fogolyszámok alapján a német nyilvántartás — talán — kimutatta volna tulajdonosuk adatait. Mi a bajtársainkat kerestük, de százezernyi szülő, gyermek, testvér, férj és feleség soha sem tudja meg szerettei elhunytának körülményeit, és nem találja meg azok örök nyughelyét.

Hat társunk távozása csak napok múlva tudódott ki, amikor már messze jártak Rehmsdorftól. Benn voltunk a táborban, mikor a régi Blindgänger kommandót szólították a sorakozó térre, és a mi számainkat sorolták. De csak a négy magyar és a két lengyel lépett ki. Hol vannak a többiek? Kitört a botrány. Szerencsénkre sem Kenn, sem a *hentes* nem volt a táborban. Möller kiléptetett bennünket. Eddig nem látott SS-őrrel szálltunk fel a teherautóra, s a gyárban álltunk meg. Ismeretlen gyári civilek közölték, hogy néhány, a gyár területére esett, fel nem robbant bombát kell hatástalanítani. A zeitzi tüzérlaktanyát hívták fel, de az ottani tüzérszereknek máshol volt feladatuk. Tőlük kapták azt a tájékoztatást, hogy a táborban jól képzett, korábban velük együtt dolgozó fogoly tüzérszerek vannak. Ezek voltunk mi.

Gyuri átvette a csoport vezetését. Két barátjával elvonult a központi szerzősámba, ahonnan jobbnál jobb számszámokkal, fogókkal tértek vissza. Gyuri fizikai munkaerőt kért a bombák kiadására, és kérte a környék kiürítését. Némi huzavona, de azért megtörtént. Gyuri megsúgta: azért húzza az időt ameddig csak lehet, hogy minél később vonuljunk be. Nem tudjuk ugyanis, hogy

mi vár ránk hat társunk elvonulása miatt. Sikerült. Örünkkel együtt éjszakára is kint maradtunk. Reflektorok fénye mellett is folytattuk az ásást. Riadó, villanyoltás, berepülés, vége, folytattuk, a munkát a civil és a keleti (nem fogoly) munkásokkal együtt. Egész jó ellátásban volt részünk. Két vagy három nap alatt végeztünk e munkával. Kocsi vitt vissza bennünket a táborba. Gyuri szimata jó volt. Távollétünk alatt Kenn lelőtte négy szovjet társunk barakkírnokát, mert szökésüket elősegítette azzal, hogy távozásukat nem vette észre, nem jelentette. Bennünket a beléptetés után már meg sem kérdeztek társaink felől.

A BRABAG-beli tűzszerész-kitérő után folytattuk a kőművesmunkát. A front egyre közeledett. Éjszakánként láttuk a lövegek torkolattüzét. Hallottuk az ágyúörgést. (Lehet, hogy csak *akartuk* hallani, lehet, hogy csak hallucináltunk?) Tény, hogy a berepülések állandósultak, a polgári lakosság szinte fel sem jött az óvóhelyekről. A tábor egy felbolygatott méhkasozóhoz hasonlított. Az SS-és a kápók tomboltak, minden a feje tetejére állt. Menjünk ki dolgozni! Kint jobb. Mint már említettem, kettesével dolgoztunk egy-egy német mester mellett. A légiriadók során változatlanul be kellett vonulnunk a táborba. A *hentes* állítólag azért hajtatja be a foglyokat a riadó elrendelése után a táborba, hogy hátha azt bombatámadás éri, és akkor...

Egy délelőtt a községben mi (a német mester, a lengyel társam és én) a vasút egyik, a két másik páros Molnárral együtt a vasút másik, a tábor felőli oldalán lévő házaknál dolgoztunk. Légiriadó! A szabályt betartva, a mesterrel elindultunk a tábor felé. A gyalogos vasúti aluljáróhoz érve motorzúgás hallatszik és ott terem Kenn. Végünk van, hiszen az őrt ő nem láthatta! Pisztolyt rántott és a motor előtti futásra utasított bennünket. A mester hiába kérlelte őt, mondta az igazat, futnunk kellett. Lengyel társam az utolsó métereket már botladozva, rogyadozó térdekkel tette meg. A tábor bejáratánál ott állt a két másik páros Molnárral. Örünk Kennel hangosan vitatkozva mentett ki bennünket. Emlékszem, egyik fő érve az volt, hogy mi hatan Blindgänger kommandósok voltunk, s ha akkor sem szöktünk meg, mikor nem az SS vigyázott ránk,

akkor itt, a tábortól méterekre miért szöknénk meg. Molnár másnap mondta: jó, hogy nem a *hentes* kapott el bennünket. Ő biztosan rövid úton végzett volna velünk.

Az utolsó rehmsdorfi napokban a táborhoz egész közel lakásokat javítottunk. Az egyik lakó, egy nyugdíjas munkás ideadta zsebóráját, hogy a tábori műhelyben javíttassam meg. Talán két nap múlva félrehívott, s figyelmeztetett, hogy ne menjünk vissza a táborba. Sok üres nyitott vagon érkezett. Ott állnak az állomáson, biztos a tábort akarják kiüríteni. Még azt is említette, hogy a rádió szerint már csak 20–40 km-re lehet a front. Most sem, utólag sem értem, miért nem hallgattunk rá! Pedig még azt is felajánlotta, hogy ad civil ruhát, és elbújtat bennünket. Az utolsó szavai: „Ha mégis bevonultok, és a tábort kiüritik, akkor az órát tartsd meg! Biztosan jól jön majd neked élelemre cserélni.” És mi bementünk... (Már szabad emberként a házat megkerestem. Azonnal megismertem, de a lakók már nem a régiak voltak. Még ma is sajnálom.) Az úton Molnár is említette, hogy már nem sokáig fogunk kijárni. Később valóban láttuk az állomáson veszteglő nyitott vagonokat. Beértünk. Az Appellplatzon óriási tűz, a dokumentumokat égették. Nincs a francia társunk és a két tapasztalt katonabarátunk, akiktől tanácsot kérhetnénk.

A halálmenet; felszabadulás Theresienstadtban

A front közeledtével, ahogy nőtt a nappali berepülések, úgy csökkent az éjszakai légiriadók száma. Áprilisban az esti sorakozókat — mint korábban — teljes reflektorfény mellett tartották. A feszültség érződött a levegőben. Az örök is érezték, hogy közeleg az elszámolás ideje. Egy részük tanácstalan, de volt közöttük, aki már ekkor felajánlotta segítségét, ha rajta is segítenek a há-

ború után. Sajnos, sokan még ekkor is folytatták korábbi kegyetlenkedésüket, sőt, bőszítette őket egyes foglyok növekvő magabiztossága.

Néhány nap híján éppen egy éve kezdődött a magyar zsidóság — közöttük családunk — véres tragédiája. Az eltelt egy év alatt az életben hagyottak tömegei szörnyű tapasztalatokat szereztek. De ezeket elrendezni nekem, a 13 éves kamasznak még gondolatban is lehetetlen volt. Meg voltam győződve, — bizonyára mások is —, hogy ami velünk eddig történt, az volt a csúcs, amitől rosszabb már nem lehet. Ez után derült ki, hogy nem így van. A tábor kiürítését követő napok történései minden eddigieken túltettek. Tanúi voltunk ártatlan, szinte mozgásképtelen emberi árnyak tömeges lemészárlásának. A háború végnapjaiban a rehmsdorfi tábor foglyai vasúti és gyalogmenetének útját tömegsírok és azok felé emelt emlékkövek, emléktáblák jelzik. E tömegsírok többségét a fasiszták áldozataikkal ásatták meg. De azoknak a foglyoknak, akiket az Érchegység gyönyörű erdeiben — meggyilkolásuk után — avarral letakarva a helyszínen hagytak (és akiket azóta sem találtak meg), örök nyughelye máig ismeretlen, és az is marad.

Rehmsdorf kiürítésének időpontját és az evakuált foglyok számát a helyi lakosok és az érintettek többféleképpen jelölik meg. Szerintem a valós időpont 1945. április 11-e. Az amerikai hadsereg előőrsei ugyanis 12-én már áthaladtak a környéken, 13-án pedig már Zeitz és környezete — közöttük Rehmsdorf is — felszabadult. A létszámot illetően: az 1800–2200 közötti szám a valószínű. Az eltérő megítélés abból adódik, hogy nem mindenki vette figyelembe az 1945. március 9-én Bergen-Belsenbe szállított 500 foglyot, továbbá, hogy a buchenwaldi KZ nyilvántartásában nem lettek átvezetve a rehmsdorfi kisszelekciónak után odaszállított munkaképtelen foglyok.

Visszatérve Rehmsdorffhoz. Beléptetésünk után otthagytam társaimat, és a műhelybarakkba rohantam. Az idős órasmester pakolt. Rámolta a szerszámokat, s amikor meglátott, azonnal ideadta a német munkás zsebóráját azzal, hogy még nem javította meg. Visszatérve a barakkba meglepett, hogy a bejá-

ratnál két SS posztolt. Tőlük kapott hátbavágás után botlottam be a küszöbön. Ismét egyedül maradtam. Magamban szidtam a Laci bácsi által még Tröglitzban közölt döntést, hogy mi csak kettesével lakhatunk egy sátorban, illetve Rehmsdorfban egy barakkban. (Jean és társai korábbi elvonulása után nem lett korrigálva ez az elhelyezés, de ki is gondolt volna erre?) Laci bácsiról semmi hír. Appell nincs, ételosztás nincs. A blokkelöljáró, az írnök és segédei bent tartották meg a létszámellenőrzést. Ez sem olyan, mint a korábbiak, az egész csak alibiből volt.

Az oszloj után kihirdették a barakkzárlatot. E hírre megisméltődött a gleinai istállóban még tavaly, júniusban kitört pánik. Most én is megijedtem, hiszen minden jel (okmányégetés, kivilágított tábor, barakkzárlat, őrség a blokk előtt stb.) szerint ezután már csak a mézszárlás következhet. Volt, aki a módózatait is emlegette: elég egy lángszórócsóva vagy néhány kézigránátköteg. Az egész barakkra rátelepedett a halálvárás hangulata. Eszembe jutott, hogy a három kassaival sokszor beszéltünk arról: mi lesz velünk, mit teszünk majd, ha a front ideér. Tárgyilagosan latolgatva az esélyeket arra nem számíthattunk, hogy az SS-esek elvonulnak, itt hagyják a tábort. Bennünk az ellenük vallomást tevő tanúkat látták. A megoldás egyszerű. Vagy magukkal visznek minket, vagy itt gyilkolják halomra a tábort. Ez utóbbi tűnt ekkor könnyebbnek, tehát ez volt várható. Érdekes! Vártuk a felszabadítást, mégis, számunkra ez egyben a halál közelségét is jelentette. Hát ez volt a pánik oka. És most nem volt (mint Gleinában), aki lecsillapítsa az őrjöngve ordítózó tömeget.

Végül hosszú sípolással, no meg veréssel a barakkelöljáró teremtett rendet, csendesítette le a sokaságot. Közölte, hogy a tábort kiüritik, először a gyengélkedőn lévőket viszik a vonatra. Mivel sejtelmünk sem volt, hogy hova visznek bennünket, megindult a találgatás. A hírre mindenki az ablakokhoz rohant, az elől lévők megerősítették a hallottakat. Csak ezt követően csendesült el lassan a barakk. Mivel nem volt légiriadó, a tábort a kerítés mentén, az őrtornyokban lévő, valamint a benti reflektorok jól megvilágították. Az ablakhoz jutva én is

jól láttam, ahogy beteg társainkat viszi, támogatja a Revier személyzete, a főorvossal együtt. Az ő sötétkéek kabátja és sapkája kirírt a csikos-ruhák közül. Röviddel éjjel után az ajtó előtt álló két ór ébresztőt (de ki aludt ekkor?) és pokróccal együtt sorakozót rendelt el a barakkban. A barakkok kiürítése egymás után történt. Hiába próbálkoztam meglesni barátaim blokkjainak kiürítését, nem sikerült. Sehol nem láttam őket. Ezért is nem kerülhettem korábbi barátaimmal egy vagonba. A foglyokat ötösével engedték ki, minden sor egy kenyert kapott, majd a sorakozótéren álló Kenn és a *hentes* előtt vonultunk el. Nem volt díszmenet. A kíséret már a táborban közrefogott bennünket. Ekkor láttam csak, milyen sok az SS, valószínű közülük is mindenkit kivezényeltek.

A tábor elhagyása után a vakító fényt koromsötétség váltotta fel. A nyitott szénszállító vagonokból és (talán) két személykocsiból álló szerelvényt a sérült vágányok miatt az állomásépülettől távolabbra állították be. Ezért a talpfákon bukdácsolva jutottunk el vagonjainkhoz. A kíséret kíméletlen volt a gyenge, kiéhezett, és az áprilisi hideg éjszakában didergő foglyokkal szemben. A sötétség és a magas plató miatt a vagonok feltöltése csak szitkok és verések árán, de még így is lassan sikeredett. A kocsikban a zsúfoltság óriási. A szállítmány parancsnoka Schmidt, a *hentes* lett. A vagonunkba, miként a többibe is két (általunk nem ismert) SS-es szállt be, a vagonok billenő ajtajait kívülről reteszelték ránk. A bevagonírozás végén kilestem. A jól kivilágított táborban tisztán láttam a visszamaradó SS-köteléket, amint teljes felszereléssel (néhánynál még páncélököl is volt) álltak a Kenn által vezetett eligazításon.

Szerelvényünk a kora reggeli órákban indult csak el. Egy éve már, hogy minden vasúti utazás és annak vége csak szörnyűségeket tartogatott számomra. A vasból lévő vagonokban nagyon hideg volt. Elképzelhető, mennyire fáztak azok a társaim, akiknek nem volt meleg holmijuk, mint nekem. Két SS-ünk is fázott, csak ritkán mordultak a közelükben levő foglyokra. A sok helyen megrongálódott pályatest miatt vonatunk lassan haladt, a megállóhelyek és állomások előtt, de sokszor még a nyílt pályán is várakozott. Többórás utazás után

hosszan várakoztunk egy kitérőben. Kint mozgolódás, hangos beszélgetés, vezényszavak, majd a vonat visszafelé indult el. Visszaérkeztünk Rehmsdorfba. Az eredetileg tervezett útvonalon a megrongált sínek és hidak miatt nem mehettünk tovább. Ahogyivilágosodott, megjelentek a korábban állandóan Rehmsdorf felett is cirkáló szövetséges repülőök. Rá-rácsaptak a szerelvényre, de nem lőttek. Mi a csíkos felsőt emeltük a fejünk felé, mutatva ezzel hovatartozásunkat. Két őrünk azonnal felvette rohamsisakját (ezután nappal mindig rajtuk volt), és a vagon sarkában vacogtak félelmükben. Őket nézve vetődött fel bennem, hogy a foglyok egyszerre könnyen legyűrhetnék az őrséget, ahogy ott lapítottak a sarokban, még egy mukkanásra sem lenne idejük.

Utólag rekonstruáltam a szerelvény útvonalát: Zeitz–Meuselwitz– Altenburg– Gössnitz– Meerane– Glauchau–Chemnitz– Lengefeld– Pockau– Marienberg– Gelobtland–Reitzenhain. A kb. 100–120 km-es utat sok, hosszan tartó (megállóban és nyílt pályán) várakozással, több nap alatt tettük meg.

13-án érkeztünk Pockauba, ahol a pályaudvar egyik szélső vágányára vándorogott be szerelvényünk. Itt két napot (április 13–14) töltöttünk el. Elindulásunk óta nem kaptunk inni, számomra ez volt a nehezebben elviselhető. Állítólag itt jutott néhány társunknak valami gersli-leves féle. Később olvastam egy interjúban, hogy 70 liter levest osztottak ki az egész szállítmánynak. Az őrség minden vagonra kireteszelt, majd nagy kiabálással utasították a bentieket a hullák kidobására. Őrzőnk ekkor újra a Rehmsdorfban felszállt páros volt. Már az első napon jól szemügyre vettük őket. Egyik egy 30–40 közötti, sovány, gymborbajos kinézetű, a másik fiatalabb. Most a beteges lett aktívabb, a felszólítás után minden foglyot lábbal vagy puskatussal meglökött: él-e még az illető. Társa szótlánul nézte, majd erős akcentussal kiordított, hogy a vagonban minden Schweinehund (disznókutya) él. Az érkező válasz is ennek megfelelő volt: úgy látszik, unatkozottak. E kétnapos várakozás során lövöldözésre nem emlékszem. Valószínű, hogy a gyengélkedő betegek közül haltak meg vagy egészséges társaink közül haltak éhen, nem tudni, mi történhetett a többi vagon-

ban. A tény azonban megmásíthatatlan: Pockauban harminchat társunk nyugszik egy tömeg- és két fő egyéni sírban.

Pockauból rövid idő múlva Marienberg pályaudvarára érkeztünk, melynek szélső vágányán várakoztunk órákon át. Innen már rövid út vezetett a Marienberg-Gelobtland nevű vasúti megállóba. Vonatunk itt is a szélső sínpararra állt be. Nekünk jobbra, a megálló kis épülete mögött nagy forgalmú műút. Balra nagy kiterjedésű, sűrű erdő. Akkor még nem tudtam, hogy már az Érc-hegységben, a Szudétavidék szélén vagyunk. Minden vagonba 15–20 db lágerkenyeret dobtak be. A mi vagonunkban rendszeren elosztották. A hideg szinte kibírhatatlan volt. Valaki vagy valakik meggyőzhették szállítmányparancsnokunkat, hogy a fémoldalú- és aljzatú vagonokban vagy azok mellett a töltésoldalon tüzet lehetne gyújtani. Az őrség minden kocsiból 2–3 foglyot magával vitt az erdőbe — tüzelőnek valóért. A vagonunkba visszatérők mondták el, hogy csak egy részük ment be fáért az erdőbe, a többiekkel az SS-ek gödröket ásattak. A kocsiból itt is kikerült tetemeket e gödrökbe dobatták be, majd a gödröt ásó foglyokat is beelölték. A holttesteket klórmésszel szórták be, majd az SS-esek földelték el a tömegsírt. A következő favágó csoportot már csak erőszakkal, verések segítségével tudták kijelölni, de minden folytatódott tovább. Egyik csoporttal a mi beteges örünk is elvonult. Kiderült, hogy ez a gebesovány, életuntnak tűnő, a többiekhez képest idősebb bandita volt itt a tömeggyilkosság egyik főszereplője. Visszatérő társunk mondtotta el, hogy szinte élvezte, ha egy fogoly nem halt meg azonnal lövésétől, örült a sérültek szenvedésének. Bemászott a tömegsírba, és a tetemeken gázolva adta le a kegyelemlovéseket.

Évtizedekkel ezelőtt készített feljegyzésemben Gelobtlandról ezt írtam: „Itt ma tömegsíroknak kell lenni. Nem tudom, ismert-e ez az illetékesek előtt?” Szerencsére, az illetékeseknek is tudomására jutottak az itt történetek. A tömegsírokban százötvennégy áldozat tetemét találták meg. Ki tudja, ennyi volt-e vagy több? Nem maradtak-e beljebb, az erdőben is? E helyen a felszabadulás

után egy kb. 25x15 m nagyságú emlékligetet alakítottak ki, közepén emlékkővel, fákkal, virágokkal. (Az emlékkőre vésett időpont: 1945. április 15. is segített nekem az események időrendi besorolásában.) Szerelvényünk itteni várakozásának egész ideje alatt nappal állandóan felettünk köröztek a repülők, szinte a fák tetejét súrolva. Míg itt voltunk, sok, a hátszországba tartó — többségükben sebesülteket szállító — katonavonat robogott keresztül a vasúti megállóban. Tehát ez idő tájt nagy harcok voltak arrafelé.

Háromnapos itt-tartózkodás után 18-án indult tovább szerelvényünk. Az erdőből kiérve néhány km megtétele után légi kísérőink a vonatra gépágyúból tüzet nyitottak, és eltalálták a mozdonyt. A szerelvény Reitzenhain, a Birodalom és a Cseh-Morva Protektorátus határközsége vasúti jelzőjénél vált mozgásképtelenné. (Ma itt van a Cseh Köztársaság és a Németországi Szövetséges Köztársaság egyik határállomása.) Óriási gőzfelhő, sistingés stb. A mi vagonunkból elsőként két örünk ugrott ki. A még jó erőben lévő foglyok szinte vezényszóra tömegesen ugráltak át a vagonok oldalfalain. A gyenge, kiéhezett társaink sírva, könnyörgő tekintettel, de kénytelenek voltak maradni. A kiugrálok közül néhányan felnyitották a vagonajtókat, és segítettek a gyengébbeknek a vagonokból kiszállni. Mindenki a szerelvénytől jobb oldalra lévő erdő közeli szélét igyekezett elérni, ahol csak néhány, nagyméretű épület volt látható.

Én a kiugrás után bemásztam a vagon alá, lehasaltam és szétnéztem. Eszembe jutott két szovjet bajtársam tanácsa (amivel Jean bólogatással értett egyet), hogy sohasem arra szökjek, amerre a többség! Az SS-ek is arra fognak keresni. Előbb átkúsztam a sínpárokra, majd rövid pihenő a töltés oldalában. Ekkor láttam meg, hogy a bal oldalon is csak néhány épület van. De már nem volt visszaút! Kúszva, mászva az épületek között, egy fészkerben bújtam meg. Nemsokára egy civil OST (Kelet) feliratú ruhát viselő férfi nyitott be. (A szovjet önkéntes- és kényszerborzított munkásokat jelölték így.) Megszólítottam, nagyon megrettent. Ruhát kértem tőle. Rábólintott, megígérte, hogy ennivalót is hoz, majd elment.

Óráknak tűnő idő múlva már nem egyedül, hanem egy idősebb rendőrrel tért vissza, aki nem kiabált, nem rántott fegyvert rám. Életkoromra hivatkozva könyörögtem, ne lőjön le, majd felajánlottam a nálam lévő zsebórát. Elfogadta, majd közölte, hogy ő nem tehet mást, át kell adjon az SS-eknek, akik hajtóvadászatot rendeztek a szerelvényből megszökött foglyok összegyűjtésére. Elmondta még, hogy egy HJ (Hitlerjugend) jelentette neki, látott egy foglyot a vagonok alól erre, a házak közé jönni, majd látta az ukránt is, amikor kijött a fészerből. Kiléptünk, valóban ott állt egy kb. velem egykorú (de termetre jóval kisebb) HJ, céllovó kispuskával a kezében. Amikor elindultunk, tisztos távolságból végig követett bennünket. A rendőr alapvetően rendes volt velem, nem ütött és nem kötözött meg, még a pisztolytáskáját sem nyitotta ki. Sokszor megállt, lassítva menetünket úgy, mintha nem értené, mit motyogok neki. Utólag is az a véleményem, gondolta, mi várhat rám, ha hamar odaérünk a foglyokat kutatókhoz. Menet közben az állomás irányából és az erdőből fegyverropogás-sorozatok hallatszottak hosszan, sokáig. Kísérőm azt is mondta, jobb így, hogy ő talált rám, nem a HJ vagy az SS-, mert azok azonnal lelőttek volna.

Ahogy közeledtünk az állomáshoz, úgy volt hallható egyre erősebben a fegyverropogás. Az állomás melletti közúti átjárónál egy fekete egyenruhás SD őrnagy jött velünk szemben, mindkét kezében teli söröskorsók. Megállított bennünket. A rendőr jelentkezett nála, a fasiszta szavai: „...minek hozza ezt a dísznó kutyát ide? Az erdőben kellett volna lelőnie. Itt úgyis agyonlőjük mindet, azt kapják, ami jár nekik. Emléklül hagyjuk felszabadító barátainknak”, majd továbbment. Kísérőm komótosan rágyújtott, s csak azután indultunk tovább.

A lövöldözés egyre hangosabb lett. Az állomásnál tucatnyi feketeruhás, karszalagos, magas rangú SD és Gestapo tiszt. Ennyit együtt, egyszerre azóta is csak a filmekben láttam. Nekem akkor úgy tűnt, mintha mind rám, ránk, a szökött foglyokra várt volna. Közülük háromnak még ma is előtűnik az arca. Az egyik a fenti, a másik, aki néhány méterre tőlünk egy előtte térdelve könyörgő foglyot lőtt fejbe, a harmadik, aki később a hullákkal megtöltött vago-

nokra a szöveget felíratta egy SS–legénnyel. Az állomás előterébe érve láttam a szétlőtt gőzöst és mögötte az elhagyott szerelvényünket, ahogy a szemafor előtt vesztegelt. A peron előtti sínpáron nyitott vagonok sora állt.

A szökött társaimat civilek, Hitler-Jugendek, néhány katona és rendőr, valamint őrök lökdösik, ütve terelik az állomás épülete elé. A foglyokat a peron előtt szorosan egymás mellé sorakoztatták fel, letérdepeltették, majd egy kis terepjáróra szerelt golyószórával lőtték halomra őket. A fegyvercső okáda a halált. Aki ezután még mozgott, azt pisztollyal és géppisztollyal lőtték fejbe. A hullákat a következő sorral bedobáltatták a nyitott vagonokba, majd ők kerültek sorra. Letérdeltek a peronon és jött a következő sorozat. És ez így ment tovább. Az erdőben összefogdosott bajtársaim halomra löve, vérbe fagyva heverték a peronon, illetve látszott a nyitott vagonokban a hullahegy. Sok szörnyű dolgot láttam az elmúlt év alatt, de ez minden eddigit felülmúlt. Megjegyzem még, hogy a gyilkos lövedékek a sínpár túloldalán lévő épületek lakóit is veszélyeztették, de a gyilkosok ezzel mit sem törődtek.

Milyen az életöszön! Lemaradni, csak minél hátrább, később besorolni a másik irányból kialakított sorba. (Az erdőből idetereleltek az állomás épületének bal, én a rendőrrel a jobb oldalán voltunk.) Mintegy vezényszóra, a mézszárlás hirtelen befejeződött. Miért? Megunták? Ki tudja. A már említett gestapós főtiszt parancsot adott egy SS–őrnek, hogy a vagonok oldalára fessen szöveget. A felfestett, nagy betűs német szöveg, ha jól emlékszem, valahogy így szólt: Emlékl a felszabadítóknak. A főtiszték és a terepjáró a golyószórával — mint ha mi sem történt volna — elvonultak. Az életben hagyottakkal a még peronon fekvőket bedobáltatták a kocsikba, majd a vagonokat eltolatták velük a sínpár hátsó váltójáig. A nagy csendben csak az erdőből hallatszottak még az egyre ritkuló lövések. Az életben hagyott újabb és újabb foglyokat hajtották maguk előtt az üldözők oda, ahol én a rendőrrel álltam. Ekkor ugrott be nálam a rendőr időhúzásának oka. Vagy tudott vagy, gondolt a mézszárlásra. Hátározottan állítom, lassította közös menetünket. Az érkezők között feltűnt né-

hány ismerős arc, de a kassai barátaimat és a két lengyelt csak nem láttam közöttük. Megjelentek viszont az ismerős SS-őrök, sőt, maga Schmidt is.

Jóllehet, a kivégzéseket a rehmsdorfi SS–legénység hajtotta végre, biztos vagyok benne, hogy a főtiszteknek nagy szerepük volt a reitzenhaini vérfürdőben. Azóta is foglalkoztat, ezért levelezést is folytattam német szakértőkkel, hogy akkor mi célból lehetett tucatnyi ilyen magas rangú fasiszta Reitzenhainban. Az alább is felvetett gondolataimat a szakemberek nem vitatták, bármelyiket lehetségesnek tartották. 1/ A határállomásokon — mindegyiken — az SD és a Gestapo erős felügyeletet gyakorolt. 2/ Keletről visszavonuló valamelyik Waffen-SS magasabbegység törzséhez tartozók lehetek akkor ott. 3/ A véletlen egybeesése volt a sok fekete ruhás náci ott tartózkodása. Ide tartozik még, hogy amíg további társainkra várakozva az állomás környékén őriztek minket, láttam a közeli étteremnél a több személy- és terepjáró gépkocsiból álló konvojt, valamint az említett egyenruhásokat oda be- és kijárkálni.

Alaposan elemezve az eseményt, szerintem 1945. április 18-án Reitzenhainban az alábbiak történtek. A tömeges szökést követően Schmidték jelentést tettek a helyszínen tartózkodó főtiszteknek. A vonatkíséret SS–ei és a főtisztek beosztottai riasztották a kis lélekszámú település lakosságát, a HJ és a háttárrendészet állományát. Ezek összefogva, fegyverekkel és bunkókkal felszerelve keresték, kutatták az erdőben menedéket kereső foglyokat. Aki nehezen mozgott, mert beteg, gyenge volt, azt ott a helyszínen verték vagy lőtték agyon. A többieket az állomásra hajtották. Minderre a háború befejezése előtt 20 nappal került sor, amikor már 2 napja megkezdődött Berlin ostroma. A reitzenhaini vérfürdő „végeredménye” (már akiknek a tetemét az erdőben megtalálták) 388 rehmsdorfi fogoly. Közülük 218-at az állomáson gyilkoltak meg. A további 170 fogoly tetemét a környék felszabadulása után az erdőben találták meg.

Az áldozatokat Reitzenhain környékén három tömegsírban helyezték örök nyugalomra. A 218 főt az erdőben, a vasúti pályatest mellett kialakított emlék-

parkban, 72 főt a Neuhaus nevű fogadó mellett, és 98 főt a Niederschmiederbergbe vezető út mentén. A rehmsdorfi gyengélkedőből evakuált, és a vagonokban maradt több száz járóképtelen, beteg társunkról azóta sincs semmi hírem. Több, a témával kapcsolatos írást olvastam. Beszéltem a szerzőkkel, egyszerűen nem tudnak róla. Elfeledkezett róluk a történelmi emlékezet? Nem tudni. De tudok más, olyan evakuációs szállítmányról, amelyet a vagyonokba dobált kézigránáttal semmisítettek meg. Dokumuntumból ismerem, hogy Gardelegenben 4 órával a felszabadítók megérkezése előtt elevenen égettek el 1100 foglyot. Vagy például május 3-án a neustadti öbölben hajókkal együtt süllyesztették el a neuengammei KZ 8000 foglyát.

És az erdőből még érkeztek a megvert, megkötözött kezű foglyok az állomás mellett kijelölt gyülekezőhelyre. Kutattam, figyeltem az arcokat, de az én kassai barátaim csak nem kerültek elő. Nem tudtam elképzelni, hogy a három életerős, talpraesett fiú, a nagyszerű bajtársak elpusztultak volna. Évekkel a felszabadulás után Laci bácsitól tudtam meg, hogy mindhárman Reitzenhainban szöktek meg. Viszontagságos, csaknem 3 hét után érték meg a háború végét. Péter tüdőgyulladást kapott, Gyuri lövéstől sebesült meg. A felszabadulást követően mindketten külföldön (Svájcban vagy Svédországban) kaptak gyógykezelést. Állapotuk addigra annyira súlyossá vált, hogy mindketten még 1945-ben meghaltak. Imre hazament eredeti lakóhelyére. Családjából senki sem tért haza. Egy darabig otthon várta őket, majd a tengerentúlra távozott. Néhány levelet váltott Laci bácsival.

Megjelent gyűlölt szállítmányparancsnokunk. Rövid eligazításának lényege: láthattuk, mi a következménye a szökésnek. Ez lesz a további sorsunk is. Ő arra kapott parancsot, hogy a Protektorátusban lévő leitmeritzi KZ-ban adjon le bennünket. Vagy addig vagy ott fogunk mindnyájan elpusztulni. Zsidó nem maradhat életben a háború végén! „Magunkkal viszünk benneteket a pokolba.” Előttünk van még kb. 100 km a Német Érchegységben. Aki nem tudja a tempót tartani, azt lelövik, aki kilép a sorból, annak is ez a sorsa stb. Ekkor lát-

tam egész közlelől ezt az elvakult, tömeggyilkos fasisztát. Ma is felismerném, ha az akkori fényképek közül kellene kiválasztanom. Őszbe forduló túskefrizura, Hitler-bajusz, piros (az alkoholistákra jellemző) arc és orr, apró, mélyen ülő szemek, gonosz tekintet. Alpárian primitív szókincs és beszéd.

A vérfürdő után összegyűjtött foglyok számát sem akkor, sem ennyi év után nem tudom megbecsülni, csak viszonyítani a néhány nappal korábban, még Rehmsdorffban tartott sorakozókon részt vevő foglyok tömegéhez. A reitzenhaini állomás mellett már csak kb. a feleannyian lehattunk.

Ötsoros oszlopokat alakítottak belőlünk, az SS-ország közrefogta a csoportokat, és nekivágtunk a gyalogos halálmenetnek. Egy hete voltunk már úton, de a Rehmsdorffban és Pockauban kapott kenyéren kívül semmit sem ettünk, vizet nem kaptunk. Aki itt az erdőbe bejutott, az legelhetett valamit. De akkor nem az éhség, hanem a halál elkerülése, a szabadság elérése hajtott minket. A rehmsdorfi pokróca mindnyájunknak a vagonban maradt. Schmidt (néhány hasonló jellemű beosztottjával) a menetoszlop végén jött kerékpárját tolvá. Néha az oszlop elé hajtott, szétnézett, majd hátra maradt. Hamar kiderült az oka. A többi kísérő által lelőtt foglyok többségének ő vagy a vele együtt haladók egyike adta a kegyelemlovést. Nem a sorból kilépők, hanem a végegyengülés miatt leülőek voltak többen. Azok, akiket egyszerűen nem vitt tovább a lábuk. Voltak, akik az árokpartra ülve vagy a km-kőnek támaszkodva várták gyilkosukat.

Első este a Reitzenhaintól kb. 6–8 km-re Sebastianberg (cseh neve: Hora Svatošho Šebestiána) helységnél éjszakáztunk takaró nélkül a szabad ég alatt. (1945. április 18. a hegyekben!) E rövid úton 94 társunkat gyilkolták meg kísérőink. Az árokparton és a tisztáson valóban legeltünk. Az út nem csak hegyesjellege miatt volt nehéz. Menetünk egész ideje alatt a műút állandóan telített volt. Általában velünk szembe, a birodalom irányába volt forgalom. Teher- és személyautók, lovas kocsik, kerékpáron és gyalogosan, talicskával, kézi- és gyer-

mekkocsival a front elől menekülők (főként a német lakosság tömegei) töltöttek meg az úttestet. Mint a háborús filmekben. De előfordult mindenféle náció. Hadifoglyok, önkéntes és kényszertoborzott munkások stb. Megtörtént, hogy *velünk szembe vonuló* másik fogolycsoporttal találkoztunk. (Ki érti ezt?)

A második napon, 19-én a Postelbergig (cseh neve: Postoloprty) tartó, kb. 30 km-es utat kellett megtennünk. A nagy forgalom miatt néhányszor erdőátvágásokon hajtottak keresztül bennünket. (Ez más napokon is előfordult.) Itt a keskeny erdei utakon legalább sikerült valami zöld növényt le-letépnünk. E napon vonultunk át egy, a többihez képest nagyobb városon, Komotaun (cseh neve: Chomutov). Előtte két kicsiny településen (kis falvak vagy nagy majorságok lehettek) vánszorogtunk át, amikor valakik előttünk haladva szervezeten kívülféle élelmeket raktak az úttestre. Kísérőinknek sem volt már élelemtartáléka, mert sok jó falatot ők vettek fel maguknak. Nekem két vagy három db vöröshagyma jutott, még ma is úgy érzem, hogy attól kaptam újult erőre. Pedig ez akkor nem a tápérték, hanem a halálos veszedelem ellenére nyújtott segítség lélektani hatása volt. Gyerekek mentek mellettünk, egymással versenyezve, kupafedelemben, fém bögrékben adtak vizet nekünk. E napon 130 társunk életét oltották ki a gyilkosok. Az éjszakánk egy nagy gazdaság majorjában telt el.

Harmadik napon Postelbergtől Lobositzig (cseh neve: Lovosice) tartó út volt a leghosszabb és legnehezebb (35–40 km). Itt újabb 80 társunk lett az áldozata az SS-nek. Ezen a napon történt, hogy a sorunk mellett menetelő SS kiszólitott, az árokpartra kísért, azt hittem, velem akar végezni. Könyörgtem is, hogy én nem csináltam semmit. Az árok alján arcra borulva, halkan nyöszörögve feküdt egy fogoly. Az őr a hátára fordította velem. Ekkor ismertem fel azt a foglyot, aki még Gleinában apu agyonlövéséről beszélt. És a géppisztoly eldőrdült... Ezt az éjszakát Lobositz szélén egy üzemi épületben (és annak udvarán) töltöttük.

A negyedik napon a Lobositz–Leitmeritz (cseh neve: Litoměřice) közötti kb. 10 km-es út volt a napi adagunk. E rövid távon is 50 halottat hagytunk magunk

mögött. A városon áthaladva annak szélén lévő KZ-ba tereltek bennünket. Szögesdrót kerítés, reflektorok, kápók, kutyás SS-legények stb. újra. Az itteni SS-parancsnok és a tábor előljárója nem engedte csoportunkat széteszlani. Órákon át tartó tortúra, meztelenre vetkőztetés utáni motozás (értékeket kerestek?), verés következett. A velünk foglalkozó fogoly előljáró egy őszülő, bozontos fejű bűnöző volt, akit akkor magamban oroszlánfejűnek neveztem el. Csak saját erejének fitogtatására, minden ok és indok nélkül verte agyon egyik kiszemelt bajtársunkat.

Az Érchegeység és a Szudétavidék útjai, az út melletti árkok és az erdők horhosai ezekben a napokban ártatlanul legyilkolt Häftlingeek holttesteitől tarkállottak. Az egykori Gleina-Tröglitz-Rehmsdorf tábor volt foglyainak kb. 85 km-es gyalogmenete során 354 bajtársunkat veszítettük el. Ebben nincsenek benne a Leitmeritzben meghaltak. Számukat nem ismerjük. Szokatlan volt, hogy nem találkoztunk sem a frontra, sem a hátszágba tartó német katonai alakulatokkal. Ők csak sötétedés után vonultak. Ennek okára mi is hamar rájöttünk. Korábban, de a tábor kiürítése óta sem láttunk német gépeket a levegőben. Errefelé a szövetséges és a piros csillagos szovjet repülőek uralták a légteret. Állandóan felettünk voltak, de egyszer sem nyitottak tüzet menetünkre. De azt is szeretném itt aláhúzni, hogy a menekülő lakosságra sem. A filmek ezt másként mutatták. Az viszont megtörtént, hogy a visszavonulók áradatában nagy dudálással a hátszágba igyekvő Mercedesből kiszállva magas rangú Wehrmacht-tisztek nyitottak tüzet menetünkre. Egy más alkalommal egy motorkerékpáros járőr is.

Egy életre megjegyeztem, ahogy az erdős-hegyes vidéken vezető halálmenetünk során az egymást váltó cseh és német települések lakossága fogadta menetszlopunkat. Nem szeretnék a történektől eltérő színben feltüntetni egy-egy települést, ezért (megnevezésük nélkül) csak a tények leírására szorítkozom. Azóta már tudom, hogy nem a miénk volt az első erre vonuló fogoly-

csoport. Azt is, hogy a reitzenhaini vérengzésnek hamar híre ment. Látható volt, hogy a cseh többségű községekben várták menetünket, készültek rá. Nyíltan folytatódott a már említett segítségnyújtás. Magunk előtt láttuk menni az adakozókat. Esetenként lovas szekérről rakták le az élelmet. A pékség elé kirakták a felszeletelt, még gőzölgő, friss kenyeret, máshol a gyümölcsöt stb. Egy asszony például mellettünk, velünk menetelve, könnyezve, lábasban adott át ennivalót.

Az egyik településen egy társunk berohant a nyitva hagyott kapun át az udvarba, az őr nem lőtt utána, de nem is ment keresni. Egy kis városban cseh csendőrök köteléke és a lakosság nagy csoportja fogadta menetünket. Egy idősebb fekete ruhás férfi (talán a polgármester) közölte az élen haladó őrökkel, hogy az ő városukban nem engedélyezik a foglyok bántalmazását. Az SS-kíséret vonuljon előre a városka széléig, a foglyok majd követik őket. A cseh csendőrök közre fogták őreinket és a városka táblájáig kísérték őket. Őreink nem mertek ellenszegülni a felszólításnak és a határozott fellépésnek. És mi, a megfélemlített, agyongyötört birkák mentünk utánuk. E városkában sok élelmet kaptunk. Én még a kis lábast is magammal hoztam onnan. Itt (és más ilyen településeken) maradtak le társaink, akiket ott ért a felszabadulás. Személyes ismerősöm is volt közöttük. A városka szélén a kíséret újra közrefogta menetünket, következett a verés és az agyonlövés. Hasonló eset még néhányszor előfordult. A cseh lakosság segítségének sok fogoly köszönheti életben maradását. A német lakosságú helységekből az SS kamatostól visszaadta mindezt, de a falvakon belül ott sem gyilkoltak.

Leitmeritzben csak hideg feketekávét kaptunk, sorakoztattak, majd útnak indítottak bennünket. Ismét látszott, milyen kevesen vagyunk, milyen rövid az ötsoros oszlopunk. (Ekkorra már Leitmeritz is tranzitáborrá változott. A háború végén oda érkezők és onnan távozók pontos számát azóta sem tudják megállapítani. Nem ismerik azt ma sem.) Egy mellettünk menetelő őr (mintegy magának) mondta: most már nem tart sokáig. Nem tudtam, mit jelent ez. Megölnek

bennünket? Egyáltalán: mi lesz? Éreztem, hogy egyre nehezebb a mozgás, a tíznapos utazás, menetelés után fáztam, szomjas, éhes és nagyon fáradt voltam.

A városon áthaladva a háborúnak semmi nyomát nem láttam. Rendezett, szép település benyomását keltette. Leitmeritzben túl átmentünk az Elba hídján. Ekkor is akadtak közöttünk, akik nem bírták tovább. Leültek, de nem mind-egyiket lőtték agyon. A sorból jelöltek ki foglyokat, hogy támogassák, segítsék az illetőket. Valami történt! Az SS egyszerre ilyen elnéző lett! Vajon miért?

Rövid (talán 3–4 km) menetelés után érkeztünk meg Theresienstadt (cseh nevén: Terezin) sorompóval ellátott bejáratához. A sorompónál várakozó cseh csendőrök és civil ruhás, karszalagos táborrendőrök vették át oszlopunkat. Az SS-ek a sorompón kívül maradtak, nem jöttek tovább velünk. És a nagy változás elkezdődött. Akik a sorompó után már nem bírták tovább, azokat hordággal hozták vagy hozatták velünk tovább. A csendőrök türelmesen vártak, ahol lehetett, segítettek. Egy hangos szó nem hangzott, egy ütés nem csattant el. Ez nem az általam megismert KZ-léggör és bánásmód.

Amerre kíséretünk vezetett bennünket, 2–3 szintes régi, laktanyaszerű épületek és magas földbunkerek voltak láthatók. Csíkos ruhát, kápót, SS-legényeket nem láttunk. Kopott civil ruhás, sovány, lassan mozgó gyerekek, nők és férfiak csodálkoztak menetünkön. Sárga csillagot viseltek. Kérdezősködtek és ismerősök után érdeklődtek. A hosszúnak tűnő városi menetelésünk során csak néhány épület ablakában láttunk csíkos ruhás alakokat. Bennünket egy háromszintes laktanyába vezettek be, amelynek második emeleti, 26-os számú szobájában kaptam helyet. A szoba berendezése a tábori barakkokra emlékeztetett: háromszintes fapriccekből, néhány asztalból és lócékből állt. A kapun belül nagy udvar, az emeletek árkádosak.

A németek az ország megszállása után itt mindent németül neveztek el. A mienk a Hamburger Kaserne, másként Blokk-C-III nevet kapta. 1943-ig a kaszárnya női szállás volt, azután főként holland foglyok lakták. Az épület egyik ré-

sze az innen korábban Auschwitzba irányított fogolyszállítmányok áteresztő zsilipjének volt kialakítva. A kaszárnya egyik kapuja a belváros felé a Langestrassera, a másik a Bahnhofstrassera nyílt. Az 1943-ban épített sínpár a kaszárnyáig ért, ezért tudták itt a náciak a zsilipen átengedett fogolycsoportokat rejtetten bevagonírozni. A kaszárnya ma katonai objektum.

Szobánkban csak néhányan voltunk olyan állapotban, hogy egyáltalán járni tudtunk. A többiek csontig lesoványodtak, járni sem volt erejük. Tisztálkodási lehetőségünk korlátlan, naponta két-három alkalommal kaptunk enni. Az itt eltöltött, közel három hét számomra a laktanya megismerésével, a többi szobákban ismerősök keresésével, néha élelemhordással telt el. Magát az épületet a többiekhez hasonlóan én sem hagytam el. Napközben sok időt töltöttem az ablakban, a laktanyáig érő sínpár forgalmát figyelve. Az ide érkező szállítmányokkal újra láttam néhány SS–est, de a szerelvények kirakodását már a gettórendőrök végezték. Az utánunk vasúton érkező foglyok állapota még a mienkétől is rosszabb volt. Itteni hivatalos adatok szerint a kiürített KZ-kból e napokban több, mint 13 ezer fogoly érkezett Theresienstadtba. Többségük szörnyű állapotban, egy részük pedig kiütéses tífusszal megfertőzve.

Május 8-án nagy dübörgéssel vörös csillagos tankok tömege vonult át a városra. Mikor társaimnak örömmel meséltem az általam látott néhányat, ők megmosolyogtak, mások hallucinálással vádoltak. Másnap már személyesen is találkoztunk az addig ismeretlen egyenruhás katonákkal. Számomra a beszéd ismerősnek tűnt. Örömmámor. A hírre, hogy itt vannak a szovjet csapatok, akiket már annyira várt a halálra ítélt foglyok tömege, aki csak tehette, az udvarra rohant vagy levitette magát társaival, hogy megölelje, üdvözlje a felszabadítókat. Leírhatatlan percek és órák, örökké emlékezetes találkozások! És milyen a belénk vert beidegződés. A mozogni is alig tudó beteg foglyok — amikor a fiatal szovjet harcokszívó belépett szobánkba felültek fekhelyükön, a járóképesek pedig, amikor megszólította őket, sapkát levéve álltak vigyázzban.

Sajnos, nagyon sok fogoly nem élhette meg ezt a napot. Egyesek végelgyengülésben, az utolsó napokban hunytak el. A 26-os szobában is csak minden második-harmadik fogoly maradt életben. A holttesteket már nem a Häftling hullaszállítók, hanem a most már fogoly SS-legények vitték el felügyelet alatt. Sok társunk abba pusztult bele, hogy a felszabadulás utáni első alkalommal nagyon jóllakott. Állítólag azért, mert a kiéhezett szervezet, illetve gyomor nem bírta a nagy terhelést. Lehet, hogy ez igaz, mert én május 9-én már az első „egyéni portyám” alkalmával csokoládéval és csokoládés piskótával laktam jól.

A még jó erőben lévő foglyok a volt öröket és a kápókat keresték. Az SS-esek közül többen csikosba öltözve más táborok foglyai között elvegyülve próbáltak eltűnni. A kegyetlen kápók, akiknek volt félnivalójuk, civilben akartak lelépni. A foglyok az esetek többségében felismerték őket, és sokat közülük a helyszínen meglincseltek.

Leitmeritzbe gyalogoltam át, hogy civil ruhát szerezzek magamnak. Ott egy katonai raktárban ugyan nem civil, de új ruhát és lábbelit „vételeztem”. A rabruhát a helyszínen elégettem. Napok múlva rosszullét fogott el, majd egy nagy kórteremben, a katonai kórház fertőző osztályán tértem magamhoz. Kiütéses tífuszt kaptam. A Theresienstadtban töltött korábbi napok részleteire valószínűleg az akkor már bennem lappangó kór miatt emlékszem csak hiányosan.

Felgyógyulásom után a kötelező napi sétákat a városban tettem. Egy alkalommal ott dolgozó — éppen pihenőt tartó — német hadifoglyokkal találkoztam. Beszédbe elegyedtünk. A téma a véget ért háború volt. A KZ-k és a népiértés miatt erősen „meakulpáztak”, mások pedig azt erősítették, hogy nem is tudtak semmiről.

Július végén, nagyon leromlott állapotban egy kórházvonattal érkeztem haza. Most már csendőr és SS-kíséret nélkül.

Évtizedek múltán is kötelességemnek érzem a szörnyű kórbán megbetegedett foglyok gyógyításában részt vevők közül néhány nevet megemlíteni, akik orvosi esküjükhöz híven, saját életük kockáztatásával több ezer volt fogoly életét mentették meg, közöttük az orvosi bizottságok tagjai Podebrádyból, Prágából és Roudniceből; Dr. Bruzek (ő maga is áldozat lett), Dr. Kapisek, Dr. Kunc, Dr. Masek, Dr. Raska, és Dr. Syllaba (a kis erőd volt foglya) cseh orvosok. Dr. Herstein, Dr. D. N. Kaljuznij, Dr. G. G. Rubinstein és Dr. R. Sofronov szovjet katonáorvosok, a prágai (Bulovce) Egészségügyi Iskola teljes IV. osztálya, akik közül egy tanuló B. Jandlova és egy nővér L. Fajcova lett áldozata a járványnak. Tisztelet és hála önfeláldozó, gyógyító munkájukért!

Egy, a Terezini Múzeumtól kapott névjegyzék van a kezemben, rajta az ott felszabadult, majd onnan haza tért, volt magyar rehmsdorfiak (személyes ismerőseim közül nyolc fő) adatai. Számuk csak 1%-a a BRABAG-gyár KZ-jába szállított összes fogolynak. Optimális számításokkal ennek tízszeresét véve (megszokott, máshol szabadult fel stb.) is igazolódik az a korábbi megállapításom, hogy a náci munkatáborok a valóságban a lassú halál táborai voltak, hasonló halálozási aránnyal, mint a megsemmisítő táborok.

IV.

Családunk mártírjai

A magyar zsidóság ellen hozott megtorló intézkedések idején családunk tíz főből állt. 1945. nyarára apu és én ketten maradtunk. Családunk többi tagja eltűnt, odaveszett. Meggyilkolta őket a barna téboly csak azért, mert zsidók voltak.

1943. január 8.	Keleti-front
1944. április 30.	Varjúlapos gyűjtőtábor
1944. június 7.	Auschwitz II Birkenau
1945 ?	Stutthoff koncentr. tábor
1945 ?	Stutthoff koncentr. tábor
1945. április 19.	Schipkau vasúti alagút előtt
1945 ?	Valahol a Birodalomban
1945. június 11.	Szovjetunióbeli 103-as hadifogolytábor Bielci

Nyolc sor helységnévvel vagy anélkül és öt ismert dátum. Mindegyik mögött egy-egy drága családtagunk, hozzátartozónk elvesztésének, halálának ideje, helye. A harmadik évezred pogromlovagjai szerint a holokauszt meg sem történt, csak a túlélő hozzátartozók alibije a bosszúálláshoz. Ilyenkor teszem fel a kérdést nemcsak magamban, hanem hangosan is: hogyha ez az állítás való, akkor honnan van csak a mi, az én kis családomban ez a nyolc sor? Akkor miért hiányzik három konkrét időpont és négy hely? Hová lett az én drága 37 éves anyám? 14 éves nővérem? Hová lettek nagyszüleim és sok százezren má-

sok? Kinek és mit ártott a keresztény Magyarországon az a több százezer zsidó vallású magyar gyermek, nő és idős férfi?

A fiatal, középkorú és életerős férfiak, családapák akkor már Bor és a Keleti-front munkaszolgálatos századaiban szenvedtek és voltak minden percben kitéve a magyar keretlegények és sok tisztjük halálos gyötrésének, kínzásának. Mert Lutz, Nagybacsoni Nagy tábornok, Perlasca, Reviczky ezredes, Rotta, Wallenberg és a többi életmentő igaz ember, de az a több ezer tiltakozó is mind–mind megakadályozni nem, csak enyhíteni tudták a magyar zsidóság tömeges kínszenvedését és embervesztését.

1945 nyarán történt hazajövetelemkor apu már itthon volt. Ő Birkenau, Mauthausen, Melk, Ebensee poklát túlélve tért haza május végén. Mivel a Nemzetközi Vöröskeresztől tudott róla, hogy életben vagyok, Pesten várta hazajöveteletem. A Theresienstadtból indított kórházvonatra — amelyiknek én is utasa voltam — a Nyugati pályaudvaron várakozott... Egy valóban egész életre szóló találkozásra került sor a csarnok előtti kis váltókezelői épületnél, ahol én, aput meglátva, az araszoló szerelvényről a nyakába ugrottam.

Hivatalos dolgaink rendezése és orvosi vizsgálatok után együtt tértünk vissza a másfél éve kötelezően otthagyt, kirabolt, üres és beomlott falú otthonunkba. De most már csak ketten! Apu ekkor mondta el első ízben az 1944. április 16-ától kezdődően a nagyapával, Zoli bácsival és vele történeteket. Akkortól, amikor a zsidó iskola előtt családunkat szétszakították. Miután a városi gettóban elhelyezésre tervezett csoportok elvonultak, személyi motozás stb. után a 72 éves nagyapát, Zoli bácsit, aput és a többieket gyalog terelték kakastollas kísérik a több mint 30 km-re lévő Varjúlapos tanyára, ahol júniusi bevagonírozásukig tartották őket szigorú őrizetben.

Varjúlaposra érkezésük után néhány nappal a gyűjtőtábort felügyelő SS-tiszt Zoli bácsit nevezte ki tolmácsnak. Az instruktor — megismerve nagybátyámat — hallgatott szavára, adott véleményére. A megyén belüli minden útjára, még a hivatalokba is magával vitte őt. Fogolytársai, barátai, ismerősei

minden gondjukat, sérelmüket rajta keresztül igyekeztek orvosoltatni, megoldatni. A Zoli bácsi által közvetített panaszoknak több esetben voltak következményei a csendőrökre nézve. Ezért amikor április utolsó napjaiban az SS-instruktor Budapestre utazott, a csendőrök a tábor vállató helyiségében úgy ösztövezték Zoli bácsit, hogy április 30-án sérüléseibe belehalt. (Mondanom sem kell, hogy gyilkosainak hajszála sem görbült...) Kórházba szállításról szó sem lehetett. Ott, Varjúlaposon temették el. Apu így kettesben maradt nagyapával.

A varjúlaposi gyűjtőtáborban eltöltött ötven nap, a szörnyű körülmények és a kegyetlen bánásmód mellett az ittenieknek azért volt lelkileg elviselhetetlen, mert az országon belüli saját fogva tartásuk ellenére semmit sem tudtak a tőlük április 16-án elszakított és máshová hurcolt családjaikról. Kérdésemre, hogy mit evett az 50 nap alatt (mivel az élelemcsomag nálunk volt) elmondta, hogy a tábori koszt mellett szerencséjére nagyapa, Zoli bácsi és barátai segítették ki. Közöttük elsősorban K. Jani bácsi (akivel együtt gyalogoltak haza a frontról) és családja.

Nagyapa, aki addig életkora ellenére jó fizikai állapotban volt, nem tudta magában következmények nélkül feldolgozni, hogy 40 éves fia a kezei között halt meg. Magába zárkózott, nem akart enni, inni. Böjtölt megboldogult fia emlékéért, s május végére fizikailag teljesen legyengült. Így került sor bevagonírozásukra. Szerelvényük 7-én érkezett meg a birkenauai zsidórámpára. Itt az éppen akkor ügyeletes gyilkos az azonnali gázhalálra ítélték közé intette nagyapát. Így ért véget drága nagyapám élete, aki az I. világháborúban tanúsított hősiességéért minden elérhető kitüntetését megkapott. Akit csak azért nem avatták Horthyék vitézzé, mert zsidó volt.

Varjúlaposi sorstársaitól tudtam meg, hogy társai érdekében apu is szót emelt a csendőrök rendszeres kegyetlenkedései ellen. Határozott fellépésével (és Zoli bácsi segítségével) sikerült valamelyest csökkenteni a túlkapasokat. Mindezek hatására beválasztották a tábori „önkormányzat” vezetőségébe.

Apu — előzőleg Zoli bácsitól, majd személyesen is — tudott a mi hollétünkről. Lépéseket is tett, kezdeményezte áthelyezésünket. Ismerősei, barátai kérték, hogy az ő családjait is próbálja áthozatni. Mivel erre, ennyi család áthozatalára, cseréjére már nem volt módja, ezért ő maga is lemondott korábbi elképzeléséről, arról, hogy minket átvitessen Varjúlaposra. Beosztásánál fogva többször volt lehetősége (természetesen kísérettel) a tábor elhagyására. Ekkor több korábbi ismerősével találkozott, akik közül néhányan felajánlották segítségüket egy esetleges szökéséhez. De neki a táborban volt idős, legyengült édesapja. Májusban, miután tudomására jutott — és erről személyesen is meggyőződött — hogy a simapusztai gyűjtőtábort már kiürítették, lakóit, közöttük bennünket is elhurcolták Németországba (ekkor ez már nem volt titok), apu még a gondolatát is feladta a szökésnek. Vállalta szerettei további megpróbáltatásokkal fenyegetett sorsát. Nagypával együtt szállt be az Birkenaubába induló tehervagonba.

Zoli bácsinak, valamint a gettóban és a többi gyűjtőtáborban elhunyt mártírtársainak földi maradványait 1946. június 26-án helyezték végső nyughelyükre a nyíregyházi Kótaji utcai zsidótemetőben

Hazajövetelünk után édesapámmal első közös gondolatunk, gondunk az volt, hogy kutassuk fel, ismerjük meg a család többi, haza nem tért tagja sorsát. Mi van, mi lett anyuval, Évivel, a nagyszüleimmel és két nagybátyámmal? Éveken át együtt kutattuk sorsukat — eredménytelenül. Édesapám elhunytát követően (különösképpen nyugdíjba vonulásom után) pedig magam. Sajnos, a feleletet több, mint fél évszázaddal később, csak 2001-ben, ismertem meg. Akkor és azóta sem tudott egyetlen illetékes hazai vagy külföldi szervezet felvilágosítást adni keresett családtagjaink sorsáról. Anyuról és Éva nővéremről 1945 őszén egy állítólagos fogolytársnőjüktől annyit tudtunk meg, hogy együtt voltak, a táboruk felszabadítása előtt két nappal még éltek, de nem volt lábbelijük.

Nagyszüleimről akkortájt azt a felvilágosítást kaptuk, hogy felszabadultak, és a bergen-belseni KZ-ból egy holland transzporttal indították útba őket. Hogy hová-merre, — arra nem kaptunk választ. És ennek a holland transzportnak nyoma veszett, azóta semmi hír felőle, eltűnt. Mi és mások — akik ez ügyben szintén érdekeltek voltak, — úgy gondoltuk és tudni véltük, hogy a szelvény Hollandiába vitte meggyógyítani, feljavítani a lelkiileg meggyötört és fizikailag leromlott állapotban lévő volt foglyokat. Erre akkor svájci és svédországi példa több is volt.

Két anyai nagybátyámról annyit tudtunk hallomásból, hogy mindketten a keleti fronton munkaszolgálatosként tűntek el, vesztették életüket. Több mint fél évszázaddal a holokauszt után, 1999 decemberében (!) a MEASZ NÜB kedves, segítőkész munkatársnőinek jóvoltából időkorlátozás nélkül tanulmányozhattam azokat a névjegyzékeket, amelyek a különböző koncentrációs táborokban fogva tartottak és a muszosok adatait tartalmazták. Itt találtam rá a 34 éves ügyvéd nagybátyám adataira. Eszerint: 1943. január 8-án zsidó munkaszolgálatosként, ismeretlen körülmények között, valahol a Szovjetunió területén tűnt el. (De legalább egy bizonyosság van: tudom eltűnésének időpontját.)

Anyu és Éva nővérem adataira a stutthofi KZ több ezer volt női fogoly nevét tartalmazó könyvben bukkantam rá. Többször is megnéztem. Ők azok! A könyvben egy külön rész felsorolta a családokat is. Ott is megtaláltam drágáim — mint anya és gyermeke — adatait. Mivel a stutthofi KZ mai címét nem ismertem, azonnal a Lengyel Nagykövetségre mentem, ott azonban akkorra már sajnos nem volt ügyfélfogadás. Levélben kértem a volt KZ címének megküldését. Két héten belül megkaptam a választ. Megkeresésemre a volt KZ területén ma működő Állami Múzeum 2000. márciusi válaszában megerősítette a NÜB névsorban találtakat. Szerintük anyut és Évit az Birkenauai táborból 1944. június 29-én szállították a stutthofi női koncentrációs táborba, ahol egymás

melletti fogolyszámokat kaptak. (A május végi birkenauai utolsó találkozásunk és e dátum közötti egy hónapos hollétük, akárcsak a személyes sorsuk részletei is, továbbra is ismeretlenek maradtak számomra.) Arról is tájékoztattak, hogy drágáim halálkozásának időpontja ismeretlen, náluk nincs bejegyezve.

Ilyen és ennyi volt az élet akkor és ott ...!

Anyu és Évi — a múzeumtól kapott — személyi lapjának fénymásolatán megdöbbenéssel fedeztem fel, hogy a sokak szerint még ma is hihetetlennek tűnő — főleg a női foglyok körében meghonosodott — gyakorlatot ők is megpróbálták. Azt, hogy anyu, a művelt és csinos, akkor 37 éves (!) asszony a tábori nyilvántartásba vétele során hét évvel fiatalabbnak íratta be magát, Évit pedig hét évvel idősebbnek. Ez ugyanis a KZ-okban a szelektálások során sokszor — a további iszonyatos szenvedésekkel járó, de mégis — az életbenmaradás reményét jelentette a foglyok számára. Az én drágáimnak mégsem sikerült!

Stutthof, eredeti lengyel nevén Sztutowije a Balti-tenger Gdanzki-öblében épült város. Lengyelország lerohanása után 1942-ben a fasiszták ide telepítették a Főkormányzóság legnagyobb női koncentrációs táborát. Az év végére a fogolylétszám elérte a 17800 főt. 1944 második felétől itt is hajtottak végre tömeges elgázosításokat, ezért megsemmisítőtáborként is működött. A többi női táborhoz hasonlóan a fogoly nőknek a szörnyű higiénés, egészségügyi körülmények, a gyenge ételmezés és a hiányos ruházat mellett napi 10–12 órán át kellett nehéz, megerőltető fizikai munkát végezniük, pl vagonok ki- és berakodása, tereprendezés, erődítmények építése, vágányépítés, kábelfektetés, üzemanyagtartályok beépítése, út-, csatornahálózat és vízvezeték-építés stb. A front közeledtével, 1944 végére a tábor létszáma csaknem 100 ezerre nőtt. Az addig is szörnyű körülmények ekkorra minden emberi képzeletet alulmúltak. A víz-, élelem-, fűtés-, fekvőhelyhiány és a bűz, a szenny, a férgek, a tet-

vek stb. miatt tifusz- és vérhasjárvány ezrével szedte áldozatait a szerencsétlen lányok és asszonyok között.

A táborban 65 ezer többségében magyar zsidó lány és asszony vesztette életét betegségekben, végelgyengülésben halt éhen, verték vagy lötték agyon. Közöttük az én drága 37 éves anyám és 14 éves nővérem. Haláluk pontos ideje és örök nyughelyük máig is ismeretlen, soha nem lehet már megtudni azt. Legalább fejet hajthatnék emlékük előtt és tehetnék kavicsot sírjukra... A stutthofi tábor 1945. januári kiürítésekor a még ott lévő 50 ezer női fogolyból további ezrek haltak meg a halálmenetek során. Stutthof 24 külső munkatáborából az ismertebb helyeken lévők voltak: Bromberg, Danzig, Elbing, Stettin, Lauenburg városok koncentrációs táborai.

Anyai nagyszüleim mindketten 1879-es születésűek, tehát akkor 65 évesek voltak. Nagypapa az első világháborúban K.u. K. tisztként olyan magas kitüntetésekkel kapott, hogy annak alapján mentességet élvezett volna. Egyszer ottlétemkor meg is mutatta a sok szép medáliát és érdeklődésemre mindegyikhez fűzött történeteket. Nem számított! Neki is a többi, sok százezer magyar zsidó sorsa jutott osztályrészül. Nekik is menniük kellett. Nagypapát ismerve tudom és meggyőződésem, hogy nem vállalta volna el a megkülönböztetést, az eltérő bánásmódot. Akkor is ment volna sorstársaival, szeretett hitvesével, akivel akkor már 40 éve éltek kiegyensúlyozott, boldog házasságban.

A NÜB-nél egy 1945 tavaszán a DEGOB (Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság) által készített névjegyzéket is tanulmányozhattam. Ebben megtaláltam a Makóról elhurcolt nagyszüleim — nem egészen pontos — adatait. Csakis ez a névjegyzék lehetett az 1945 őszen kapott tájékoztatásunk alapja. A névsor az „eltűnt” holland szerelvény magyar utasainak néhány adatát tartalmazta. Mint kiderült, a pontatlanság e téren az, hogy a szerelvényt még április 10-én (tehát a bergen-belseni KZ felszabadulása előtt), és nem Hollandiába, hanem theresienstadti úti céllal indították útba. Az utasok túlnyomó többsége

holland állampolgár volt, ezért kapta a „holland transzport” elnevezést. A nyílt pályán vesztegelő szerelvény utasait Tröbitz (Drezda mellett) község határában 1945. április 23-án szabadította fel a Vörös Hadsereg.

Meglepetést okozott számomra a névjegyzékben szereplők nem és életkor szerinti összetétele, az tudniillik, hogy abban nők és férfiak, gyermekek és öregek sőt egész családok adatait (2–8 évesekét és 70 éven felüliekét is) olvastam. Nők, férfiak, gyermekek, családok együtt? Ez a szokásos náci gyakorlattól valami eltérőt jelzett számomra. A névsorban szereplők születési helyeit megismerve pedig azok többségének a volt szegedi és a debreceni csendőrkerületek működési területéről történt elhurcolására következtettem. Mint kiderült, helyesen. Ugyanis több mint száz fő Debrecen és környékén, Békéscsabán és környékén, Szegeden és környékén, Szolnokon és környékén, valamint Makón született.

A névsorról azonnal kértem és kaptam fénymásolatot. Ez lett a nagyszüleim sorsa utáni kutatómunkám megújuló alapja. Ekkor írtam első ízben Tröbitz község Anyakönyvi Hivatalának, nagyszüleim után érdeklődve, kutatva őket. Az anyakönyvvezető postafordultával válaszolt és egy holland nyelven írott, 1945. április 10-én megkezdett és 22-én 16,25-kor (!) befejezett névsort mellékelte, amelyben Kovács Mór helyett Kovács Moses név alatt nagyapámat vélte felfedezni. Ez a névsor a bergen-belseni KZ-ból útba indított evakuációs szerelvény 13 napos útja során elpusztult százharmincnyolc — közöttük harmincnégy magyar — áldozatának a nevét, állampolgárságát, születési idejét, haláluk napját és akkori eltemetésük helyét tartalmazza. E holland és a DEGOB névjegyzék összehasonlítása során a harmincnégyből huszonöt magyar áldozatot sikerült beazonosítani. Kereső-kutató munkámat kezdettől egészen ez ideig csak szeretteim általam eddig ismeretlen sorsának megismerése motiválta. Ezt követően már az ún. holland transzport történetét, utasainak egyre jobban körvonalozódó tragédiáját is meg akartam ismerni.

Ezután kerestem meg volt KZ-ok archívumait, múzeumait, az újonnan megismert települések hivatalait. Becsületükre legyen mondva mindenki segített.

Dokumentummásolatokat küldtek, új forrásokat neveztek meg vagy tanácsokat adtak, hogy hova forduljak, kit keressek meg. Volt eset, hogy türelmemet kérve nyugtázták leveletem és ők jártak el másik, általuk ismert helyen kéresem ügyében, ahonnan nemsokára meg is érkezett a számomra értékes információ. Így kaptam kézhez az evakuációs szerelvény németnyelvű, összesített, ötszázhatvanöt nevet tartalmazó veszteséglistáját, amelyben százhat magyar áldozat neve szerepel.

Ezt összehasonlítva a DEGOB névjegyzékkel, újabb, több mint negyven főt tudtam azonosítani. A veszteséglista az 1945. április 10-től június 21-ig eltelt hetvenhárom nap alatt meghalt mártírok nevét, állampolgárságát, születésének és halálzásának idejét, életkorát és örök nyughelyét tartalmazza, száznál több esetben hiányosan, ami az akkori körülményeket elképzelve és ismerve érthető. A listán a közel kétszáz hontalannak és ismeretlen állampolgárságúnak minősített áldozat közül azok többségének már a családi és utónevek alapján is azonnal megállapítható az állampolgársága. Így a holland állampolgárságúak száma közel 100 fővel, a magyaroké pedig mintegy 60 fővel több. (A hontalan és ismeretlen állampolgárságú minősítést egy akkor volt náci rendelet alapján jelölték be.)

E névjegyzék tanulmányozása után döntöttem úgy, hogy a megkezdett kutatást végig viszem és befejezem a nácik e szörnyű, az emberek nagy tömegei előtt ismeretlen büntettének feltárását. A levelezések során szerzett információk és kapott okmánymások megismerésével fokozatosan bontakozott ki, majd állt össze előttem a kép az 1945. április 10-én indított bergen-belseni evakuációs szerelvény szerencsétlen utasainak szörnyű kálváriájáról, valóban véres drámai történetéről.

Magyarországon 1944. június végére az ország területének nagy részéről a vidéki zsidóság óriási tömegeit már elhurcolták, amikor a 4. zsidótalanítási zóna, a szegedi V. és a debreceni VI. honvéd hadtest és csendőrkerület működési területén lévő gettókból és gyűjtőtáborokból mintegy 15 ezer főt (a pontos

létszám a történészek között ma is vitatott) nagyrészt családokat deportáltak a Bécs melletti Strasshofba.

A korábbi, majd később tovább folytatott (Birkenauba történt) deportálásoktól való eltérés két okra vezethető vissza:

1. Heydrich utódjának, Kaltenbrunnernek, az SD főnökének a bécsi polgármesternek tett baráti ígéretére, amely szerint az Ostmark fővárosának és környékének óriási munkaerőhiányát pótolandó, négy szállítmánnyal összesen 12 ezer zsidó munkást irányítottak Bécs környékére.
2. A SEK és a Kasztner–csoport megállapodására, amely szerint összesen mintegy 30 ezer embert nem Birkenauba, hanem Ausztriába irányítanak.

A bergen-belseni KZ fogolynyilvántartása szerint az „Ungarnlager”-t (a magyar tábor) 1944. július 8-án nyitották meg. A táborba — fennállásának egész ideje alatt — közvetlenül Budapestről (tehát más, nagy, ún. törzstábor nem érintve) magyar zsidókat szállító deportációs szerelvény összesen 2 (kettő) érkezett.

Az első, a Kasztner-Becher ún. „Musterzug” („mintavonat”) 1683 prominens magyar zsidóval július 9-én érkezett a célállomásra. Utasait az előző nap megnyitott magyar tábor barakkjaiban helyezték el. A csoport részére a Svájcba történő kiutazási engedélyt H. Himmler, az SS birodalmi vezetője augusztus elején adta meg. Ennek alapján a bergen-belseni KZ-t a vonat utasai két csoportban hagyták el: Az első csoport augusztus 18-án 318 fővel, amely 21-én érkezett St. Gallenba, a második csoport december 4-én mintegy 1360 (?) fővel, amely 6-án vagy 7-én érkezett meg Svájcba.

A második — közvetlenül Budapestről érkező szerelvény — 1944. december 14-én hozta a mintegy 2000 főből álló szállítmányát Bergen-Belsenbe, akiket szintén a magyar táborban helyeztek el.

A Bergen-Belsenben lévő magyar zsidó női és férfi foglyok további tömegei a birodalom területén lévő többi KZ-ból érkeztek.

Strasshofból Bergen-Belsenbe 1944. december 7-én érkezett, és ott a magyar táborban került elhelyezésre a magyar zsidók mintegy 2200 fős szállítmánya. A csoportban sok család, közöttük gyermekek is voltak. Nagyszüleim is ezzel a szállítmánnyal kerültek a bergen-belseni KZ-ba. *Strasshofból közvetlenül a bergen-belseni KZ-ba több deportációs szerelvény nem érkezett.*

Az utóbb említett szállítmány útba indításának oka ismeretlen, tisztázatlan. Egy korán kiadott kiürítési parancs? A munkaképtelenek egy szelekciója? Egy újabb mintavonat? Sajnos, a végső megoldás végrehajtása során sokszor fordult elő az üldözöttek ezreinek életébe kerülő, ismeretlen motivációjú döntés.

A tervezett Blitzkrieg kudarca miatt egyre hátráló német alakulatok mindenütt szembesültek korábbi tömeggyilkosságaikkal. A helyszínek és az élő tanúk beszéltek. Ezért a gáztettek bizonyítékainak eltüntetésére H. Himmler elrendelte, hogy sem KZ, sem élő fogoly nem adható át az ellenségnek. E himmleri parancs alapján került sor a KZ-k kiürítésére, az építmények lerombolására, valamint a megszállt területeken lévő megsemmisítő táborokban és az Einsatzgruppek tömeggyilkosságainak színhelyein a korábbi tömegsírok feltárására és a tetemek máglyákon történt elégetésére. A KZ-k kiürítése — akár vasúton, akár gyalogosan történt — újabb tömeggyilkosságok végrehajtására nyújtott lehetőséget, a háború elvesztése és a saját sorsuk kilátástalansága miatt ekkorra már teljesen elállatiasodott SS-legényeknek. Az útba indított evakuációs szerelvények, gyalogmenetek tagjainak csak elenyésző hányada érkezett meg — ha egyáltalán megérkezett — a célállomásokra.

Az angolszász szövetségesekkel egy esetlegesen megköthető különbékemrényében Himmler a bergen-belseni KZ kiürítését 1945 elején megtiltotta és elrendelte a tábor és foglyainak átadását a szövetségeseknek. A KZ-kban eltöltött szolgálati helyein, de Birkenau parancsnokaként különösen hírhedt, sokszoros gyilkos J. Kramer 1944. decembertől Bergen-Belsen SS-parancsnoka (aki Birkenauból magával hozta több férfi és női szadist a beosztottját is), saját

íteni büntetteinek bizonyítékaitól is meg akart szabadulni. Ezért a himmleri parancs ellenére (!) megkezdte a tábor kiürítését. Februártól a tábor felszabadításáig 12701 foglyot evakuáltatott. Februárban 4170, márciusban további 1740 foglyot indított útba. Ezeket (egy 105 fős, Isztambulba tartó csoport kivételével) Buchenwald, Dachau, Neuengamme és Stutthof KZ-kba, illetve ezek külső melléktáboriba szállította.

A bergén-belseni KZ-t a Brit Királyi Hadsereg VIII. Páncélos Hadtestének alakulatai szabadították fel 1945. április 15-én.

1945. április első harmadában, tehát a felszabadulást közvetlen megelőző napokban Kramer a bergén-belseni KZ-ból theresienstadti úti céllal további három, foglyokat szállító vasúti szerelvényt indított útba.

Az elsőt április 6-án 2500 fővel, ehhez másnap egy további, 179 főből álló fogolycsoport szállítóvagonjait csatolták. Az így összesen 2679 fős evakuációs fogolyszállítmány tagjainak életét a Magdeburg melletti Farslebennél 1945. április 13-án mentették meg a felszabadító csapatok.

A másodikat, a magyar tábor 1712 foglyából álló szerelvényt április 9-én indították. E szállítmány 12 napos utazás után érkezett meg Theresienstadtba, ahol 1584 foglyot tudtak azonosítani.

A harmadikat, a 46 vagonból álló és 2400 főt szállító — az előzőekben bemutatott „holland transzportnak” elnevezett — szerelvényt április 10-én indították útba. E szerelvénynek több mint 400 magyar utasa volt (köztük nagyszüleim is), akik közül minden valószínűség szerint sokan vagy mindnyájan a december 7-i 2200 fős strasshofi szállítmánnyal érkeztek Bergen-Belsenbe. A szállítmányban megtalálható volt több mint 15 állam, közöttük dél-amerikai államok, de az USA állampolgárai is. A szerelvény utasai családok, nők, férfiak és gyermekek voltak, akik rövidebb-hosszabb ideje szenvedtek már a náci táborokban. A mártírok névsorában lévők életkora 1 (egy) és 78 év közötti. Gyötrelmes, hosszú és beláthatatlan következményekkel járó utazást szántak nekik gyilkosaik: átlósan átutazni a háború végén lévő, az ostromlott Németorszá-

gon. Kramer és a szerelvény kíséretének tagjai a felszabadulás előtti napokban tudatosan tették ki a pusztulás veszélyének e szerencsétlen emberek életét.

Mivel a szerelvény a célállomásra nem futott be, a háborús viszonyok közötti felfordulásban sokáig nem is keresték, és hír sem volt felőle, ezért kapta az elveszett szállítmány elnevezést.

A szerelvény összesen mintegy 500–550 km-es útvonalán a főbb megállók: Soltau, Munster, Uelzen, Lüneburg, Büchen, Hagenow-Land, Wittenbberge, Nauen, Berlin-Spandau, Lübbenau, Senftenberg, Schipkau, Finsterwalde, Doberlug-Kirchain, végül Tröbitz voltak. Az út során többször volt egy-, sőt kétnapos megálló is.

Az eddig is sokat szenvedett embertömeg számára az utazás körülményeit is elviselhetetlenné tette az SS-kíséret. A szerencsétlen embereknek szánt megpróbáltatások tragikus végkifejlete azonban ekkor még nem volt sejthető, előre látható. Az élelem- és ivóvízhiány, a katasztrófális tisztasági és egészségügyi feltételek, valamint a vagonokban lévő óriási zsúfoltság és a közel kéthetes bezártság hatására az utazás során a tömegben kiütéses tifuszjárvány tört ki. Többen megőrültek, éhen haltak, sokan végegyengülésben, kiütéses tifuszban vagy más betegségekben veszítették életüket. A szerelvényt menet közben és a várakozások során a megállókban gyakran támadták mélyrepülésben a szövetséges légierő gépei bombával, géppuska- és gépágyútűzzel, ez is számos áldozatot követelt.

Amikor a vonat megállt valahol, őreik a vagonajtók kinyitása után a még életben lévőkkel a halottakat kirakodtatták és a sínek mentén temették el. Mint minden tábor kiürítése során összeállított vasúti és/vagy gyalogmeneteknél, itt is történt a kíséret részéről minden különösebb indok nélküli, a foglyok életét követelő fegyverhasználat.

Az utazás szörnyűségeit csak egy akkor és ott lévő át/túlélő tudná — ennyi év után ő is csak megközelítő pontossággal — elmondani. (Most már késő, de az elmúlt évtizedek alatt fel lehetett volna kutatni és megszólaltatni például a szerelvény mozdonyvezetőjét, fűtőjét vagy más tanúkat is.)

A szerelvény április 20 vagy 21-én gördült át Tröbitz vasútállomásán Falkenberg irányába. A lezárt vagonok ablakaiban fehér vásznak lobogtak. Azok, akik a szerelvényt akkor látták, bizonyára soha sem felejtik el, mert mintha egy fantom-, egy szellemvonatot láttak volna a szemük előtt elrobotgni.

A szerelvény a beutersitzi vasútállomás után megállásra kényszerült, továbbhaladása lehetetlenné vált, mert a falkenbergi vasúti csomópont kereszteződését egy nem sokkal azelőtti légitámadás szétrombolta. A Fekete-Elsteren átívelő vasúti hidat pedig egy Hitler-Jugend kötelék robbantotta fel. Mivel a térségben harci cselekményekkel lehetett számolni, a helyszínen és környékén települt Wehrmacht alakulatok parancsnoka a sokáig ott várakozó szerelvényt visszafordította. Eközben a hosszú kényszervárakozás alatt az SS-kíséret a szerelvény mozdonyával Doberlug irányába menekült el. A Wehrmacht parancsnok határozott fellépésére a szerelvényt április 22-én a beutersitzi széngyár üzemi tolatómozdonya visszavontatta a Tröbitzhez közeli, a tőle Ny-ra lévő 106,7-es vasúti km szelvényhez.

A szovjet hadsereg előrenyomuló alakulatai április 23-án a reggeli órákban itt, a 106,7-es vasúti km szelvénynél bukkantak rá a 13 napos út után ott veszteglő, lezárt vagonokból álló szerelvényre. Amikor a katonák a vagonajtókat kinyitották, az eléjük táruló látvány minden emberi képzeletet felülmúlóan iszonyatos volt. A többéves háború borzalmaitól már megedződött katonaszemeknek is megrázó volt a látott kép. A vagonokban bűz, ürülék, szenny, férgek, paraziták. Elgennyesedett sebekkel tele testű, csontig lesóványodott, félig megfagyott élőhalott alakok töltötték meg a vagonokat. A még élők többsége is csak motyogni tudott, a gyengeségtől mozgásképtelenek voltak. Közöttük olyan társaik holttesteit heverték, akik napokkal azelőtt vagy akkor veszítették életüket. Nem tudták kirakni és eltemetni őket, mivel az életben lévőknek jártányi erejük sem volt, a kíséret pedig egyszerűen nem nyitotta rájuk a vagonajtókat.

A felszabadítók szavakban ki nem fejezhető, irtózatos körülmények között ezernyi meggyötört, kiéhezett és halálos beteget találtak, akiken nagyon gyorsan kellett segíteni. A parancsnokok, hogy enyhítsék a szerencsétlenek szenvedéseit és csökkentsék a halálozás arányait, azonnali életmentő intézkedéseket vezettek be. A közvetlen életveszélyben lévő tömeg ápolására, gyógyítására és ellátására egy hatalmas méretű tábori kórház személyzetét és felszerelését telepítették a környékre. Mindent megtettek a kiütéses tífuszjárvány továbbterjedésének megakadályozása és mielőbbi megszüntetése érdekében. A környéket hermetikusan elzárva a külvilágtól, karantént vezettek be és igen rövid idő alatt végrehajtották a nagy létszámú tífusz-beteg fertőtlenítését.

A felszabadítottak nagy részét Tröbitz és Schilda községek elhagyott házaiban, egy kb. 300 fős csoportot Nordfeldben, egy volt hadifogolytábor barakkjaiban helyezték el. További kisebb csoportokat a riesai kórházban és más települések lakótelepein ápoltak. A bányásztelepülésként ismert Tröbitznek akkor mintegy 700 lakosa volt, és ide most több mint ezer kiéhezett, legyengült, meggyötört halálos beteg került. E környéken ekkor több volt a felszabadult fogoly, mint a polgári lakos.

Társaik gyógyítása érdekében a szerelvényen lévő fogoly-orvosok és az egészségesek közül sok önkéntes segítő azonnal munkához látott. Többen közülük beteg bajtársaik gyógyítása során maguk is megfertőződtek a halálos kórtól, és életükkel fizettek önfeláldozásukért. Nevüket a tröbitzi zsidó temető emlékfala őrzi az utókor számára.

Az azonnal foganatosított gyors intézkedések ellenére félelemmel és aggodalommal terhes napok, hetek következtek. A rettenetes fertőző betegség, a tífusz lett úrrá a környéken. A halál állandó vendég volt, a nap minden szakában történtek halálesetek. Az alatt a nyolc hét alatt, amíg a járvány tartott, tífuszban és más betegségekben Tröbitzben és a környékén telepített szükségkórházakban több mint négyszáz gyermek, nő és férfi veszítette életét.

A halálvonat június 21-én elhunyt utolsó áldozatai a 41 éves magyar Sólyom Ilona, az 59 éves holland Martha Levenbach-Schwimmer és az ugyancsak holland 31 éves Clara Miller Mulder-Wessel voltak.

A fűtetlen vagonokba kényszerítet szerencsétlen — a fasizmus minden borzalmának kiszolgáltatott — családok, gyermekek, nők és férfiak epedve várták már szabadulásukat. A szabadság már Bergen-Belsenben is elérhető közelségben volt számukra. Tudták, hogy a szövetséges csapatok nap mint nap közelebb jönnek fogva tartásuk helyszínéhez. Számukra mégis e rettenetes utazás szörnyű napjai következtek a bizonytalanságba. Akik megélték a felszabadulást, joggal remélték, hogy végre ismét emberhez méltóan, szabadon élhetnek majd, sokuknak mégis meg kellett halniuk.

Hatvan év eltelte után ki tudja már megmondani, hogy a katonai kórház személyzetéből — életmentő munkájuk során —, a katonaorvosok, ápolók és katonák közül hányan lettek áldozatai a kiütéses tífusznak és más betegségeknek? Több tröbitzi lakos is megkapta e járványt, és közülük huszonhatan a felszabadulást követő napokban veszítették életüket.

Tröbitz és a környező községek lakói, akik ezt az időt ott élték át, ezután bizonyára nem felejtik el ezeket az áprilisi napokat, a május- és június hónapot. A valóban órákkal a II. világháború befejezése előtt hozzájuk érkezett halálvonat mélyreható változásokat hozott minden ember számára. Sok olyan polgár, aki addig nem ismerte vagy nem akarta ismerni, elismerni a fasizmus embertelenségét, most, a rendszer végeztével kényszerült szembesülni a náci vadállati kegyetlenségével. Ezután már senki sem mondhatta a környéken: „én erről semmit sem tudtam“.

A halálvonat túlélői szerint a holland Menachem és Miriam Pinkhof május 13-án kerékpárral indult útnak és június 9-én lépték át országuk határát azért, hogy kormányzerveiknek egy memorandumot nyújtsanak át a halálvonat utasainak tragikus helyzetéről és egyúttal segítségüket is kérik. Az elveszett szállítmányról a nyugati szövetséges csapatok parancsnoksága így szerzett tuda-

mást. Összekötő tisztek utaztak a helyszínre a kapott információ hitelességének megállapítására és az életben maradtak hazatelepítésének elősegítésére.

A túlélők nagy meglepetésére és örömére még a vesztegár lejárta előtt (amely csak négy héttel az utolsó haláleset megtörténte után oldható fel), 1945. június 15-én sor került a hollandok és más államok állampolgárai első csoportjának (mintegy 700 fő) hazautazására. Augusztus végéig minden túlélő elhagyta élete borzalmainak egyik helyszínét és újraszületésének helyét: Tröbitzet és környékét.

Az „elveszett szállítmány” utasai közül 1945. április 10-től június 21-ig, a 13 napos utazás során és a végállomáson töltött további 60 nap alatt összesen ötszázhatvanötven veszítették életüket. Az áldozatok 51,7%-a nő, 48,3%-a férfi. A bejegyzett életkori adatok alapján az áldozatok 4,3%-a 1–14 év közötti (tehát gyermekkorú), 4,6% 15–20 év közötti, 7,8% 21–30 év közötti, 44,9% 31–50 év közötti, 22,1% 51–60 év közötti, 16,3% pedig 60 évnél idősebb.

- *A szerelvény menetvonalán, valamint Tröbitzben és környékén összesen 18 tömegsírban nyugszanak áldozatok.*
- *Négy egyedi sír van a schildai temetőben.*
- *Ismeretlen több mint százhusz mártír örök nyughelye.*
- *Hét áldozat személyét nem sikerült azonosítani.*
- *Kilencvennégy áldozat halálának időpontja ismeretlen.*

1947. decemberben az addig Tröbitzben és környékén eltemetett mártírok közül negyvenkét holland és öt francia földi maradványait kihantolták, és hazájukba szállították.

Az ötvenes évekig a településeken kívüli tömegsírok csak egy-egy nagyobb méretű kővel voltak megjelölve. Ezt követően került sor mindenhol emlékkövek felállítására, amelyeken a helyhez méltó szövegek, bevésések, emléktáblák adták tudtul e szörnyű történetet és az áldozatok számát. A tömegsírok környezetének kialakításában, az emlékkövek, emléktáblák elkészítésének megszerve-

zésében — és megvalósításában — a helyi lakosok, munkahelyi csoportok, iparosok és iskolák tanulói vettek aktívan részt. E helyszínek a szomorú történelemhez méltóan, gondozott parkokkal fogadják azóta is az oda látogatókat.

1966. szeptember 4-én került sor a tröbitzi zsidó temető ünnepélyes felavatására. A háború utolsó napjaiban a fasizmus áldozatául esett soknemzetiségű zsidó mártírok emlékére és tiszteletére egy emlékkövet lepleztek le. A gyászistentiszteleten magyar részről dr. Singer Ödön főrabbi vett részt.

A túlélők és a hozzátartozók által alapított (és Izraelben működő) „THE LOST TRANSPORT“ VICTIMS MEMORIAL SOCIETY BERGEN-BELSEN, TROEBITZ (April 1945)“ célul tűzte ki, hogy a tröbitzi zsidó temetőben egy emlékfalat emeltet, amelyre felvéseti az elveszett szállítmány minden meghalt utasának nevét, kezdve a bergen-belseni berakodó rámpán meghalt elsőtől, a felszabadulás után Tröbitzben és környékén elhunyt utolsó áldozatig. Az Emléktársaság évekig tartó szervezőmunkájának eredményeként a tröbitzi zsidó temetőben a tervezett időre elkészült a fekete gránit emlékfal.

1995. április 27-én az elveszett szállítmány felszabadításának 50. évfordulóján nagyszabású gyászistentisztelettel avatták fel örök mementóként és a történeti előzményhez méltó környezetben az áldozatok nevét megörökítő emlékfalat. Ez alkalommal a halálvonat több mint 200 egykori utasa és számos hozzátartozó érkezett Tröbitzbe. Sokan közülük 50 év után ekkor léptek ismét német földre.

Közel egy évig tartó levelezés, személyes találkozásokon történt tájékoztató és a megszerzett dokumentumok alapján nagyszüleim sorsát illetően az alábbi következtetésre jutottam: Nagypapámat a makói Szt. János tér 26. szám alatti lakásukról 1944. május 18-án telepítették át az itteni gettó egyik épületébe. Mintegy négyhetes fogva tartásuk után június 16-án a szegedi gettóba vitték, ahonnan kb. két hét múlva a Bécs melletti Strasshofba deportálták őket. Ide június 30-án érkeztek meg. Apu, anyu, Évi és én akkor már régen csíkos ruhás Häftlingeek voltunk...

A Strasshofban július 1-jétől december 45-ig eltöltött több mint öt hónapos fogságuk alatti „életük” számomra továbbra is ismeretlen. Akkori strasshofi sorstársaik közül még a fiatalabbak sem emlékeznek már rájuk. A bergens-belseni négy hónapos sorsuk a többi KZ-val összehasonlítva is egyike lehetett a legszörnyűbbeknek. Az evakuálásuk után öt nappal a már felszabadított táborról a brit hadsereg haditudósítói által készített film ezt hünen mutatja be.

Az 1945. április 10-én útba indított bergens-belseni evakuációs szerelvény magyar utasainak nevét tartalmazó névjegyzékben csak egy Kovács házaspár neve szerepel. A 13 napos utazás áldozatainak nevét tartalmazó „holland” névjegyzékben csak egy Kovács, (Mór helyett Moses) (1879.07.05 helyett 05.07.) szerepel, aki 1945. április 19-én halt meg. (!) Az áldozatokat összesítő „végleges” névjegyzékben a már említett Kovács Moses mellett még egy Dr. Kovacsz Eugen (1884.11.22.) neve található. A volt bergens-belseni KZ Archívumától legutoljára kapott névjegyzékben — mely a KZ-ból 1945. április 10-én útba indítottak neveit tartalmazza — az előzőhöz hasonlóan itt is csak egy Kovács Moses és egy Dr. Kovacsz Eugen nevek szerepelnek.

Mindezek után most már bizonyos vagyok benne, hogy az elveszett szállítmány iszonyatos útja során, 1945. április 19-én — általam ismeretlen, de elképzelt körülmények között — elhunyt Kovács Moses (utónevének elírása és a pontatlan születési hó és nap ellenére is) az én nagyapám. Az ő örök nyughelye a schipkaui vasútállomás előtti alagúttól mintegy 350 méterre levő közös sírban van.

És az én aprótermetű, áldott emlékű nagymamám? Haza nem került, az áldozatok jegyzékében nincs a neve. Talán egyike a nem azonosított hét áldozat között lévő négy asszonynak, akiről a névjegyzékben csak az alábbiak olvashatók:

- *ismeretlen nő, meghalt 1945. április 23-án, sírja a wildgrubei tömegsírban;*

- ismeretlen nő, meghalt 1945. április 25-én, sírja a 106,7 vasúti km kőnél lévő tömegsírban;
- ismeretlen nő, meghalt 1945. június 8-án, sírja a tröbitzi zsidó temető 3. sorában;
- ismeretlen nő, meghalt 1945. június 10-én, sírja a tröbitzi zsidó temető 3. sorában.

Ezek szerint jószágos szíve április 19-től csak napokig bírta imádott párja elvesztését — 40 évi boldog házasság után.

Vajon hová lett az 1944. december 7-én Strasshofból Bergen-Belsenbe érkezett magyar zsidó család többi tagja? Mi lett a további sorsa a többi 1800 embernek? Ennek megállapításához, a feleletek megadásához történészeknek vagy legalábbis az ügy iránt „megszállott” embereknek kellene az esetleg még élő tanúkat megszólaltatni, valamint a Strasshofból indított szállítmány névsorát a Bergen-Belsenből Theresienstadtba indított evakuációs szerelvények névjegyzékeivel összevetni.

Az Elba-Elster járásbeli Tröbitz talán az egyetlen település Németországban, ahol a múltban sem élt soha zsidó ember, most mégis van e községnek zsidó temetője, amelynek bejárati kapuját Dávid csillag díszíti. Honnan és hogyan kerültek zsidó emberek Tröbitzbe? A kérdésre a feleletet a szépen gondozott zsidó temetőben egy emlékkő rövid felirata, valamint a hatalmas fekete gránit emlékfalra vésett, 1945. április 10-e és június 21-e között meghalt közel hatszáz mártír neve adja meg. Az emlékkő felirata magyarra fordítva: „Azon zsidó férfiak és nők emlékére állították az élőknek figyelmeztetésül ezt a követ, akik 1945-ben Tröbitzben a gyilkos fasizmus áldozataivá lettek.”

2001-ben (!) tudtam meg, hogy másik nagybátyám, a 36 éves mérnök munkaszolgálatosként került szovjet hadifogságba, ahol 1945. június 11-én (!) hunyt el. Fogva tartásának helyéről, a moldáviai Belci helyőrségben lévő 103-as hadifogolytáborról a hivatalos adatok 2002. júniusban jutottak tudomásomra.

A magyar kormány jóvoltából ez lett szeretteim sorsa a holokauszt idején. Nem voltak frontkatonák, mégis meg kellett halniuk.

Utaltam rá, hogy sokfelé érdeklődtem, több helyen kutattam szeretteim sorsa, eltűnésük körülményei után. Eközben kapcsolatba kerültem önzetlen, segítőkész emberekkel. Az ő emberségük, a tőlük kapott információk, valamint e történet megírása együttesen oldotta a több mint fél évszázada magamban hordott „görcsöket”. E folyamat közben egyre fokozódott bennem a felismerés: a múlt történéseinek felelevenítése (és itt nemcsak a holokauszttal, hanem egész közeli történelmünkkel kapcsolatos traumákra gondolok), még akkor is kötelező, ha az — sebeket feltépve — fájdalmat okoz. Úgy gondolom, hogy a magyar társadalomnak is szüksége van erre a felelevenítésre, a saját múlttal való szembenézésre, ami — sajnos — hat évtized alatt még mindig várat magára.

* * *

Nagyszüleim sorsát és eltűnésének körülményeit kutatva a volt bergensbelseni KZ Archívuma jóvoltából olyan új információk birtokába jutottam, amelyekről itt kötelességemnek tartom külön is említést tenni.

A tábort a felszabadító Brit Királyi Hadsereg VIII. Páncélos Hadtest 63. páncélelhárító ezrede a belseni helyőrség Wehrmacht parancsnokával kötött lokális fegyverszüneti egyezmény 1945. április 13-i aláírását követő második napon, április 15-én vette át. Ez az írásban is rögzített „gentlemen’s agreement” (adott szóra épülő megegyezés) egyedülálló, példa nélküli esemény volt a II. világháború történelmében.

A megkötött fegyverszüneti egyezmény és előzményei:

A táborban tombolt a kiütéses tifusz- és vérhas árvány. Tömegesen szedte áldozatait az éhhalál. Márciusban 18168, április 1. és 15. között 9313 Häftling

veszítette életét. A járványok a környék polgári lakosságát is veszélyeztették. A brit és a német csapatok el is akarták kerülni a járvány körzetében a fegyveres harcot. Az egyezmény szerint egy 6 x 8 km-es semleges zónát jelöltek ki. Ez magában foglalta a tábor, a német helyőrség laktanyáit és gyakorlótereit is. Mindkét fél vállalta, hogy a zónában azonnal beszünteti a fegyveres harcot. A tábor őrzését az SS-től a Wermacht és a helyőrségben állomásozó magyar alakulat veszi át, majd átadja a kijelölt brit egységnek. A tábor átadása után hat napon belül a Wermacht és a magyar alakulat szabad elvonulást kap a semleges zónából.

A most következő történéseket több mint fél évszázad után (nem tudom miért,) még ma is a hétpecsétes titkokra jellemző homály, ismeretlenség fedi.

Kutatásaim során egy megdöbbentő magyar vonatkozású történéssel szembesültem. Tény, hogy a fegyverszüneti megállapodásnak megfelelően az SS-től a tábor őrzését a Wermacht és a helyőrség páncéloskiképző-iskoláján állomásozó magyar alakulat (?) vette át.

E. Kolb német történész szerint az első incidensek már április 15-én délután bekövetkeztek. A kiéhezett foglyokra, akik a konyhán valamilyen élelmet akartak szerezni, az őrség tüzet nyitott. Egyesek meghaltak, mások megsebesültek. A következő három nap során az őrök újra meg újra lőttek a táborlakókra. Ebben különösen a magyar őrök jeleskedtek. A magyar katonák, akik formálisan brit alárendeltségben teljesítették szolgálatukat, saját tisztjeiktől kaptak utasítást a kíméletlen fegyverhasználatra. A magyar őrség felváltásáig így halt meg a felszabadulás után több tucat volt fogoly.

A táborátvevő brit egység parancsnoka, D. Sington kapitány könyvében megemlíti a felszabadulás utáni éjszakán a magyar őrség fegyverhasználatának ötven volt Häftling esett áldozatul. M. Rosensaft szerint a felszabadulást követő első három napon a magyar őrök 83 foglyot öltek meg a tábor területén.

Magyarországon először két magyar történész, Kádár Gábor és Vági Zoltán Aranyvonat c. könyvében látott napvilágot a magyar katonák által a bergen-

belsenai KZ-ben elkövetett aljas bűntett. A két szerző magyar SS-ekről ír. Ha ez valós, akkor szerintem csakis a magyar SS-hadosztályok: a Hungária, a Hunyadi vagy a Mária Terézia valamelyik páncélosalegységének beosztottai lehettek. A könyvben vált ismertté a parancsnok: Altorjai ezredes, sőt a gyilkosságokra utasítást adó Baló ezredes és Újvári főhadnagy személye is. Mint az idézett mű 204. oldalán írják: *„Baló ezredes a zsidó és politikai foglyokkal kapcsolatban a következő parancsot adta katonáinak: ...ha valamelyikötöknek nem tetszik a pofa, lőjétek le! (...) Újvári főhadnagy utasította embereit: Ha valamelyik Häftling kijön a bunkerből, agyon kell lőni! (...) A következmények nem maradtak el: a magyar SS-ek, főleg a tisztek passzióból lövöldözték a foglyokat.”*

Vajon mi lett a további sorsa, életútja a gyilkosságokra utasítást adó és a csontváz foglyokra passzióból lövöldöző magyar tiszteknek és beosztottaiknak? A kérdésre én nem tudok választ adni. Abban azonban biztos vagyok, hogy valakiknek kellene! Vagy történészeknek vagy — s ezt némi tétovázással írom le — katonai ügyészeknek.

Ugyancsak Bergen-Belsenről: A már felszabadított táborba lépő katonáorvos, a Rajnai Brit Hadsereg Egészségügyi Szolgálatának főnöke Glyn Hughes tábornok első szavai az ott tapasztalható iszonyatos körülmények láttán: *„Harminc éve vagyok orvos, láttam a háború mindenféle szörnyűségét, de sohasem láttam olyasmit, ami akár csak megközelítette volna mindezt...”*

V.

A gépezet

Könyvem előző részében — bár esetenként időben visszamentem, máskor előreugrottam — alapvetően arról az egy esztendőről írtam, amit sorstársaimmal együtt átéltem. Igyekeztem bemutatni a nácik népirtó gépezetének néhány általam megismert állomását. Meggyőződésem ugyanakkor, hogy az olvasók nem kis része nem rendelkezik megfelelő ismeretekkel e gépezet megteremtésének előzményeiről, az állami politika rangjára emelt terror kialakításáról és működtetéséről. Ebben szeretnék segíteni, támpontot nyújtani a következő oldalakon.

A Nemzetiszocialista Német Munkáspárt vezetőinek alapvető célja a Weimari Köztársaság demokratikus rendjének szétzúzása volt. 1933. január 30-án Hindenburg előbb kinevezte Hitlert birodalmi kancellárrá, majd február végén kiadta *A nép és az állam védelméről* szóló rendeletet, amely az alkotmány több cikkelyét helyezte hatályon kívül. Ezzel megnyitotta az utat a barnaingesek előtt a totális terror felé. Jóllehet, a nácik a március 5-ei választásokon a képviselői mandátumoknak 44,5%-át szerezték meg, Hitler 24-én kieroszakolta az ún. felhatalmazási törvényt, amely őt teljes törvényhozó hatalommal ruházta fel, beleértve az alkotmánytól való eltérés jogát is. A törvény többek között lehetőséget adott a bírói ítélet nélküli védőőrizet elrendelésére, amely ellen nem volt jogorvoslat. A védőőrizeteket a KZ-kban tartották fogva.

A hatalomátvételt követően szinte azonnal megalapították az első KZ-kat. A dachaut március 20-án (!) maga Himmler nyitotta meg, mint mondta „...azzal a céllal, hogy legyen hely, ahol a politikai ellenfeleket és a zsidókat koncentrál-

tan lehet fogva tartani". Szerinte a koncentrációs táborok „ a BTK és a jogrend szokásos intézményein kívülálló, jogilag önálló igazgatási egységek”. Ennek lett modellje Dachau. A táborokba a köztörvényes bűnözőkön kívül az aszociális elemek, a homoszexuálisok, a Jehova tanúi (akiket pacifizmusuk miatt helyeztek törvényen kívül) és a zsidók kerültek. Az utóbbiak nagy tömegeit a Kristallnacht, majd az Endlösung meghirdetése után vetették fogságba.

A zsidóellenes politika először a pártprogramban lett megfogalmazva: „... csak a fajhoz tartozó egyed lehet állampolgár. A faj tagja csak germánvérű ember lehet, tekintet nélkül hitére. Ennek következtében a faj tagja zsidó nem lehet.” A program kimondta, hogy a zsidókat idegenként kell kezelni, ki kell űzni őket a birodalomból. A zsidógyűlölet terjesztéséről a náci sajtótermékek a legszélesebb nyilvánosság előtt gondoskodtak. A következmény nem maradt el. Lefoglalták a zsidók vagyonát, mozgásukat meghatározott körzetekre és időre korlátozták. Kötelezővé tették — férfiak és nők esetében egyaránt — egy kimondottan héber név viselését. Pl. Johann Müller– Johann Jakob Müller lett, nőknél a Ráchel, Eszter stb.

Néhány, a birodalomban 1933-tól államilag megszervezett — kevésbé ismert — zsidóellenes történés: bojkottálták a zsidó üzleteket, a berlini kórházakból elzavarták a zsidó orvosokat, Thüningjában minden zsidót kizártak a hivatali állásokból. 1935-ben Nürnbergben 100 ezer német gyereket eskettek fel a zsidók elleni örök gyűlöletre, szeptember 15-én életbe léptették a hírhedt faji törvényeket. A vagyonuk hátrahagyása ellenében a gazdagabb zsidókat kivándorlásra kötelezték, 1938. novemberben történtek a Kristallnacht (Kristály-éj) pogromjai. 1939 elején Hitler azzal fenyegetőzött, hogy a háború kitörésének egyik következménye a zsidók kiirtása lesz. 1941-ben bevezették a Dávid csillag viselését, októbertől megtiltották a további kivándorlásokat. 1942. januárban a hírhedt wannseei konferencián megfogalmazták a zsidókérdés végső megoldásának programját.

A Kristallnacht volt a bevezetője, kezdete a birodalom, majd az európai zsidóság államilag megszervezett fizikai megsemmisítésének. A náci titkosszolgálat meg tudta, hogy a lengyel kormány olyan — 1938. október 30-án hatályba lépő — törvényt tervez kiadni, amellyel megfoszthatja lengyel állampolgárságától azokat a zsidókat, akik már állandó jelleggel Németországban telepedtek le. Ez több ezer (köztük sok, már Németországban született) személyt érintett.

Heydrich elérkezettnek és alkalmasnak látta az időt arra, hogy a külföldön befogadási engedélyt nem kapott szegény zsidóktól megszabaduljon. 1938. október 28-án utasítást adott a birodalom területén élő minden lengyel állampolgárságú — országosan mintegy 15 ezer — zsidó gyermek, nő és férfi letartóztatására. Személyes holmit semmit, még élelmet sem vehettek magukhoz, csak útlevelüket és fejenként 10 RM-t. „Üres kézzel jöttetek, ezért nem vihetek magatokkal semmit” — hangzott a cinikus indoklás.

A városokban összegyűjtötték, majd a felheccelt tömeg lincshangulatától kísérvé, ütlegelések közepette vonatra rakták őket. Az ország területéről vonatok sokasága szállította e napokban a kiutasított, hontalannak minősített zsidó családok tömegeit Lengyelország felé. A határra érve az SA és SS-banditák korbács- és puskatusütésekkel a senki földjére zavarták a megfélemlített és elcsigázott tömeget. A meglepett lengyel határőrök előbb figyelmeztető lövéseket adtak le, majd beengedték a szerencsétleneket az országba. A napok óta éhező, szomjazó tömeg előzönlötte a Zbonszyn nevű kis határvárost. A lengyel hatóságok ezután gettóba zárták Európa első zsidó deportáltjait...

A kiutasítottak között volt az 1911 óta Németországban, Hannoverben élő Grinszpan család. Zindel Smuel Grinszpan családja meghurcoltatását megírta az akkor Párizsban tartózkodó Herszel nevű fiának. A fiú bosszút esküdött. November 7-én felkereste a párizsi német nagykövetséget, hogy a nagykövettel találkozhasson. A nagykövet távollétében von Rath követségi tanácsossal találkozott, akire két lövést adott le. A tanácsos két nap múlva belehalt sérüléseibe.

Herszel Grinszpant letartóztatták, majd Franciaország német megszállásakor a Gestapo kezei közé került. Életben utoljára a sachsenhauseni KZ-ban látták.

1938. november 9-ére — Hitler 1923. évi eredménytelen müncheni Bierhalle puccsának 15. évfordulójára — Göring, Goebbels és Heydrich nagyszabású zsidóellenes pogromot szervezett. A náciknak kapóra jött és jó ürügyül szolgált a párizsi merénylet. Ez volt „... a német nép jogos bosszúja von Rath hősi haláláért”.

Megszakítás nélkül kopogtak a géptávírók. Szigorúan titkos birodalmi úgként rendelték el:

- hogy a rendőri szervek a „néptömegek spontán zsidóellenes akcióiba” ne avatkozzanak be;
- hogy minden SD szerv, SA és SS-alakulat teljes létszámban vegyen részt a pogromban;
- a zsinagógák felgyújtását, ha az nem veszélyeztetett árja épületeket;
- a zsidó lakások és üzletek lerombolását;
- 20-30 ezer zsidó letartóztatását és koncentrációs táborba szállítását.

A birodalom területén november 9-én kezdődött és napokon át tombolt a terror, a véres erőszak. A civil és egyenruhás fasiszták benyomultak a zsidó lakásokba. Asszonyokat, lányokat erőszakoltak meg. Sok embert véresre vertek, lelőttek vagy vízbe fojtottak, másokat mozgó vonatból, villamosból dobtak ki.

Ennek az éjszakának (amely a milliányi csillogó üvegszilánkról Kristallnacht-ként vonult be a történelembe) közvetlen mérlege:

- letartóztattak 20 ezer zsidót. Eközben lelőttek 36 főt, súlyosan megsebesítettek ugyanennyit;
- elpusztítottak 29 nagyáruházat és 7 500 üzletet;
- felgyújtottak és feldúltak 171 lakóházat; felgyújtottak 191 zsinagógát, további 76-ot leromboltak, teljesen romba döntöttek;
- leromboltak 11 hitközségi épületet és temetői imaházat.

A nációkra jellemző, hogy a vallásos zsidókkal romboltatták le az erősen sérült vagy kiégett egyházi épületeket. A zsidó tulajdonban keletkezett — a nációk által megállapított — 25 millió RM kárt is a zsidósággal fizetették meg. Göring 1938. november 12-én miniszterelnöki rendelettel „... a zsidóságnak a német néppel és a Német Birodalommal szemben tanúsított magatartása miatt, — amelyre jellemző, hogy még a gyáva gyilkosságtól sem riad vissza...” indoklással egy milliárd RM büntetéssel sújtotta a német zsidóságot.

A táborokról

Hatalomátvételtől vereségükig a nációk Európában sok száz koncentrációs tábort hoztak létre. Ezek az első években a foglyok társadalomból való kiiktatását szolgálták. 1939-től kezdődően az őrizetbe vételek száma már a munkaerő igénytől függött. A wannseei konferencia után a zsidók tömeges deportálása és meggyilkolása pedig az Endlösung teljesítését szolgálta. A foglyokat csak akkor hagyták életben, ha munkájuk a birodalom számára hasznos volt. Az SS két csúcsszerve közül a WSHA a zsidók dolgoztatásában, az RSHA viszont tömeges kiirtásukban volt érdekelt. Mindkét gyilkos koncepciónak megvolt a nációk által meghirdetett jelszava. Az Arbeit macht Frei jelszó először Dachauban látott napvilágot, később szinte minden KZ főbejárata fölé felírták. Eszerint a fogoly munkával megválthatja szabadulását, de a zsidók nem. A melléktáborok is a halál, a lassú halál táborai voltak. Így kell értelmezni a Vernichten durch Arbeit, a foglyok halálra dolgoztatásának himmleri jelszavát. Ezt szolgálta az 1942 végétől hatályba lépett parancs is, amely szerint minden foglyot, akinek betegségből vagy sérülésből való felépülése 4 héten belül nem várható, meg kell ölni. Továbbá hogy a táborokban a foglyok betegségének

gyógyítása nem haladhatja meg a 2–3 hetet, a beteg foglyok számbeli aránya pedig a 7–10%-ot. Ide tartozik, hogy az SS Higiéniai Kutató Intézetének laboratóriumaiban kikísérletezték a foglyok (külön a zsidó és a szláv) étkeztetésének azt a kalóriaminimumát, amivel nehéz fizikai munka mellett 3–4 hónapig tarthatók életben

Az eltelt évtizedek alatt az egész világ előtt ismertté vált KZ-k közül a nagyobbak:

1933-tól	Dachau 20 melléktáborral
1936-tól	Sachsenhausen 50 melléktáborral
1937-től	Buchenwald 130 melléktáborral
1938-tól	Flossenbürg 25 melléktáborral
	Ravensbrück 20 melléktáborral
	Mauthausen 30 melléktáborral
1941-től	Neuengamme 60 melléktáborral
	Stutthof 24 melléktáborral
	Natzweiler 10 melléktáborral
1942-től	Lublin 10 melléktáborral

Lengyelország területén lévő ismertebb *megsemmisítő-, vagy haláltáborok*:

1940. májustól	Auschwitz, majd Birkenau
1941. szeptembertől	Chelmno és Majdanek
októbertől	Belzec
1942. márciustól	Sobibor
júniustól	Treblinka

A felsorolt helységneveket olvasva vagy azok hallatán a ma embere megborzong. E táborokban hajtották végre a fasiszták a civilizált ember szavaival ki nem fejezhető, és minden emberi képzeletet alulmúló szörnysegeiket. E he-

lyeken kísérletezték ki az európai zsidóság, valamint a szláv népek kiirtásának, és saját bűneik eltüntetésének leghatásosabb módszereit: a tarkólövéstől a gázautókban történt szénmonoxid mérgezésen át a Ciklon-B-ig; a tömegsírok-tól az áldozatok máglyán történő elégetésén át a nagyteljesítményű krematóriumokig.

Auschwitz

Lengyel neve Oswiecim, Krakkótól kb. 65, Katowicetől délkeletre 25 km-re fekvő, egy viszonylag sík medence mélypontján épült helység, amelyet több apró, poshadtvízű tó ölel körül. Környezete egészségtelen, nyirkos, ködös. Egykori hercegi székhely, középkori várának egyes maradványai még álltak. Főtere és utcái barokk építésűek. Lakóinak száma kb. 7 ezer lengyel, 4 ezer zsidó, 2 ezer német volt.

Az auschwitzi tábor megépítésére 1939 végén tett javaslatot egy SS-főtiszt, 1940. május 1-jén alapították. Megnyitásakor egy rossz állapotban lévő lengyel laktanyaépületből és 6 barakkból állt. Első lakói a kb. 3 hét múlva Sachsenhausenből érkezett zöldek és feketék voltak, akiket lengyel politikai foglyok követtek. A Sola és a Visztula folyók torkolatánál mintegy 40 km² területet zárttá nyilvánítottak, ahová csak külön engedéllyel lehetett belépni. A kijelölt körzetbe eső településeket kiűrtették, a házak többségét lebontatták. A méretek magukért beszélnek, egy óriási táborkomplexum körvonalai bontakoztak ki. Auschwitz lett a véres fasiszta terror szimbóluma és helyszíne. *E helységnév alatt a ma emberének Auschwitz I-et, a törzstábort, Auschwitz II-Birkenaut, Auschwitz III-Monowicét és további, több tucat melléktábort kell értenie.*

Himmler és Thierack igazságügyi miniszter 1942-ben kötött megállapodása szerint a rabok elpusztításának legjobb eszköze a koncentrációs táborokban végzett munka. Ezért a birodalom bűnözőin túl, a zsidók és a cigányok mellett a 3–4 évre elítélt lengyeleket és a halálra vagy életfogytiglanra ítélt cseheket át kellett adni az SS-nek. Így került Auschwitzba és a többi KZ-kba a bűnözők (zöldek és feketék) sokasága, akiket igyekeztek saját céljaikra nem is eredménytelenül felhasználni.

Auschwitz I-et, a törzstábor kb. 400x500 m nagyságú területen a hagyományos koncentrációs táborok mintájára, építették meg. A foglyok lakóbarakkjai, a konyha, a fürdő, a gázkamra és a krematórium kb. 200x300 m nagyságú területre épült. Eredetileg főleg lengyel foglyok karantén- és átmeneti táborának szánták, ahonnan őket majd a birodalom koncentrációs illetve munkatáboraiiba szállítják. A terület többi részén az SS-épületei: parancsnokság, laktanyák, lakókörtetek stb. voltak.

Auschwitz I-et a Főkörmányzóságtól leválasztva külön járási jogú közigazgatási hivatali jogosítványokkal ruházták fel, amelynek vezetője a tábor parancsnoka volt. Ő töltötte be egyben a körzet anyakönyvi-hivatalvezetői, helyőrség-parancsnoki, vállalatigazgatói stb. beosztásokat is. Az auschwitzi tábor-komplexum a nagyarányú ipari építkezés, majd termelés, valamint a tömeges népiirtás színtere lett. Koncentrációs tábornak indult, majd évek múltán ipari és közigazgatási centrummá fejlesztették, amelyhez mintegy 40, kisebb-nagyobb létszámú munkahely, illetve melléktábor — Birkenau és Monowice mellett még 9 bánya, 2 erőmű, 5 hadfelszerelésgyár, 2 kohó, 6 mg.-i üzem, 3 vegyi üzem stb. — tartozott. E melléktáborokban átlagosan mintegy 30 ezer fogoly dolgozott. Felépítése után a törzstábor egy német precizitással kialakított és működő óriási üzem lett, amelynek feltételeit maximálisan biztosították a műhelyek, karbantartó részlegek, raktárak, a kórház stb. A kiválasztott fogoly tisztviselők döntő többsége bűnözőkből, illetve a megszállt területek hazáruulóiból tevődött össze.

Birkenauval kapcsolatban Himmler 1941. júniusban kijelentette: „A zsidók a német nép örök ellenségei, és ezért ki kell őket irtani. Minden zsidót, aki a háború alatt a kezünkbe kerül, el kell pusztítani. A Führer parancsot adott a zsidókérdés végleges megoldására. Nekünk, az SS-nek kell ezt a parancsot teljesíteni. A Keleten lévő haláltáborok nem tudnak megbirkózni a nagyszabású feladattal. Éppen ezért Auschwitzot jelöltem ki erre a célra, mivel közlekedési szempontból előnyös helyzetben van, s területét könnyű elszigetelni és álcázni.” Majd személyesen adott utasítást Hössnek Auschwitz II felépítésére. Az Auschwitz I-től északra, félreeső helyen, minden településtől távol fekvő Brzezinka falu jól megfelelt az elgondolásnak. Követelményként szabta meg, hogy az új tábor Auschwitz I-től is különálló legyen. E döntés alapján a Főkormányzóságban működő többi haláltábor működésének meghagyásával — Auschwitzot kettős céllal fejlesztették tovább. Melléktáborrá és az alkalmatlanokat megsemmisítő nagy emberirtó központtá — felhasználva ehhez a zárt körzetet és a már (ekkor még koncentrációs táborként) működő Auschwitzot.

Az építkezési munkát Auschwitz foglyai végezték, akik először a község épületeit bontották le, az anyagokat pedig az építkezésen felhasználták. A kijelölt hatalmas (mintegy 2 km² nagyságú) területen az egymástól is elszigetelt 3 szektorban összesen több mint 250, többségében fabarakkokból álló 13 kisebb táborrészleget alakítottak ki. A tábor nyugati részén épült a fertőtlenítő állomás, a több tucat raktár stb. és a 4 db (összesen 9 ezer főt befogadó), gázkamrával egybeépített (összesen napi 4500 fős teljesítményű) krematórium. Ez utóbbiak teljesítményét később megháromszorozták. Elkészítették a vasúti rámpát, a központi konyhát, fürdőt és raktárakat, ezek mellett a táborrészlegeknek is épült konyhájuk, fürdőjük. A magyar tömegszállítmányok érkezésének idejére egy sínpárt egészen a krematóriumokig építettek ki. 1941-ben készült el a 2 részlegből álló 1. szektor a tábor déli részén. A tábor közepén lévő 2. szektor volt a legnagyobb (7 részleg), amelynek építését 1942-ben fejezték

be. A tábor északi részén lévő (4 részlegből álló) 3. sektort 1944-ben kezdték építeni. (Nem fejezték be.) A táboron kívül építették fel az SS-épületeit, lakatnyákat, parancsnokságot, parancsnoki lakásokat, kaszinót, kórházat stb. A kórházat negyedéves használat után, 1944. karácsonykor a szövetségesek légiereje földig rombolta.

Birkenau még épült, amikor Auschwitzban már megkezdték a Ciklon-B-vel a tömeges gyilkolási kísérleteket. Az első áldozatok legyengült szovjet hadifoglyok, majd szlovák zsidók voltak. Az itteni tapasztalatok figyelembevételével kezdték meg a 4 birkenai gázkamra-krematórium építését. Ezek építése közben is végeztek elgázosításokat, két — e célra kialakított — kis parasztházban, ahol összesen ötvenezer gyermeket, nőt és férfit gyilkoltak meg. 1942 őszéig a tetemeket farakásokon és gödrökben égették el, az év végén kiadott himmleri parancsra e tömegsírokat ki kellett üríteni, a nyomokat eltüntetni. A kihantoltak száma meghaladta a százezret.

A Birkenaubába érkező zsidókat a rámpán SS-orvosok vagy más beosztottak válogatták. A szelektálás során halálra ítélték útja rövid volt. Néhányszáz méteres gyaloglás után elnyelte őket az emberbőrbe bújtatott szörnyetegek iszonyatos találmánya, a gázkamra. Még aznap meggyilkolták, majd elégették őket. *A magyar szállítmányok döntő többségére ez a sors várt.* Jól illusztrálja az itteni állapotokat a „csak” 11 különleges akcióban részt vett egyik SS-orvos naplójának egy részlete. Véleménye szerint nemhiába nevezik Birkenaut emberirtó tábornak, a különleges akciókhoz képest Dante pokla csak egy bohózat.

Birkenau igazi halálgyár volt. Az áldozatok számát még hat évtized után is csak becsülni lehet. Itt ugyanis nem volt regisztrálás, az itt meggyilkoltak nem szerepelnek nyilvántartásokban. A birkenai gázkamrákban meggyilkolt tömegeket előzőleg meg sem számolták, csak a munkára alkalmasokat. Igaza volt a Birkenauban megismert „öreg” fogolynak. Bennünket a Mengele és vadállat társai által életre ítélteteket néhány nap után Buchenwaldba, majd egyik mellék-

táborába vittek rabszolgamunkára. Nekem az élet, társaim többségének azonban a kínszenvedés (az is csak egy ideig) utáni halál jutott. Mert a táborokban a munka szerves része volt a terrornak, a megaláztatásnak, egyben eszköze is a foglyok szándékos megölésének. Tény, hogy sok koncentrációs tábor halál-ozási aránya megközelítette vagy elérte a haláltáborokét. A hozzátartozók tudomást szerezhettek a túlélő társaktól vagy a tábornyilvántartásból az itteni áldozatok sorsáról, ritkább esetekben örök nyughelyük is ismertté vált (mármint a felszabadulás után).

Auschwitzban és Birkenauban az SS-orvosok gyógyító munkát nem végeztek. Fő feladatuk a táborok hivatalos programjának megvalósítása volt. Emellett mindkét helyen egyaránt végeztek kísérleteket élő férfi és női foglyok tömegein rák-, iker-, sterilizációs kutatások, valamint gyógyszerek hatásának mérése és ellenőrzése végett. A foglyokat ugyanis semmilyen törvény nem védte, sőt, ha szükség volt rá, a külföldi gettókból, Belgiumból és Hollandiából is rendeltek és kaptak jó fizikumú, egészséges kísérleti alanyokat a táborok laboratóriumai.

Himmler meghirdette a zsidók munkaerejének fokozott felhasználását és vagyonuk megszerzését. Ennek is következménye lett a deportálások számának és az elgázósítási akciók méreteinek növekedése. A „csúcsteljesítményt” — napi 10–15 ezer fő megsemmisítését — 1944. május—júliusban, a magyar zsidók tömegeinek érkezésekor érték el. Ekkor voltak napok, amikor 2–3 szerelvény állt a rámpán, további 2–3 pedig az auschwitzi állomáson várt sorára.

A több ezres őrség, a leírhatatlan kegyetlenségű terror ellenére Auschwitz fennállásának öt éve alatt több száz fogoly szökött meg. Közülük sokat nem fogtak el. Egy szökött auschwitzi fogoly visszaemlékezésében így írt erről: „Az vezérelt, hogy ha nem szököm meg, innen élve nem szabadulok. Hírt kellett vinni a világnak erről a borzalomról. Ahol elmondtam a táborban történeteket, nem hitték el. Volt, ahol betegnek tartottak (és ezt meg is mondták), javasolták elmeorvosi vizsgálatomat.”

A foglyok ellenállását két birkenai lázadás bizonyítja. Az első 1942 őszén, a nők büntetőosztágában történt. A francia zsidó nők által vezetett akciót az SS Höss személyes irányításával fojtotta el. A csoport 90 tagját baltákkal verték agyon, volt, akit lefejeztek vagy szívbe adott fenol injekcióval öltek meg. Az SS rendszeresen likvidálta tömeggyilkosságainak közvetlen tanúit, a krematóriumokban dolgozó 600–800 fős Sonderkommando tagjait. 1944. augusztus és szeptemberben a birkenai Sonderkommando egy részét Auschwitzban váratlanul kivégezték. A megmaradtak megtudták, hogy a közeli napokban tervezik kivégzésüket. Ezért úgy tervezték, hogy a 4 birkenai krematóriumban egyszerre kezdik meg a fegyveres felkelést. Emiatti összejövetelüket egy zöld ká pó felfedezte, és jelenteni akarta a hallottakat. Nem volt visszaút.

1944. október 7-én két krematóriumban kitört a felkelés. Megölték SS-őreiket, felrobbantották az egyik, megrongálták a másik krematóriumot, és kitörték a táborból. 27 fő kivételével mindnyájukat megölték. Közülük mintegy kétszázan fegyverrel a kézben estek el. Harcuk nem volt hiábavaló, elpusztították az egyik krematóriumot, megakadályozták a halálgár zavartalan működését; és reményt keltettek a tábor foglyaiban. A Gestapo több, közreműködéssel gyanúsított foglyot gyilkolt meg. 1945. január 5-én (!) Auschwitzban nyilvánosan végezték ki azt a négy fiatal leányt, akik robbanóanyagot csempészték be az ellenállóknak. Október végén az elgázosításokat befejezték. Utolsónak a Theresienstadtból érkezett 2 ezer fős zsidó szállítmányt pusztították el.

Auschwitz III-Monowice-t a drótkerítéssel körülvevett és az SS által őrzött Buna vegyikombinát szélén építették fel. A létszám, az állandó cserélődés ellenére, 10–15 ezer között volt. A meggyilkoltak és kiszektáltak helyét újakkal töltötték fel. A gár építése 1941-től 1943 végéig tartott. Első időkben a foglyokat vonattal utaztatták Auschwitzból a munkahelyekre, majd egy ideig Monowicében, a szabad ég alatt laktak. A tábor fennállása alatt több mint 100 ezer fogoly pusztult el, közöttük több ezer magyar és az ott fogva tartott összes (néhány ezer) holland zsidó. Az elpusztultak egy részét agyonverték, so-

kukkal a végkimerülés, az éhhalál vagy betegség végzett, legtöbbjük pedig — szelekció után — a birkenai gázkamrákban lelte halálát. A Bunában szövetséges és szovjet hadifoglyokat is dolgoztattak.

A szénben gazdag Sziléziai Medence közepén felépült Buna az IG Farben óriási méretű központi üzeme volt. 1944-ben napi 4 vagon benzint, annak melléktermékeit, valamint gyógyszereket állított elő. Ez utóbbiak mintegy 60 laboratóriumban készültek. 1944 nyarán súlyos károkat okozó légitámadás érte a gyárat, valamint sok fogoly halálát okozva a tábor is. A termelés kiesését egy hónapig tartó helyreállítási munkával szüntették meg. Később, egy újabb bombatámadás után a foglyok akadályozták a romeltakarítást és helyreállítást, ennek is hatására a gyárat a háború végéig már nem tudták üzembe helyezni.

1945. január közepén megkezdték a táborok kiürítését. Auschwitz I-II és III-ban kb. 10–10 ezer fogoly, a melléktáborokban több mint 20 ezer fogoly volt. Vonaton és gyalog 1-2 ezres csoportokat indítottak Ny. felé, akiknek mintegy 40%-a az úton pusztult el. Január 20-a körül az SS felgyújtotta az épületeket, felrobbantotta a még álló krematóriumokat, majd a betegek, és gyermekek kivételével kiürítette a táborokat. Auschwitzot a Szovjet Hadsereg 1945. január 27-én szabadította fel, megmentve a biztos pusztulástól 2800 foglyot, közöttük 200 gyermeket.

Auschwitz első parancsnoka Höss SS-Obersturmbannführer volt, akit 1924-ben politikai gyilkosságért 10 év börtönre ítélték, 1929-ben amnesztiával szabadult. 1933-ban belépett az SS-be, Dachau, majd Sachsenhausen után 40 éven neveztek ki Auschwitz parancsnokának. 1943. novemberben az SS-WVHA-ba helyezték. A magyar zsidók fogadására 1944. május 18-tól július 29-ig az ún. Höss-akció levezénylésére visszahelyezték Auschwitzba. A háború után elfogták, Nürnbergben tanúként hallgatták ki. 1947. április 2-án Varsóban halálra ítélték, 16-án Auschwitzban kivégezték. (Életét Robert Merle *Mesterségem a halál* c. könyvében írta meg.) 1944. májusig utódját, a vele azonos rangú Liebehenschelt hasonló karrier után 1947-ben halálra ítélték és kivégezték. Az

öt váltó Baer Auschwitz kiürítéséig parancsnokolt, azután a DORA parancsnokának nevezték ki. A háború utáni sorsa ismeretlen.

Birkenau parancsnoka 1944. májusig Hartjenstein volt, aki később Natzweiler parancsnoka lett. Az öt váltó Kramer 1944. decembertől Bergen-Belsen parancsnoki beosztását vette át.

Auschwitz III-Monowice parancsnoka alapítástól kiürítésig Schwarz SS-Hauptsturmführer volt.

A háború után Auschwitz férfi és női SS-személyzetéből 650 ellen indítottak büntetőeljárást. Közülük 23-at halálra ítélték. Sokan kaptak életfogytiglani-, illetve hosszabb idejű börtönbüntetést. Ismét másokat (akiket Auschwitzból más KZ-ba helyeztek) későbbi szolgálati helyeiken vontak felelősségre.

Birkenau fogolyelöljárói: Broniewicz, Böhm és Danisch szadista sziléziai német köztörvényes bűnözők voltak. Mindehárman túltettek sok SS kegyetlenségén. Teljhatalmukból is következett, hogy Auschwitzban és melléktáborokban a felelős foglyok többsége bűnöző volt, akik börtönökből kerültek a táborokba. Danischon Mauthausenben a foglyok hajtották végre a népitéletet. A másik kettő háború utáni sorsát nem ismerem.

Ennyi év után is csak megbecsülni lehet az auschwitzi táborokkomplexumban elpusztítottak számát. Ennek megállapítása legyen a történészek és kutatók dolga. Én viszont hitelesnek fogadom el a Nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék megállapítását: *„Auschwitzban több mint négymillió ember pusztult el”*, mint ahogy hitelesnek tartom Lengyelország Legfelső Népbíróságának megállapítását, miszerint: *„Auschwitzban mintegy négymillió fő vesztette életét.”* (Ezek a számok — természetesen — minden nemzet itteni embervesztését tartalmazzák.)

Buchenwald

Az olvasó e helység nevét hiába keresi a térképeken. Ilyen nevű település nincs Németországban. E nevet (bükkfaerdő vagy bükkös mindkettő helyes) a történelem egyik leggonoszabb, emberbőrbe bújt fenevada, Himmler adta az 1937 nyarán Weimar mellett megnyitott KZ-nak. Buchenwald, Auschwitz, Bergen-Belsen és Dachau mellett a XX. század tömeges rémtetteinek egyik helyszíne, Sachsenhausen és Dachau után pedig a Birodalom harmadik legnagyobb tábora volt. Híre messze felülmúlta méreteit. A lexikonok 5-6 soros ismertetője még csak nem is sejteti a mögöttes szörnyű valóságot, amelynek hallatán elborzad az ember.

Weimar városa arról volt híres a világban, hogy ott éltek és alkották remekműveiket Bach, Liszt, Schiller és mindenekelőtt Goethe. Németország legnagyobb költője plasztikusan írt a környék szelíd hegyvonulatairól és gondosan ápolt kertjeinek szépségéről, szívesen sétálgatott a várostól északra kb. 8 km-re levő Ettersberg hegy bükkfái között. Szeretettel emlékezett a városra, annak élénk forgalmára. A környéket a weimari emberek is gyakran felkeresték, hogy itt pihenjék ki fáradalmaikat. Weimar és környéke volt a német kultúra és szabadság egyik szimbolikus helye, a humanista hagyományok őrzője.

Hitler hatalomra jutása után 4 évvel, 1937-ben az Ettersberg (tengerszint feletti 478 m magas) platóján megnyitott buchenwaldi koncentrációs táborral a barna rend a humanizmusnak még az emlékét is feledtette. A környéken nagy táblák figyelmeztették az arra haladókat: „Tábori körzet!” „Vigyázat! Életveszély!” „Továbbmenni tilos!” „Az őrség figyelmeztetés nélkül fegyvert használ!” A táblák alján halálfej, alatta keresztbe tett lábszárcsontok. Buchenwald nem halálgár volt, hanem ún. védőőrzetes, koncentrációs tábor. Itt (miként a többi KZ-ban) gyűjtötték össze, alázták, kínozták és gyilkolták meg előbb Németország, majd Európa (sőt, a világ) haladó embereinek színe-javát, a fasizmus, a

militarizmus ellenfeleit, később a kiirtásra ítélt népek, vallások és más embercsoportok tagjait.

Történetének napjai már 1936-ban megkezdődtek, amikor tárgyalások és levélváltások történtek a thüringiai miniszterelnök és Himmler között egy porosz koncentrációs táborról. A kormányfő nem annyira a tábor idetelepítését tartotta fontosnak, hanem a vele járó nagy létszámú SS-alakulat weimari jelenlétét. Véleménye szerint ez nemcsak békeidőben, hanem egy esetleges háborúban is nagy jelentőséggel bírna. Megállapodás után az új tábor helyéül mintegy 60–75 hektár nagyságú területet jelöltek ki az Ettersbergen. Weimar lakói nem a tábor építése, hanem elnevezése miatt tiltakoztak. Mivel Ettersberg Goethe nevével szorosan összefügg, más elnevezést kértek, s nem ettersbergi koncentrációs tábort. A KZ-k felügyelője (aki egyben a dachauai tábor parancsnoka is volt), Eicke SS-tábornok javasolta, hogy az új tábor neve KL Hochwald, Post Weimar legyen. Himmler döntése: Konzentrationslager Buchenwald / Post Weimar.

Miként a fasiszta állam felépítménye egészének, az SS lágerbirodalmának is alapvető célja volt az általuk ellenségnek minősített embertömegek fizikai megsemmisítése. A buchenwaldi KZ tevékenységében megítélésem szerint két szakasz volt megkülönböztethető. (E két szakasz a véletlen folytán a két táborparancsnok szolgálatának idejével is egybeesik.) Az első: az 1937 évi megalakulástól 1941 végéig tartott. Ez alatt történt a tábor és üzemeinek megépítése és alakítása. Az 1942-től 1944 végéig tartó második szakasz alatt a foglyok tömegeinek hadiipari termelésbe való beállítására és az új melléktáborok alapítására került sor. E véleményemet támasztja alá, hogy az 1942-től a táborba hurcoltak száma ötszöröse (közel 200 ezer), az innen máshová szállítottaké pedig négyszerese (több mint 125 ezer) az első szakasznak. A buchenwaldi koncentrációs tábor mindkét szakaszban teljesítette az alapvető feladatot, az ellenség fizikai megsemmisítését. Nem rajtuk múlt, hogy ördögi tervüket nem sikerült maradéktalanul megvalósítaniuk.

1937. májusban megszületett a döntés, amely szerint egy 8000 fogoly és SS-örszemélyzete befogadására alkalmas tábor építését meg lehet kezdeni. Négy másik táborból mesterembereket vezényeltek az építkezésre, további szakemberek kiválogatásával (az új tábor parancsnokának kinevezett) K Koch SS-Obersturmbannführert bízták meg. Az új parancsnok bemutatkozása rövid volt: aki nem engedelmeskedik, azt lelövik.

Az ettersbergi tábor megnyitásának hivatalos időpontja 1937. június 16. Az első Appellon 149 (köztük 52 politikai) fogoly vett részt.

A buchenwaldi KZ-nak — megalakulásától annak megszüntetéséig – két parancsnoka volt. Az alapító, a kinevezésekor 40 éves Koch igen gyors karriert futott be. Kereskedelmi iskola után önkéntes az I. világháborúban, angol hadifogság. Ezután egy kereskedelmi üzem vezetője, majd munkanélküliként lép be 1932-ben a náci pártba és az SS-be. 1933-ban a különleges rohamcsoporthoz szolgált, 1 év múlva már egy KZ parancsnoka. Dachau szolgálatát követően több táborban szolgált vezető beosztásban. Még 1937-ben előléptették SS-Standartenführernek. A több tábort megjárt foglyok „a leggonoszabb táborparancsnok” jelzővel illették. Pályafutását korrupciós tevékenysége (amelyre 1941-ben derült fény) állította meg. Himmler ezért ejtette és Majdanekbe helyezte. Ide magával vitte buchenwaldi szadista törzsének egy részét is. 1943-ban letartóztatták, az SS-hadbíróság halálra ítélte és 1945. áprilisban (az általa alapított tábor krematóriumában) kivégezték.

Megemlítem feleségét, a hírhedt Ilse Kochot is, aki 31 évesen költözött a buchenwaldi táborparancsnoki villába, és aki ott 1938, 1939 és 1940-ben gyermekeket szült. Ez a gátlástalan és brutális néember méltó társa volt hírhedt férjének. A munkára hozzájuk vezényelt foglyok boszorkánynak, bestiának neveztek. Az ő jelzéseire büntették, kínozták meg a neki nem tetszően dolgozó foglyokat. Ő kezdeményezte a tökéletes fejformájú és fogazatú, valamint a tehetősebb foglyok kiválogatását, hogy azután meggyilkolásuk után a tábor patológiáján és műhelyeiben használati tárgyakat készíttessen maga és barátai szá-

mára. Az ellene készült vádirat szerint a Koch-villában mutogatták a vendégeknek az asztali lámpát (amelynek ernyője egy fogoly színes tetoválású bőréből, szára és talpa lábszárcsontból készült, a kapcsológombot a kisujjra szerelték), valamint a levélnehezéknek, illetve íróasztaldísznek használt zsugorított fejét stb. A dachau Buchenwald-perben (1947) életfogytiglani börtönre ítélték.

A második parancsnok 1942. januártól H. Pister, 57 éves SS-Standartenführer lett. 1931-től volt tagja a náci pártnak és az SS-nek. Gyors karrierjét az I. SS-motorosezredben kezdte, majd Himmler gépjárműosztagának parancsnokaként erősítette meg. 1939-től a hinzerti különleges tábornak volt hírhedt parancsnoka, a háború végére SS-Oberführerré léptették elő. A foglyok egymás között „a nagy bürokratá”-nak nevezték, aki mintatábor csinált Buchenwaldból. 1945-ben a szövetségesek elfogták, a dachau Buchenwald-perben halálra ítélték. 1948. szeptemberben — a börtönben — szívizomgyulladásban halt meg.

Buchenwaldnak 1937 és 1945 között összesen 12 Lagerältestere volt. Ezek között 4 BV-s (Berufsverbrecher), akiknek egyenként alig néhány hónapig tartott a tevékenysége. A BV-sek készségesen teljesítették az SS kívánságait, és nagy brutalitással végezték a kapott megbízásokat. Ezért Koch és helyettesei az első időben többnyire közülük nevezték ki a kisebb tisztségviselőket (kápók, blokkfelelősök stb.) is. 1939-től, amikortól politikaiak voltak az előljárók, a tábor élete konszolidáltabb lett. Csak 1941. november és 1942 tavasza között volt büntetésből újra 4 hónapig egy köztörvényes a Lagerältester. Nemcsak Koch, de Pister is rájött, hogy a politikai táborelőljárók nem korruptak, nem kivételeznek. 1939-ben, amikor a BV-sek nagy csoportját más táborokba helyezték, a politikaiak kapták meg a tábori önkormányzat több beosztását.

A sok szakember biztosította a tábor építésének személyi feltételeit. Az építkezés a tervezéstől a teljes befejezésig jórészt technikai segédeszközök (daru, felvonó, kotrógép stb.) nélkül történt. A foglyok csákánnyal, lapáttal és más kéziszerszámmal dolgoztak, fejtették a követ, döntötték a hatalmas fákat. Az SS-építésvezető R. Riedl az építkezés első szakaszában napkeltétől estig dol-

goztatta a foglyokat. A követ, a fát és általában mindent futólépésben kellett hordani, egyáltalán mozogni. Eleinte fabarakkokat építettek, naponta egynek a felépítése kötelező volt. A későbbi épületek már kőből és téglából készültek. A legnehezebb munka a kőbányában és az útépítésen volt, ahol a munkát tovább nehezítette a hatalmas szintkülönbség. Mindeközben az örök még verték is a foglyokat. Koch és két helyettese (Rödl és Weissenborn), de a többi is mindent megtett a foglyok életének megrövidítéséért. Az éhes, a nehéz munkától fáradt foglyoknak munka után órákon át kellett fegyvelmező gyakorlatokat végezniük vagy állni az Appellplatzon létszámmellenőrzés végett. Az első éjszakákat földre szórt szalmán, köpenyeikkel takarózva töltötték. Az épület egyik szárnyában a BV-sek, a másik részében politikaiak lettek elhelyezve.

A megszüntetett kisebb táborokból és börtönökből 1937. július és augusztusban érkezett mintegy 1400 fogoly többsége köztörvényes volt. Megindult a „harc” a tisztségek elnyeréséért a politikaiak és a BV-sek között. Ekkor hozták a táborba Schneidert, az antifasiszta evangélikus papot, aki később, már a táborban az 1938. évi Hitler-ünnepségen megtagadta sapkája levételét, ezért bunkerbe zárták. Vasár- és ünnepnapokon a börtönablakon át prédikált, szavait veréssel fojtották el, majd 1939. júliusban meggyilkolták

A tábor építése áthúzódott 1938-ra, néhány objektum esetében későbbre is. Először a csatornázás, villamosvezeték, az utcák és utak építése történt meg. Elkészült a több mint fél km² nagyságú tábor 23 őrtornya és a bejáratí főtorny, valamint a foglyok épületei 45 db lakóbarakk, műhelyek, kórház, fürdő, konyha stb. Később 15 db fabarakk helyére kétemeletes kőépületet emeltek. Egyidejűleg megépítették téglából és vasbetonból a parancsnokság, a tábori Gestapo, az SS-épületeit, az irodákat és a postahivatalt. Elkészült 17 db — félkörben elhelyezett — századkörlet, amely együttesen egy ezrednél nagyobb létszám befogadására volt alkalmas. Két parancsnoki villacsoport épült 5–5 épülettel, a villák közelébe építették az ún. Súlyomudvart és a parancsnoksági körlet szélén az állatkertet. Az állatok ellátásához 8–10 foglyot osztottak be

(Az állatok mézet, tejet, lekvárt, zabpelyhet stb. is kaptak, amit a foglyok évek óta nem láttak.) Még az év során véglegesen kiépítették a 380 V magasfeszültséggel telített, 3 m magas drótkerítést. A foglyok építették fel a DEST (Német Föld és Közlem Kft.) téglagyárát, amely a termelés beindítása után több száz fogoly munkahelye lett.

A nyár folyamán országos akciót rendeztek a munkakerülők ellen, amely után több, ún. AS (aszociális) fogoly került a táborba. Egy elfogott szőkevény nyilvános kivégzését a feladatra kijelölt politikai fogoly megtagadta, BV-s társa hajtotta végre.

Júniusban kinevezték az első politikai táborfelelőst. Megérkezett az első osztrák zsidó fogolyszállítmány (2200 fő) Dachauból. A Kristallnacht után mintegy 10 ezer német zsidót hoztak, akiket fabarakokban helyeztek el. A következő 3 hónapban több ezret kivándorlásra kényszerítve engedtek ki közülük. Koch parancsára megalakították a fogolyzenekart. Elkészült a foglyok körében buchenwaldi himnusznak nevezett Buchenwaldi Induló. Kochék ezt több alkotás közül választották ki. A szöveg és a dallam szerzőjének egy BV-s fogoly nevezte meg magát, aki aztán meg is kapta az érte járó 10 RM-et. A valóságban a szerző két osztrák zsidó fogoly volt. A szöveget F. Löhner-Beda (Lehár Ferenc és Ábrahám Pál szövegkönyvírója) a dallamot pedig Leopoldi, egy bécsi kabaréénekes alkotta. Bedát 1942-ben Auschwitzban gyilkoltak meg.

Az embertelen körülmények hatására az év végén tifuszbajrány tört ki. A betegek elkülönítésére két barakkot jelöltek ki. Megnyílt Buchenwald első melléktábor, amit a következő évben további 2 követett.

1939-ben lebontották az előző évben érkezett (és itt maradt) német zsidók barakkjait, a helyén alakították ki a különleges tábor. A tábori Gestapón Weimar-II elnevezéssel megnyitották az anyakönyvi hivatalt. Eddig a tábor halottainak nyilvántartása a Weimar városi anyakönyvi hivatalban történt. Hitler ötvenedik születésnapja alkalmából 2300 foglyot engedtek el. (Az ekkor elbocsátott politikaiak egy részét szeptemberben visszahozták.) Megnyitották az ún.

feketebunkert, ahol később sok foglyot éhezettek halálra. Egy váratlan motozás során egy politikai fogolynál a táborról készített fényképet találtak, azért nyilvánosan agyonverték.

A II. világháború elkezdésével egyidejűleg a Gestapo mintegy 10 ezer kommunistát, antifasisztát tartóztatott le, akik közül sokat Buchenwaldba hoztak. Heydrich utasítása az akcióra: „... a belső állambiztonság érdekében a háború alatt kíméletlen keménységgel és szigorral kell likvidálni minden antifasisztát, szociáldemokratát és kommunistát.” Németországban összeszedték az ott élő lengyel állampolgárokat, s közülük közel kétszázat hoztak a táborba. Az Appellplatzon sátoztáborban helyezték el a mintegy 2500, többségében bécsi osztrák zsidó foglyot, akik közül csak huszonheten éltek meg a felszabadulást. A Főkormányzósági Bydgoszcz (német neve Bromberg) környékéről kb. 2 ezer foglyot hoztak, őket is a sátrakban helyezték el. Közülük százhuszonháromat agyonverték. Megtiltották hogy a régiek bármiben segítséget adjanak a lengyeleknek, ennek ellenére éjszaka csak odacsempészték némi élelmet, illetve gyógyszereket.

A Hitler elleni november 8-ai sikertelen merénylet után, annak megtorlása-ként a tábor zsidó foglyaitól 3 napra megvontak minden élelmet és vizet, és kivégeztek huszonegy zsidó foglyot. Egy, az SS-farmjáról eltűnt sertés miatt Koch az egész tábor részére 5 napos élelemmegvonást rendelt el. A konyha, az élelmiszerraktár, a kertészet és az istállóban dolgozó foglyok igyekeztek segíteni társaikon. Nem véletlen, hogy a rossz körülmények miatt decemberben vérhasjárvány tört ki, amelyen csak két hónap múlva sikerült úrrá lenni. Befejeződött a tábor Weimarral összekötő út építése. A közel másfél évig tartó munkának különösen a zsidó foglyok között volt sok áldozata. Joggal nevezték el a vér útjának.

1940. februárban megszüntették a lengyel sátoztábor, a mintegy 500 túlélőt a nagytáborban helyezték el. A gyengélkedőn a jobb körülmények ellenére közülük sokan meghaltak. Beüzemelték a tábor krematóriumának első

kemencéjét. Eddig az Appellplatzon működő mozgó kemencében, illetve Erfurt, Jena és Weimar városok krematóriumaiban hamvasztották el a foglyok tetemeit. Illegális május 1. ünnepség megtartására került sor a táborban. Holland tisztviselők és katonatisztek 216 fős csoportját hozták túszként a táborba, amelyet később 111 túszt követett. Mindkét csoportot a táborban, de teljesen elszigetelve helyezték el. Szeptember 1-jén nyitották meg a DAW helyi üzemét, előbb 500, később 1400 fogoly munkahelyét. Ez évben a táborban és Weimar városban közel 40 munkahelyen dolgoztak foglyok. Két szállítmánnyal 1100 lengyel fogoly érkezett Poznanból. Megkezdte munkáját SS-orvostiszt vezetésével a patológiai osztály, ahova fogoly orvosok is beosztásra kerültek. Ez évben újabb 2 melléktábor kezdte el működését.

1941. februárban Amszterdamban nagyméretű sztrájk zajlott le, amelyet a megszálló német hatóságok szétverték. Ezzel összefüggésben a Gestapo holland zsidók tömegét tartóztatta le, közülük 389 főt hoztak Buchenwaldba. Többségüket rövid idő múlva Mauthausenbe szállították. Ekkortájt, de ettől függetlenül léptették életbe a hírhedt komiszárparancsot. A Szovjetunió megtámadása után ezt nemcsak a fronton, hanem a birodalom területén is alkalmazni kezdték. Szeptember 16-án 316 szovjet hadifogoly tisztet a DAW lőtéren agyonlőttek.

Elkezdődött az eutanázia-program (fedőneve a táborokban „14 f 13”) végrehajtása is. Az első 2 szállítmány 187 zsidó fogoly, további 4 alkalommal még 384 foglyot gázosítottak el (közülük 214 zsidót) Sonnenstein és Bernburg kijelölt gyógyintézeteiben. Októberben lengyel- és németországi hadifogolytáborokból mintegy 2 ezer szovjet hadifoglyot hoztak Buchenwaldba. A tilalom ellenére nagy szolidaritási akció bontakozott ki. Élelmet és használati tárgyakat gyűjtöttek részükre. Az SS ezt kollektív büntetéssel torolta meg. Még ebben a hónapban 8483 szovjet katonát lőttek tarkón (a már említett módon). Más módszerrel, de hasonló sorsra jutott számos politikai fogoly is.

Az SS Egészségügyi Hivatalának utasítására kiütéses tífusz és más betegségek kutatása kezdődött meg decemberben az e célra elszigetelt barakkokban. 7 SS-orvos (akiket a dachau Buchenwald perben vagy az orvosperben ítélték el) vezették e kísérleteket. Egészséges Häftlingeket fertőztek meg különböző betegségekben szenvedők vérének átömlesztésével vagy más módon. Kísérleteket folytattak kiütéses tífusz, paratífusz A és B, fekete himlő, sárgaláz, kolera, tébécé, vitaminhiány betegségekkel és különféle mérgekkel. Hogy az általuk alkalmazott oltóanyagok hatékonyságát mérni tudják, a kísérleti alanyokat (többségük szovjet hadifogoly) a Wehrmacht ételmezési normájával feljavították. Mesterséges égési sebeket idéztek elő a szövetséges légierő bombáiban használt foszforral, s vizsgálták a különböző felhasznált szerek gyógyhatását. Kísérleteket folytattak a különféle oldószereknek az élő emberekre gyakorolt mérgező hatásával is. E kísérletek során összesen több mint ezer fogoly vesztette életét. A halál okának minden esetben „szívgyengeség”-et tüntettek fel.

A meglévő 5 melléktábor mellett további 5 megnyitására került sor 1941 folyamán.

1942. januárban érkeztek meg az első francia foglyok, s ők is részt vettek a későbbi állomás épülete mögött a Gustloff-Werke II. fegyvergyár építésében. (A gyár üzembe helyezése után az itt dolgozó foglyok száma meghaladta az 1500 főt. A legmagasabb létszám 1943-ban volt, amikor 3600 fogoly dolgozott a gyárban.)

A német politikai foglyok 1938-tól szervezkedtek, létrehozták illegális sejtjeiket. A háború kiteljesedésével a megszállt országok antifasiszta foglyaival összefogva alakították meg az ILK-t. (Nemzetközi Táborbizottág). Ez a szervezet a táborélet megkönnyítését, a foglyok védelmét, a szolidaritás megvalósítását tűzte ki feladatául. (Mindent megtenni a foglyok szállás- ételmezési és egészségügyi viszonyainak javításáért; támogatni mindent, ami az SS-nek árt, a Häftlingeknek hasznos; fogoly foglyot nem üthet meg, az élelmiszeradagot nem lehet csökkenteni; stb.) Az ILK nevéhez fűződő sok akció közül csak ket-

tőt említ meg. Német- és más országok antifasiszta foglyaiból az illegális népfrentbizottság megalakítását, valamint a gyermekek mentését. Már 1943-ban külön gyerekblokkot (8-as) nyitottak, 1945-ben pedig a Kistábor 66-os barakkját. Hét ország több mint 900, többségében 14–18 év közötti gyermekét és fiatalját mentették meg a szelektálásoktól és a haláltáborokba való hurcolástól. Programokat szerveztek számukra, nevelték, tanították őket. A magyar gyerekek részére augusztus 20-án és március 15-én ünnepi megemlékezést szerveztek.

A francia, majd a szovjet politikai és hadifoglyok érkezése változást eredményezett. Manhes francia ezredes és Simakov szovjet fogoly közreműködésével aktivizálódott az ellenállás. 1942 nyarán megalakult az IMO (Nemzetközi Katonai Szervezet). Megkezdték a fegyveralkatrészek (később fegyverek) „beszerzését”, gyújtópalackok, szúrófegyverek készítését. Nekiláttak az ellenállás formáinak kialakításához és a fegyveres felkelés tervének kidolgozásához. Azok a foglyok, akik csatlakoztak e két szervezet valamelyikéhez, olyan feladatot vállaltak, amelynek már a gyanúja is saját és társaik halálát jelenthette volna. Mindezekért volt emberpróbáló tevékenység a szervezet építése, akcióiban való részvétel, emberek mentése különféle szállítmányokból, fegyverek szerzése, rejtése és őrzése stb.

Pister létre hozta a foglyokból álló (1945-től már 100 fő feletti létszámú) táborőrséget, melynek feladata volt a műhelyek, raktárak őrzése, szállítmányok érkezésekor és indításakor a rend fenntartása. Később alakították meg az elsősegélyosztágot, a tűzoltóságot, majd a mentőosztágot. Tagjainak engedélyezte feladatuk végrehajtása során a nagy őrláncon belüli járőrözést kíséret nélkül. A megalakított IMO jó lehetőséget látott e csoportok felhasználására.

Az év két fontos eseménye közül az első: Himmler utasítást adott ki, hogy minden fogoly munkaerőt a háború megnyerésére kell mozgósítani. Ennek végrehajtásáért a táborok parancsnokai személyesen felelősek. Mindez meggyorsította Gustloff-Werke II fegyvergyár építését, és megemelte a DAW ter-

melési kapacitását. A másik: az SS és az igazságügy megállapodása, amelynek alapján az SS-nek adtak át 35 ezer elítéltet, akiknek egy nagy csoportja december közepén érkezett Buchenwaldba. A 10 meglévő melléktábor mellett újabb kettőt hoztak létre. A nagy létszámú érkező és távozó fogolycsoportok fogadására alakították ki a tulajdonképpeni Kistábort. A területet elkerítették, fabarakkokat (lőistállók), később sátrakat állítottak fel, ezután a tranzitszállítmányokat itt helyezték el.

1943. márciusában Himmler parancsára megkezdődött a Weimar–Buchenwald közötti vasútvonal, valamint a tábor vasútállomásának az építése, amelyet júniusban át is adtak. Elkészült a Gustloff gyár, s elkezdődött az automata karabélyok, más fegyverek és alkatrészek gyártása. Már augusztus folyamán beoptáltak az első fegyvereket a táborba, amelyeket az IMO elrejtetett. Más országbeli foglyokat is felvettek az IMO-ba. Francia és szovjet foglyok megépítették az első rádióvevő (később adó-vevő) készüléket.

Buchenwald hadiipari szempontból két legfontosabb melléktáborát nyitották meg 1943-ban: Nordhausen mellett a „Dora”-t, Saalfeldben pedig a „Laura”-t. Mindkét helyen előbb földalatti tárnákat kellett megépíteni, amelyekben később V-fegyvereket és repülőgépeket gyártottak. A Dora 1944. októbertől önálló KZ lett Mittelbau-Dora néven, több melléktáborral, mintegy 40 ezer fogollyal. Ezek együttesen vettek részt a V (rakéta-) programban.

A tábor megalakításától eltelt 5 esztendő ellenére az építkezések tovább folytatódtak. Így készült el az SS-körlet közepén a fallal elkerített (6 épületből álló) különleges tábor, ahol először a román Vaszárda internált tagjait tartották fogva. Később: a Hitler elleni 1944. júniusi merénylet gyanúsítottjainak a családtagjait (gyermektől az aggastyánig) és másokat őriztek itt. Közvetlenül a különleges tábor mögött volt egy elszigetelt barakk, ahol eminens foglyokat tartottak. Itt őrizték *Mafalda* hercegnőt, III. Viktor Emanuel olasz király lányát, Fülöp hesseni herceg feleségét. A szövetségesekkel 1943-ban kötött fegyverszüneti egyezmény után a Gestapo elfogta, majd ide szállította, az 1944. au-

gusztusi bombatámadás következtében veszítette életét. Itt tartották fogva és szintén a bombatámadás során halt meg *Dr. R. Breitscheid*, a Reichstag volt SPD. frakcióvezetője is, akinek vele együttlévő felesége túlélte a fogságot. A parancsnoki villasorral szemben lévő, ún. Súlyomudvarban kialakított körletben tartották fogva a francia kormány több volt tagját: L. Blumot, E. Daladiert, P. Reimond-ot és M. Gamelin tábornokot. 1945-ben elszállították innen őket, napok múlva szabadultak. E három épületrészbe még az SS-tagjai sem léphettek be.

1943 végén Buchenwaldnak már 20 melléktábora működött.

1944. januárban 348 norvég diákot hoztak a táborba, akiket kisebb létszám-ban olasz foglyok követtek. Az év folyamán több mint 11 ezer francia, és mintegy 16 ezer magyar zsidó érkezését regisztrálták. Számomra a meglepő az, hogy ebből november 9-én, 19-én és december 25-én (!) összesen 3306 fő közvetlenül Budapestről érkezett. A magyar zsidó fogolycsoportokat nyilvántartásba vételük után a Kistáborban helyezték el. Érkezésük egybeesett a hadiipar nagy munkaerőigényével, ezért tömegeiket néhány nap után elnyelte a melléktáborok hatalmas, éhes „gyomra”. Buchenwald 16 db – ezer fő feletti létszámú – „melléktáborában a magyar zsidók aránya meghaladta az 50%-ot. A külső táborok feltöltése után a törzstáborban lévő magyar zsidók száma (a gyermekeken túl) nem érte el a száz főt.

Az év nyaratól „Minden munkaerőt a győzelemért” jelszó alapján az SS több hadiüzem közelébe női munkatáborokat telepített. Buchenwald működési körzetében elsőként Leipzigben a HASAG (Hugo-Schneider Rt.) gyár páncélököl- és gránátgyártó üzemében alkalmaztak fogoly nőket. Szeptember 1-jével Buchenwald hivatalosan is átvette és melléktáborai közé sorolta a ravensbrücki női törzstábortól a működési területén lévő női munkatáborokat. A női táborok őrzését és igazgatását férfi SS-ek, míg a tábori és munkahelyi felügyeletet a Ravensbrückben kiképzett SS-Aufseherinek (felügyelőnők) látták el. Kegyetlenségük semmivel sem volt enyhébb férfítársaikétól.

Év végére már 27 melléktábor, több mint 26 ezer női fogoly és 530 SS-felügyelő tartozott a buchenwaldi törzstáborhoz. Ezekbe először Majdanekből lengyel, később Auschwitz, Bergen-Belsen, Stutthof és más táborokból zsidó (többségében magyar) leányt és asszonyt hurcoltak. Csak a nagyobbakat megemlíthe: Altenburgban 2600 fő (páncélököl), Gelsenkirchenben 1200 fő (vegyianyag), Hessisch-Lichtenauban 3000 fő (lőszer), Magdeburgban 2400 fő (lőszer), Merkleebergben 1500 fő (páncélököl), Leipzigben pedig több mint 5000 női fogoly dolgozott. Ez utóbbi helyről 1944. augusztus végén hetvenkét terhes nőt, anyát és gyermeket szállítottak az birkenauai gázhalálba.

A fogoly nőket az SS-felügyelők és fogoly kápóik állandó zaklatása és verése közepette napi két műszakban dolgoztatták. Ezek minden lehető eszköz felhasználták a termelés növelése mellett a kiszolgáltatott asszonyok és lányok megalázására, kínzására. Az egészségre különösen ártalmas, többségében nitrátokkal dolgozó fogoly nőknek semmiféle munkavédelmi felszerelést nem adtak. A nők súlyos sárgaságot és tüdőkárosodást szenvedtek, hajuk, bőrük sárgászöldre, illetve bronzra színeződött el. A Buchenwaldhoz tartozó női táborok történetének részletes feldolgozása csak néhány éve kezdődött el; „A buchenwaldi elfelejtett nők” címmel, 'a fogoly nők kizsákmányolása a hadiiparban' mottóval a Buchenwald-Dora Alapítvány rendezésében 2001. szeptember 1-jén nyitottak kiállítást a Buchenwaldi Emlékhelyen.

Hitler és Himmler parancsára a Bautzenben raboskodó E. Thälmann (a Német KP elnökét, a Reichstag volt frakcióvezetőjét) augusztus 18-án a táborba szállították és a krematórium udvarán kivégezték. A szövetséges légierő augusztus 24-én végrehajtott nappali bombatámadása 20 perc alatt égő romhalmazzá változtatta a DAW és Gustloff gyárakat, az SS-garázsait, a parancsnokság épületét és a villákat, valamint a különleges tábor egy részét. A weimari SS-törzsorvos hivatalos jelentése a veszteségekről: halottak száma 424 (ebből 315 fogoly) eltűnt 66 fő, sebesültek száma: 1700 fő (ebből 1425 fogoly). A fogolyvesztés azért volt ilyen magas, mert a két gyárban a műszakot a légítá-

madás ellenére sem szakították meg. A bombázás elől menekülő, menedéket kereső SS-ek több fegyvert hátrahagytak, amit a tűzőrség és mentőcsoportok tagjai becsempészték a táborba. A buchenwaldi bombázással összefüggésben német lapok nyilvánosságra hozták Dr. Breitscheid halálát. A légitámadás áldozatának tüntették fel Thälmann is.

Augusztusban 167 szövetséges repülőt szállítottak a táborba, közülük 34-et október végén a krematórium pincéjében az SS-ek megfojtottak. Szeptember végén, október elején Buchenwaldba szállították a korábban már említett dán rendőrök csoportját. Ekkor (és 1945. január–februárban) hoztak fogolyként a táborba dezertálás vagy más katonai bűncselekmények miatt szabadságvesztésre ítélt 800 Wehrmacht katonát és önkéntes francia és horvát SS-eket is. Ez utóbbiak egy részét katonai egyenruhában.

Az IMO szakemberei 1944 őszére elkészítették a felkelés tervének offenzív és defenzív változatát. Az első a munkahelyekre való kivonulás során a nagy őrlánc elérésekor vette volna kezdetét. A második akkor, ha az SS a tábort likvidálni akarja. A felkelés végrehajtására 12 ország mintegy 900 foglyát készítettek fel, akik parancsra 5–5 fős rohamcsoportokból alakított nagyobb harci kötelékekben foglalják majd el a tábor meghatározott szektorait. A Pister parancsára foglyokból alakított osztagok jó, legális keretet adtak az IMO és ILK részére adatok beszerzésére. Részletesen kidolgozták és többször lejátszották az egyes harccsoportok feladatait. 1944 végén a fogoly és az SS-erők aránya élőerőben 1:3; míg fegyverzetben összehasonlíthatatlanul több volt. Az offenzív változat szóba sem jöhetett, meg kellett várni azt a kedvező időpontot, amikor reális eséllyel válik alkalmazhatóvá a felkelés tervének defenzív változata.

Dirlewanger, a verekedéseiről és iszákosságáról ismert SS-főtiszt engedélyt kapott, hogy a korábban fegyintézetekből toborzott — a nevét viselő, dandárszáma, és a háborúban erősen megritkított — 36. SS-hadosztályt a KZ-k foglyaiból töltsék fel, szabadulásuk feltételeként. Elgondolása szerint a birodalmi német foglyokból (45 éves korhatárig jelentkezőket) kiválogatásuk és a

sachsenhauseni KZ-ban történő gyors felkészítésük után vetnék harcba. A felügyelőknek szánt tiszteket és tiszthelyetteseket a táborok őrszemélyzetéből állíttatta össze azok parancsnokaival. A toborzás során 30–35%-os politikai fogoly jelentkezésével számoltak. Az ellenagitációnak is köszönhetően egyetlen piros vinklis fogoly sem jelentkezett.

Októberben Buchenwaldban Pister 2 ezer politikai foglyot sorakoztatott fel az élet és halál mezsgyéjén, a krematórium és a főkapu közelében. A tábor egész törzse kivonult, hogy a jelentkezőket számba vegye. De a foglyok hallgattak, itt sem jelentkezett senki. Pister dührohamot kapott, de a politikaiak állhatatosak maradtak. Buchenwaldban végül összesen 156 fogoly (69 zöld és 87 fekete) jelentkezett, közöttük 9 volt Wehrmacht katona. A 10 törzstáborból összesen 2030 fogoly jelentkezett a Dirlwanger rohamdandárba. E dandár bevetésének helyéről és idejéről nincs információ, azt azonban tudjuk, hogy Dirlwanger korábbi alakulata a megszállt országokban bestialitásával vált hírhedté.

Év végén a Buchenwaldhoz tartozó melléktáborok száma 117 volt.

Az augusztusi légitámadás után újjáépítették a különleges tábor. 1945. februárban a „családi fogság” keretében 57 főt zártak ide, közöttük 8 magyart, akiket a Gestapo a magyar-szovjet fegyverszüneti tárgyalások kapcsán vett őrizetbe. Új börtönt nyitottak a kaszárnyák alatt. Az itt fogva tartottak közül 1945. április 9-én végeztek ki egy teológust, egy kémelhárító tisztet és egy idősebb tábornokot.

1945-ben már recsegett-ropogott az egész náci Birodalom. Keleten és nyugaton egyaránt megkezdtek a frontközelbe került táborok kiürítését. Január–március között más táborokból több mint 40 ezer fő érkezett Buchenwaldba. Az új foglyok döntő többsége fizikailag teljesen leromlott állapotban volt (ha másért nem, pusztán az út miatt is). Közülük több mint 13 ezren vesztették életüket – elsősorban betegség és éhhalál következtében.

A táborban várakozással teltek április első felének napjai. A március végén Buchenwaldban és melléktáborokban lévő mintegy 80 ezer fogolyból tíz és tíz-

ezeket hajtottak ekkortájt gyalog, illetve szállították őket nyitott tehervagonokban keresztül-kasul az egyre jobban kisebbedő fasiszta állam területén. A parancs az volt, hogy egyetlen tábor és fogoly sem adható át az ellenségnek. Leírni, szavakkal kifejezni nem lehet a végkimerülés és az éhhalál határán lévő fogolytömegek halálmeneteit az 1945-ös hideg tavaszban. Az evakuáltak közül az út során minden harmadikat az SS gyilkolt meg vagy végelgyengülésben pusztult el.

Április 4-én Pister parancsot adott a tábor összes zsidó foglyának evakuálására. Az ILK reagálása: „Senki az Appellplatzra!”, a zsidó foglyok jelzéseit és számaikat leszakították, a személyi kartonokat és névsorokat megsemmisítették. Mindezek hatására az őrség többszöri brutális fellépése ellenére is csak két nap múlva került sor az első 3 ezer fős zsidó csoport útba indítására. Az ezt követően érkező zsidó foglyokat az SS már be sem hozta a táborba, a DAW-ba és a Gustloffba vitték, ahonnan rövid idő múlva tovább indították őket. Az amerikai III. Hadsereg tábortól kb. 40 km-re megállt. A tábori Gestapo a táborban felelős beosztásban lévő 46 (német, holland, cseh, osztrák és lengyel) antifasiszta fogoly meggyilkolására készült, példát akartak statuálni és megijeszteni a többieket. Az ILK utasítására elrejtették őket, valamennyien megélték a felszabadulást. 8-án a délelőtti órákban az illegális rádióadón az alábbi segélykérő üzenetet adták le: „A szövetségeseknek! Patton tábornok hadseregének! Itt a buchenwaldi koncentrációs tábor! SOS! Segítséget kérünk. Evakuálni akarunk. Az SS meg akar minket semmisíteni.” A III. Hadsereg nyugtázta az adást és válaszolt: „Koncentrációs tábor, Buchenwald! Kírtartani! Igyekszünk nektek segíteni. A III. Hadsereg törzse.”

Az IMO becslése szerint 9-én a táborban még közel 3 ezer SS-katona tartózkodott, ezért (az egyenlőtlen erőviszonyok miatt) az ILK az azonnali felkelést elhalasztotta. 10-én a front megmozdult, a táborba is behallatszott az ágyúdörgés. Pister parancsot adott az összes fogoly evakuálására, mégis csak a

szovjet hadifoglyok egy csoportját (amelyet az IMO felfegyverezett) tudták útbá indítani. E csoport — lefegyverezve őreit — áttört a szövetséges csapatokhoz. A tűzoltó- és mentőosztagok jelentették, hogy 11-én reggel több SS-kötélék hagyta el laktanyáit.

A buchenwaldi KZ felszabadítása lényegesen eltér a többi táborétól, mert ezt nem a körzetben harcoló szövetséges csapatok kötelékei szabadították fel, hanem a foglyok felkészített rohamcsapatai. Az önfelszabadítást és a róla szóló publikációkat az elmúlt több mint fél évszázad alatt sokan és sokszor megkérdőjelezték. Az önfelszabadítást mítosznak, a táborban működő antifasiszta-mozgalom jelentőségét és szerepét eltúlzottnak tartották.

A tények: A rohamcsapatai április 11-én, a koradélutáni órákban az IMO parancsára átvágták az áramtalanított drótkerítést, elfoglalták az őrtornyokat és az SS-objektumait, foglyul ejtették az őreket, percek alatt hatalmukba kerítették a tábor. Csoportokat indítottak a menekülő SS-esek üldözésére. A KZ életét ezt követően 2 napon át az ILK irányította. Az USA-hadsereg első kötelékei a már felszabadított táborba érkeztek. Az önfelszabadítás tényét az USA III. Hadseregének vezérkara a német vonalakra szórt röplapokon és a luxemburgi rádióban ismertette.

A fentieket objektíven és hitelesen igazolja az amerikai III. Hadsereg 4. páncélos hadosztálya felderítő szolgálata hadműveleti naplójának 13. folyószám alatti bejegyzése. Az 1945. április 12-én a G-2-höz (a felderítő szolgálathoz) beérkezett jelentés szövege: *„A buchenwaldi koncentrációs tábor (..) 21400 politikai fogoly elfoglalta: kb. 7000 francia a többiek náciellenes németek, oroszok, lengyelek, spanyolok. Az elmúlt három nap folyamán kb. húszezret kiürítettek. Az egészségügyi helyzet: 3000 beteg, sokan válságos állapotban 3000 rokkant, közöttük vakok. Kórház, orvosok vannak, azonban sem gyógyszer, sem egészségügyi anyag, sem fertőtlenítőszer nincs. Műtétek nem végezhetők. A helyzet kétségbeesítő. Azonnali segítség szükséges. Élelmiszerhelyzet: 2 napra elegendő, de kenyér egyáltalán nincs. Speciális ro-*

hamcsapatokat szerveztek (már régebben), hogy az öröket legyőzzék. Az őrhelyeket érkezésünk előtt elfoglalták, 125 SS-t fogságba vetettek, akik jelenleg is a tábor őrizetében vannak. A tábor vezetése egy jól szervezett bizottság kezében van, amely az összes nemzetiséget magában foglalja és képviseli.”

De bizonyítja a fentieket az egykori buchenwaldi fogoly, Jorge Semprun is a De szép vasárnap c. könyvében. Egy idevágó részét idézem: „Némelyek kétségbe vonják, hogy Buchenwaldban egyáltalán volt felkelés. (...) Nem hisznek neked sem, aki szintén erről a nem létező felkelésről beszélsz. Hát már az emlékezés jogát is megtagadják tőlünk? (...) Szenyának nem szabad emlékeznie azokra az automata fegyverekre, amelyeket alkatrészként vitt be titokban a Gustloffból? Ki kell törölnie az emlékezetéből azokat a fegyvereket is, amelyeket az SS-ek őrizetlenül hagytak 1944. augusztusának azon napján, amikor az amerikaiak a tábort bombázták, és amiket a titkos önvédelmi csoportok ‘beszerveztek’? (...) Van-e jogod feleleveníteni április 11-ének kora délutánját, amikor Palazon — igazi nevén Lacalle —, a spanyol rohamcsapatok felelőse egy halom puskával a kezében megjelent a 40-es blokk előtt és azt üvöltötte: Grupos, a formar!, és akkor a blokk minden ablakán tódulni kezdtek kifelé a rohamosztagok spanyoljai, akik órák óta ott szorongtak már, hogy puskához jussanak és elfoglalhassák a korábban már kijelölt harcállásaikat. Kétségtelen, hogy a buchenwaldi fegyveres felkelés a szó katonai értelmében nem minősül haditettnek, nem befolyásolta a háború menetét. De vajon befolyásolta-e a háború menetét a párizsi felkelés? (...) Az ilyesfajta fegyveres felkelésnek elsősorban politikai és erkölcsi jelentősége van. Ezért ha a háború menetét nem is befolyásolta a párizsi felkelés, annál inkább befolyásolta Franciaország politikai és erkölcsi közérzetét. Ugyanez volt a szerepe a buchenwaldi felkelésnek is. Nem az volt itt a fontos, hogy néhány tucat náci foglyul ejtettünk, s hogy elfoglaltuk a tábort, amikor az SS-ek megpróbálták sebtiben kiüríteni az őrtornyokat és a ka-

szárnyákat. (...) Az volt a fontos, hogy véget vessünk, ha csak a hátralévő néhány órára is, a már-már végzetnek tűnő rabszolgaságnak. Ezen a napon Buchenwaldban nem a hatalom volt a tét, hanem a méltóság. Ezért a méltóságért, az egész emberi nem méltóságáért éltetek túl Buchenwaldot.”

Buchenwaldban — a tábor megnyitása óta — a világ 25 (!) országának 250 ezer állampolgárát tartották fogva, akik közül 56 ezren veszítették életüket a törzstáborban és melléktáborokban. A felszabadulás 15 ország mintegy 21 ezer állampolgárának mentette meg az életét.

1945. április 12-én az egészséges túlélők felsorakoztak az Appellplatzon. Társaik nyugalját az őrtornyokban a felfegyverzett (volt) Häftlinge vigyázták. Április 19-én a felszabadult táborban gyászünnepeket tartottak a meggyilkolt bajtársak emlékére, amelyen az alábbi beszéd és eskü hangzott el francia, orosz, lengyel, angol és német nyelven.

„Bajtársak!

Mi, buchenwaldi antifasiszták azért gyűltünk itt össze, hogy tisztelgünk a náci bestiák és segítők által Buchenwaldban, és külső táborokban meggyilkolt 51 ezer' fogoly előtt.

51 ezer lelőtt, felakasztott, eltaposott, agyonvert, megfojtott, vízbe fullasztott, kiéheztetett, megmérgezett áldozat.

51 ezer apa—fiútestvér lelte kínnal teli halálát, mert a fasiszta gyilkos rendszer ellen harcoltak.

51 ezer édesanya, asszony, többszázazernyi gyermek vádolnak most.

Mi, akik életben maradtunk, akik tanúi voltunk a náci bestialitásnak, tehetetlen düfivel néztük végig társaink halálát.

Ha valami megmaradt számunkra az életben, akkor az az emlékezet:

Eljön a bosszú napja!

Ma szabadok vagyunk!

Köszönjük a Szövetséges Hadseregeknek, az amerikai, az angol, a szovjet és minden, a szabadságért harcoló hadseregnek, amelyek nekünk és az egész világnak kiharcolták a békét és az életet.

Ezen a helyen emlékezünk minden ország antifasisztájának nagy barátjára, az új, demokratikus és békés világért folytatott harc szervezőjére és kezdeményezőjére, F.D. Rooseveltre.²

Tisztelegjünk emléke előtt!

1. Új számítások szerint 56 ezer halálos áldozat volt.
2. Rooseveltnél 1945. április 14-én halt meg.

Az eskü:

Mi, buchenwaldiak,

oroszok, franciák, lengyelek, csehek, szlovákok és németek, spanyolok, olaszok és osztrákok, belgák és hollandok, angolok, luxemburgiak, románok, jugoszlávok és magyarok együttesen harcoltunk felszabadulásunkért az SS-, a náci bűnösök ellen.

Egy eszme lelkesített bennünket: A mi ügyünk igazságos. Nekünk győznünk kell!

Mi sok nyelven ugyanazt a kemény, kíméletlen, áldozatos harcot vívtuk, és ennek a harcnak még nincs vége.

Még lengenek a hitler-zászlók!

Még élnek bajtársaink gyilkosai!

Még szabadon vannak szadista kíznóink!

Ezért, ezen az Appellplatzon, a fasiszta borzalom e helyén az egész világ előtt esküszünk: Harcunkat csak akkor hagyjuk abba, ha az utolsó bűnös is a népek bírái előtt áll.

A mi jelszavunk: a náciizmust gyökerestül megsemmisíteni! Célunk a szabadság és béke új világának a felépítése. Ezzel tartozunk meggyilkolt társainknak és hozzátartozóinknak.

Erre a harcra való készségeitek jeléül emeljétek esküre a kezetek, és mondjátok utánam:

Esküszünk! "

És a tábor felszabadulásának évfordulóin azóta is rendszeresen elhangznak a buchenwaldi eskü szavai.

Theresienstadt

A mai magyar közvélemény, főként az idősebb korosztály előtt bizonyára nem teljesen ismeretlen e szép nevű város. Egyesek hallottak, olvastak, mások esetleg filmet láttak róla vagy vele kapcsolatban. Voltak, akik átutaztak rajta. A többségnek azonban ez a név nem mond semmit. 1945. április utolsó, május első napjait — hozzám hasonlóan — itt megélő, oda evakuáltak is keveset ismerhettek meg az itt lejátszódott 42 hónap történéseiből. Csak az ide deportált és életben maradt több ezer zsidó élte át és láthatta e potemkin városban történetek részleteit. És az azóta eltelt több mint fél évszázad alatt nem akadt közülük valaki (történész vagy témakutató sem), aki összefoglalva magyarul leírta volna a vele történt szomorú élményeket, avagy kutatása során kiderített történeteket.

Nem hiány vagy hézagpótlónak szánom soraimat, hanem kötelességemnek tartom, ha csak érintőleg is leírni, mintegy jelezni az akkori tapasztalataimon alapuló, és több évtizedes kutatómunkám során megismerteket.

A város az Elba és az Eger folyók torkolatánál, Prágától mintegy 60 km-re fekszik. A XVIII. század háborúinak tapasztalatai alapján 1780. januárban II. József császár Csehország nyugati határrészének védelme érdekében erőd megépítését rendelte el. Az erődrendszer 10 év alatt épült fel. Új hidak, katonai épületek (kaszárnyák, kórház), stb. Ezt követően került sor a város területén lévő épületek felépítésére, derékszögű utcák, téglalapalakú terek kialakítására. A főerőd 36 hektár nagyságú, nyolcszögletű, egy-egy falának hossza 380 méter. A 8 db ötszög alakú bástyát belső védősánc köti össze, amelynek falai 30 m szélesek. Az egész erődítmény-rendszer a kisebb erődítésekkel és betonfedezékekkel együtt egyszemélyes várkastélyokból és 55 véderőműből áll. A várost is magába foglaló főerődöt II. József anyjáról, Mária Teréziáról nevezték el. A város jellege gátolta iparosodását. A lakosság többségének tevékenysége a katonai céloknak volt alárendelve, létszámuk 3-4 ezer között mozgott, ugyanakkor a helyőrség 3-4 ezer főből állt. (A II. világháborút megelőző népszámláláskor 3431 lakosa volt, mind cseh nemzetiségű. 1941-ben 1318 család 3141 tagja élt Theresienstadtban.)

Az úgynevezett Kiserődöt kezdettől fogva várbörtönként használták. Celláiban összesen 800 férőhely volt kialakítva. Átadásától a K.u.K. katonai fegyintézete lett, itt fejezte be életét Gavriilo Princip, a sarajevói merénylő. Az I. világháború során hadifogolytábornak használták. 1940. júniusban, a prágai Gestapo vezetőinek helyszíni szemléje után ide helyezték át a pankráci Gestapobörtönt. Az első foglyok napok múlva meg is érkeztek. A főkapura itt is felkerült a hírhedt jelszó: Arbeit macht frei. A Kiserődnek az elkövetkező közel öt évben összesen mintegy 35 ezer férfi- és női lakója volt. Mindnyájan politikai foglyok (antifasiszták, baloldaliak és liberálisok), akik közül kétezren a Kiserődben haltak meg, további ezrek pedig más börtönökben és KZ-kban. Csak példaként említem: a Heydrich ellen 1942. május 27-én merényletet elkövető két ejtőernyős egész kiterjedt rokonságát, összesen kettőszázötvenkét férfit, nőt és gyereket gyűjtötte össze a Gestapo a Kiserődben. 1942. októberben mindnyájukat lemészárolták a mauthauseni KZ-ban.

1941. október 10-én Prágában Heydrich vezetésével tartott tanácskozáson (ahol több magas rangú náci mellett Eichmann is jelen volt) döntötték el, hogy a cseh zsidókat — keletre szállításukat megelőzően — egy gettóba kell telepíteni. Földrajzi helyzetét, építési jellegét, elzárhatóságát figyelembe véve két helységet: a Prágától délre 100 km-re fekvő Ratibort és Theresienstadtot tartották e célra alkalmasnak. Heydrich döntése Theresienstadtra esett. Így lett Theresienstadt a Protektorátus zsidóságának — keletre való deportálása előtti gettója.

Szerintem az a tény, hogy végül Theresienstadt nem csak a cseh zsidóság-
nak lett tranzitgettója, tulajdonképpen a birodalmi állampolgársági törvény-
nek és a Wannseeban hozott döntésnek volt a következménye. A birodalmi ál-
lampolgársági törvényhez kiadott hitleri rendelet 4. §-a szerint: „Zsidó nem le-
het a birodalom polgára. Politikai ügyekben szavazati jog nem illeti meg. Köz-
hivatalt nem tölthet be.” E szakasz tulajdonképpen kettős célt szolgált: a zsi-
dók visszaszorítását egyes területekről, majd kiszorítását a német nép élette-
réből. A törvény hatályát az Anschluss után (1938. március) Ausztria, Csehszlo-
vákia szétdarabolása és Csehország megszállása (1939. március) után pedig a
Cseh-Morva Protektorátus területére is kiterjesztették. A német élettér zsidók-
tól való megtisztítása, a kényszerkivándorlás irányítása, egyes esetekben annak
gyorsítása érdekében 1939. januárban zsidó kivándorlatási központot hoztak
létre. E hivatal segítségével 1941. november 1-jéig Németországból 360 ezer,
Ausztriából 147 ezer, a Protektorátusból pedig mintegy 30 ezer zsidó vándor-
olt ki. Ekkor megtiltották a további kivándorlásokat.

1942. január 20-án Berlinben Am Grossen Wannsee 56—58. szám alatti villá-
ban Hitler és Göring személyes utasítására az SS-, a Gestapo, a német közigaz-
gatás, a külügy, a belügy, az igazságügy 15 képviselője tartott értekezletet az
Endlösung der Judenfrage ügyében. A hírhedtté vált Wannsee-konferencián
dolgozták ki az Európában élő 11 millió zsidó ipari méretű, szervezett legyilkol-
lását. (Étvágyukra jellemző, hogy a brit szigeteken élő zsidókat is számításba

vették.) Ekkor és itt döntötték el, hogy a kivándorlás után visszamaradt zsidó tömegeket előbb gettóba zárják, majd a Főkörmányzóságba deportálják. Ez volt az ún. „keletre telepítés”, ami az ott működő haláltáborokban vagy az Einsatzgruppék általi lemészárlásukat jelentette. A birodalomhoz tartozó (német, osztrák és cseh) zsidók kiirtásának programját Wannsee után több szakaszban tervezték végrehajtani. Eszerint a Keletre evakuált zsidókat nemek szerinti szétválasztásuk után nehéz fizikai munkába (pl. útépités) állítják, aminek során nagy részük elpusztul. Mivel az életben maradók alapjául szolgálhatnak az új zsidóságnak, ezért őket SB (Sonderbehandlung)-ban részesítik. Elpusztítják.

Wannseeben elfogadták Heydrichnek azt a javaslatát, hogy a birodalom (német és osztrák) zsidóságának is Theresienstadt legyen az átmeneti gettója. A német- és osztrák állampolgárságú, 65 év felettieket nem deportálnák Keletre. Őket, valamint a prominens, a súlyosan hadirokkant, továbbá a magas háborús kitüntetéssel rendelkezőket is a theresienstadti idősök gettójában (Ghetto der Alten) helyeznék el. Megjegyzem, hogy már 1942. szeptemberben és további 9 alkalommal deportáltak Theresienstadtból 65 éven felüli német és osztrák zsidókat.

A zsidók keleti munkába állításának már a terve is hazugság volt. Heydrich és társai ismerték a várható iszonyú valóságot. Ők készítették elő a gázkamarákat és a krematóriumokat a birodalom és a Protektorátus zsidóságának fogadására. A haláltáborokban, Auschwitzban és Chelmnóban 1941. szeptember, illetve december óta folytak, Belzecben 1942. márciustól, Majdanekben áprilistól, Sobiborban májustól, Treblinkában pedig augusztustól kezdődtek a tömeges elgázosítások. A Theresienstadtból indított szállítmányok végállomása a felsoroltak valamelyike, néhány esetben azokkal felérő gettó (Lodz, Lublin, Minszk, Riga) volt. Theresienstadt megnyitása (1941. november 24.) előtti napokban 3 szerelvénnyel összesen mintegy 5 ezer cseh zsidót deportáltak Litzmannstadt (Lodz) haláltábornak számító gettójába.

Még novemberben megérkezett az első tömegszállítmány. Megalakult a gettó önkormányzata, aminek élén a nagytekintélyű foglyokból összeválogatott Öregek Tanácsa állt. Vezetői voltak: J. Edelstein (feleségével és fiával együtt 1944. júniusban Auschwitzban kivégezték), majd Dr. P. Eppstein (1944. szeptember 27-én a Kiserődben titokban kivégezték), és Dr. B. Murrelstein.

A gettónak megnyitásától felszabadításáig három parancsnoka volt. Az első (általunk már ismert, a Nyírseg zsidóságának elhurcolását is irányító, majd a háború után halálra ítélt és kivégzett) Dr. S. Seidl SS-Obersturmführer. Őt váltotta 1943-ban a vele azonos rangú A. Burger (a háború végén eltűnt), majd 1944. februártól a gettó felszabadításáig K. Rahm (a háború után halálra ítélték és kivégezték).

Az akkor alig 30 éves, de a zsidók üldözésében már kétéves gyakorlattal rendelkező Seidl első intézkedései: megalakította a gettórendőrséget, megtiltotta a gettólakók levelezését a külvilággal. A tilalom megszegőit halállal fenyegette (1942. januárfebruár folyamán tizenhatot ki is végeztetett). Intézkedett a családok szétválasztására; az anyákat és gyermekeiket külön kaszárnyákban helyeztette el.

A várost négy kerületre osztották. Az I. és II. kerületben az egészséges, munkaképes, míg a IV.-ben az idősek, betegek voltak elhelyezve. A III.-ról még ma is kevés információ áll rendelkezésre. A kerületek élén az Öregek Tanácsának, illetve a gettó önkormányzatának alárendelt előljárók álltak.

A gettó és a kaszárnyák őrzését az első időben cseh csendőrök mintegy százfős köteléke látta el. A foglyok iránti emberséges magatartásuk miatt tizennygyet közülük a Gestapo fogságba vetett, egyet pedig kivégeztek. Később már csak a gettó külső őrzése volt a feladatuk. 1942 nyaráig a foglyok a kaszárnyákat csak igazolvánnyal hagyhatták el.

1942. januárban indították útba az első fogolyszállítmányokat Rigába. Mindnyájukat elpusztították. Heydrich rendeletet adott ki, hogy Theresienstadt nem zsidó lakosait június 30-ig ki kell telepíteni. Ekkortájt érkeztek az első né-

met és osztrák zsidószállítmányok, amelyeket továbbiak követtek. A gettó létszáma a szállítmányok érkezése és indítása miatt 30–40 ezer fő között ingadozott, szeptember 18-án tetőzött több mint 58 ezer fővel.

A berlini, a bécsi és a prágai zsidó kivándorlási hivatal a zsidók Theresienstadtba áttelepítéséből óriási hasznot húzott, hiszen a deportáltak egy bőröndön kívül mindössze 50 RM-t vihettek magukkal. A zsidók által hátrahagyott hatalmas vagyon (gyárak, áruházak, földbirtokok, a családok műtárgyai, ékszerei stb. valamint a hitközségek felbecsülhetetlen értékű kegytárgyai) a fasiszta német állam tulajdonába ment át. Lakásaikat a helyükre beköltöztetett németek kapták meg, a bútorzatot, felszerelést kiárusították. Az ebből befolyt pénz egy részét a gettó költségvetésébe adták. A mindenükből kifosztott családokkal kötelezvényt írtattak alá, amely szerint a leadott, illetve visszahagyott ingatlan és ingó értékekkel megváltották az új helyen való tartózkodásuk jogát, hogy helyet vásároltak a „menedékházban,” ahol majd gondoskodnak róluk.

A cseh, majd a német és osztrák zsidóság véres tragédiájának utolsó előtti állomása Theresienstadt volt. Az itt összegyűjtött zsidó tömegek számára a rájuk váró valóság csak ideérkezésük után derült ki. Az idehurcolt német és osztrák zsidók között sok volt az idős, sokszorosan segítségre szoruló, akikben egyfajta illúzió élt Theresienstadttal, a régi császárvárossal kapcsolatban. Érkezésük után a kb. 3 km-re lévő Bohusovice vasútállomásától gyalogosan kellett megtenniük az utat a gettóig. Az út, valamint az új lakhelyükön talált állapotok láttán jöttek rá a náci gyalázatos hazugságára. Az érkezettek között 15 ezer gyermek volt. Ők nem csak a szennyet, a szörnyű körülményeket látták. Tanúi lehettek apáik megölésének, láthatták haldokló anyáikat, testvéreiket. A Terezini Gettómúzeumban ma is látható gyermekrajzok visszatükrözik akkori élményeiket, de a békés rajzokon a korábbi, otthoni emlékeikből megmaradtakat is.

A nagyszámú gyermek- és idős fogolylétszám, a betegség és gyógyszerhiány, az embertelen elhelyezés és éhezés együttesen katasztrofális helyzetet teremtett. Egyéni- és tömegsírokban összesen kilencezer áldozatot temettek el.

(Míg 1942. áprilisban „csak” 256 fő, addig augusztusban mintegy 2300 fő, szeptember hónapban pedig már közel 4 ezer fogoly veszítette életét.) Szeptemberben kezdte meg működését a tábor krematóriuma, októbertől már mind a 4 kemence működött. Ezután szüntették meg a táborban a temetést. A parancsnokok a tábor belső gondjait (a zsúfoltságot és a nagyarányú halálózást) a keletre, főként Birkenaubába indított szállítmányok sűrítésével oldották meg.

A foglyok ellátása kezdetben az általuk hozott élelmiszerekre korlátozódtott, év végéig érthetően — nagy nélkülözések között éltek. A konyha üzembe helyezése utáni első időben a gettólakóknak csak kb. a felét tudták főtteni étellel ellátni. Az ételmezés bőségebb volt, mint Auschwitzban. Általában savanyú káposzta, takarmányrépa vagy burgonya az alapanyag, hús nagyon ritkán, esetenként véres hurka. A zsiradék csak margarin, a kenyérfejadag napi 25 dkg volt. A napi átlagkalória 1200–1400 között mozgott.

1943 áprilisában érkezett az első holland szállítmány (köztük több kimagasló személyiség) Westerbork gyűjtőtáborból, amelyet 1944-ig még több követett. Elkészült a Bohusovicétől elágazó vasúti pálya és a theresienstadti megállóhely épülete. Ettől kezdve a transzportok már a város vasúti megállójába érkeztek. A korábban a városon átvezető Prága–Lovosice közötti utat is ekkor helyezték át a gettó szélére így a külvilágtól való elzártság teljes lett. Ezzel egyidejűleg tovább romlott a gettólakók helyzete. Egy fogoly szökéséért például a parancsnok az egész táborra kollektív büntetést szabott ki: egy hónapig tartó körletzárlatot és a világítás kikapcsolását rendelte el.

Júliusban az RSHA központi archívumát Theresienstadtba szállították. E célra 2 kaszárnyát kellett kiüríteni, a német személyzet és családjai részére pedig lakásokat biztosítani. (A gettó területe jó álcázásnak látszott a hétpecsétes titkos anyagok tárolására.) Az iratanyagot 1945. áprilisban semmisítették meg. A személyzet és családtagjaik is ekkor hagyták el a várost.

Augusztusban 1260 gyermek érkezett a felszámolt bialystoki gettóból. A kicsik rettenetes állapotban voltak. A gettó szélén fabarakkokba helyezték el

őket, és halálbüntetés terhe mellett tiltották meg a csoport megközelítését. Állítólag német hadifoglyokra akarták őket kicserélni. Nem ez történt! A Theresienstadtban melléjük adott 53 gondozójukkal együtt az egész gyermekcsoportot a birkenauai gázkamrákban pusztították el.

A gettónak „bankja” és 1943. májustól saját pénze volt, amit azok kaptak, akik dolgoztak. A 16–60 év közötti egészséges gettólakóknak a munkát kötelezővé tették. A munkaidő előbb heti 52–54, 1944. novemberből 70 óra. A munkahelyek többsége a városban volt. Ezen túl több településen is dolgoztak a gettó munkacsoportjai: Pürlitzben (cseh neve Klivoklát), Wulkowban, Kladnóban, Oslavanyban, Panenske Brezanyban és más helységekben. A foglyok takarították, parkosították a gettót, végezték az épületek karbantartását, és a gettó ellátásához szükséges mezőgazdasági munkát. Mások fakitermelésen, fafeldolgozó üzemekben dolgoztak. (Közöttük nők is.) Felelősségteljes feladata volt a gépjármű- és harckocsi motorok felújítását végző fogolycsoportnak.

A gettó foglyai építették a vasúti pályát és a várost elkerülő útvonalat. Három nagy teljesítményű kutat fúrtak és helyeztek üzembe. Ezzel, valamint víz- és csatornavezeték-építéssel bővítették a város kommunális hálózatát. Az aszszonyok és lányok díszműáru, kartondobozokat, elektromos kapcsolókat és szigetelőket gyártó műhelyekben kaptak munkát. A felsoroltak egy jól megszervezett város és lakóinak ideálisan működő képét mutatták, holott a mögöttes valóság a már halálra ítélt, utolsó idejüket a siralomházban töltő tízezrek sorstragédiája volt.

A gettóban sok orvos, tudós, egyetemi tanár volt, akik társaik helyzetének javítása érdekében emberfeletti munkát végeztek. A gettó magas ágyszámú kórháza a gyógyszerhiány miatt tehetetlen volt a súlyosabb esetekkel (elsősorban a járványokkal) szemben. A városban 34 tébécés gyermek számára egy szép épületet rendeztek be. Ez is csak látványosság volt a külföldiek részére, akik lefényképezhették a náci gondoskodását a beteg zsidó gyermekekről. Hogy ez valóban propaganda-célokat szolgált, az bizonyítja a legjobban, hogy

egy idő után a gyermekeket bevagonírozták valamelyik keleti haláltábor gázkamrái felé tartó szerelvénybe.

Október hónapban három dán szállítmány érkezett, akiknek nem sikerült Dániából Svédországba szökniük. Novemberben, — mivel a gettó nyilvántartása pontatlan volt, — létszámenőrzés címén a gettó egész lakosságát kihajtották Bohusovice völgyébe. Az egész napos Appellt az öregeknek és gyermekeknek is étlen-szomjan kellett végigszenvedniük. Közülük többen nem éltek túl e tortúrát.

Az 1944-es év igen mozgalmas volt a gettó életében. Tavasszal befejezték a gettó parancsnoka által még az előző évben elrendelt városszépítési akciót. A gettó új elnevezést kapott: *zsidó lakótelep*. A Piac térre zenepavilont építettek és padokat telepítettek. Gyermekpavilon épült a városi parkban és rendbe hoztak több épületet. A krematóriumban urnaligetet létesítettek. A temetőben sírköveket állítottak. A prominensek szállását idehozott bútorokkal rendezték be.

A gettót úgy álcázták, mintha az normális életet élő város volna. Kávéházat és több boltot nyitottak. Kulturális centrumot, ifjúsági házat szerveztek, amelyekben rendezvényeket tartottak. Játzóteret készítettek körhíntával. Ha külföldi küldöttség érkezését várták, a gyermekeknek egész nap hintázniuk kellett. Összeestek az éhségtől és a kimerültségtől. A látogatók nem vették maguknak a fáradságot, hogy alaposan szétnézzenek. A Nemzetközi Vöröskereszt küldöttségeinek látogatásai és a gettóról készített aljas propagandafilmeik (pl. A Führer egy várost adott a zsidóknak) is elősegítették a szörnyű valóság leplezését. Küldöttségek érkezése előtt a meglátogatásra tervezett kerületekben, az utakat, épületeket és körleteket rendbe hozták, úgy mutatták be a „mintagettót”. Fenti filmet narrátora így vezette be: „...elkülönítve és dolgozva — már amennyire ez az alsóbbrendű faj dolgozni képes —, de élnek a német, az osztrák, a cseh zsidók. Lám: a hajuk szála se görbült meg.”

1944 nyarán Theresienstadtba szállításukkal itt ért véget a kálváriája annak a több mint 1100 magyar állampolgárságú zsidónak, akik 1939-ben az ország megszállásakor Csehországban tartózkodtak. Döntő többségük szerencsésen túlélte a több mint 5 évig tartó szörnyű megpróbáltatást.

Ebben az évben több mint 25 ezer főt deportáltak Birkenaubá, közülük mintegy 7500-at az ún. családi táborban helyeztek el. Hónapok múlva az egész családi tábort elgázosították. Október 28.-ával befejezték a gettó lakóinak deportálását. Decemberben megérkeztek Szeredről az első szlovák szállítmányok, amelyeket továbbiak követtek.

1945 elején a birodalom területéről a gettóba szállították a vegyes házasságúak és vegyes származásúak csoportját, akiket eddig nem deportáltak. Útba indították Svájcba a kijelölt 1200 fős fogolycsoportot, az utazás idejére élelemmel jól ellátva. A Svéd Vöröskereszt a 466 dán foglyot áprilisban (az utolsó pillanatban) autóbuszokkal szállította el a táborból.

A harcok keleten és nyugaton ekkor már a birodalom közelében vagy annak területén folytak, egyre szűkült a fasiszták mozgásterülete. A megszállt országok egymás után szabadultak fel.

Az SS megkezdte a korábbi gaztettek nyomainak eltüntetését. A parancsnok intézkedett az eddig elhamvasztottak urnáinak elszállítására. Ennek alapján a hamvak egy részét a prágai Zsidótemetőbe temették, másik részét az Eger folyóba szórták, a többit a Richard gyár földalatti üzemcsarnokában tüntették el. A tábor anyakönyvét, fogolynévsorokat és más terhelő okmányokat elégették. Hogy az SS tervezte a gettó lakóinak helyi likvidálását, azt a leitmeritzi kapunál felépített, de végül használatba nem vett gázkamra is bizonyítja. Egy ellenálló fogolycsoport felkészült, hogy szükség esetén az épületet és az ott tárolt Ciklon-B-t felrobbantja.

A közelgő front miatt kiűrt koncentrációs táborokból több, vasúton és gyalogosan útnak indított evakuációs fogolyszállítmánynak volt úti célja Theresienstadt. Április 20.-ától sűrűn érkeztek a transzportok ide. Két hét alatt

összesen több mint 13 ezer fő. Az érkező fogolycsoportok mindegyike különböző járványoktól fertőzött, a végkimerülés és az éhhalál küszöbén levő emberekből állt. Közülük nagyon sokan Theresienstadtban veszítették életüket.

Május 5-én az utolsó SS is elhagyta Theresienstadtot. 8-án a szovjet páncélosok (útban Prága felé) áthaladtak a városon, 10-én pedig a Szovjet L'adserg átvette a város feletti ellenőrzést. Az áprilisban ide evakuált KZ foglyokkal együtt 28 ország mintegy 30 ezer állampolgárát szabadították fel. A felszabadulás után meghaltak száma is több ezer. Május 11-e után cseh-, szovjet- és a foglyok között lévő orvosok csoportjai kezdték meg a tifuszbajrány elleni küzdelmet. Karantént vezettek be. A karantén lejárta után, 28-án kezdődött meg az egészséges foglyok hazaszállítása. Az utolsó fogoly augusztusban hagyta el a várost.

A Theresienstadtba áttelepített mintegy 140 ezer fogolyból, az 1942. január 9-én indított első szállítmánytól az 1944. október 28.-ai utolsóig 63 szerelvénnyel összesen 88 ezer embert — közöttük több, mint 10 ezer gyermeket — szállítottak a megsemmisítő táborokba. Ebből 25 szerelvénnyel mintegy 44 ezer főt Birkenauba. A gettó lakóinak 63%-át a haláltáborokban gyilkolták meg, közel 24%-a itt halt meg, és csak 12,5%-a, 17 500 fő (köztük mindössze 800 gyermek) érte meg a felszabadulást.

Theresienstadtba deportált és ott felszabadult nagyobb csoportok (kerékített számokkal):

cseh és szlovák	75700 fő, felszabadult 8500 fő;
dán	466 fő, (mind hazaszállították)
holland	4900 fő, felszabadult 1285 fő;
magyar	1150 fő, felszabadult 1138 fő;
német	42100 fő, felszabadult 5200 fő;
osztrák	15250 fő, felszabadult 1300 fő.

Ezekben a számokban nem szerepelnek az április 20.-a után a kiűrtett KZ-kból ide evakuáltak. E riasztó számok és arányok önmagukért beszélnek.

1945. október 26-án Csehszlovák Köztársaság elnöke dekrétumot adott ki Terezin és környékének megújítására. A korábban is szép várváros szebb lett, mint azelőtt, a szörnyű éveket azonban az azóta gondosan ápoltt emlékhelyek sem tudják feledtetni. A korhűen helyreállított Kiserőd, a Gettó Múzeum, a krematórium és a zsidótemető mementóként szolgál az odalátogatókna emberének.

Terezin város lakossága 1946-ban tért vissza korábbi lakóhelyére.

Ami a városban 3 és fél évig működő gettót illeti, azt én egy olyan (nagy létszámú szereplővel és statisztériával előadott) tragédiához hasonlítanám, ahol a szereplők és statiszták tömegei kényszerből teljesítik az általuk gyűlölt rendező és stábjá utasításait. A néhány főből álló és az előadásokat csak nagy ritkán látogató (lásd Nemzetközi Vöröskereszt háromszori látogatása) közönség nem nézett (nem mert, nem tudott vagy nem is akart) a színpalak mögé, ezért nem is láthatta az ott történeteket. A potenciális nézőközönség a Protektorátus lakossága maga is egy, a méreteiben nagyobb és nyilvánosabb drámának volt szereplője, közülük néhányan annak segédrendezői. A nagyközönség (a világ közvéleményének egy része) ismerte, hallott, olvasott az „előadásról” és a „rendezésről”. Az „előadás” végére (1945. május) a szereplők és a statiszták nagy része a valóságban eltűnik, megszűnik létezni, meghal, mert meggyilkolják őket. A rendezőt és stábját taps helyett legjobb esetben bíróság ítéli el. Többen büntetlenül úszták meg.

Tény, hogy az itt történt borzalmak ellenére a *theresienstadt*i gettó feltételei és a foglyok életkörülményei az Európában felállított több száz másik gettóhoz (különösen a lengyelországiakhoz) képest mások voltak.

Ezek a különbségek szerintem:

- nem egy városrész, hanem egy külön város volt maga a gettó;
- a világ közvéleménye tudott róla (pl. nálunk a Pester Lloyd 1944. július 21-ei száma);

- a lakáskörülmények, a higiéné, a külvilággal való kapcsolat jobb volt; kulturális rendezvényeket, iskolai foglalkozásokat lehetett tartani;
- a gettók között nyelvi nehézségek voltak;
- a gettók vallási összetétele (1943 végén a 31%-a, 1945. április 20-án pedig 36%-a nem zsidó volt);
- az a tény, hogy 1945. május 9-éig az európai háború utolsó napjáig fennállott, egyedülivé, példátlaná teszi.

A koncentrációs táborokkal összehasonlítva szintén sok különbség volt:

- a kor szerinti összetételben; a betegek, idősek és gyermekek előzőleg nem lettek kiválogatva, a férfiak és nők szétválasztva;
- a náciaknak való nyílt kiszolgáltatottságban, az őrzés szigorában, kevesebb volt az oda beosztott SS-őr is;
- hogy az emberséges cseh csendőrök is segítették a külvilággal való (illegális) kapcsolatot;
- a külső munkahelyeken dolgozó gettók és a cseh civilek kapcsolatában. A cseh lakosság maga is üldözöttje volt a fasiszmusnak. Szinte nem is volt a Protektorátusban élő intakt cseh család;
- hogy a fogoly-előjárók nem bűnözők voltak (a zsidó bűnözőket a megszállás után a fasiszták a börtönökben likvidálták);
- hogy magas volt a sikeres szökések száma (701 fő);
- hogy létezett legális kapcsolat a külvilággal, ha külön engedéllyel és cenzúrázva is, de volt lehetőség 30 szavas levelezőlap küldésére;
- hogy jobbak voltak az élelmezési, az egészségügyi és higiénés feltételek; nem viseltek rabruhát a gettók;
- hogy a családok együtt maradhattak. Ez ugyanakkor fokozta is szenvedésüket. A szülők látták gyermekeik szenvedését, éhezését, leépülését, netán halálát, és viszont, a gyermekek a szülőket.

Zárszó gyanánt

A hosszas töprengés után elkezdett írásom végéhez értem. Befejeztem. Talán sikerült az első oldalakon megfogalmazott szándéknak eleget tennem. Talán sikerült bemutatni azt a 60 évvel ezelőtti időszakot, azt a közeget, amelyben a magyar zsidóság és családom élt, és amiben mártíromságuk bekövetkezett.

A felszabadulás óta többször megfordultam azokon a helyeken, ahol fogoly voltam vagy dolgoztam. Kellett, szükség volt rá. Az akkori történések, események felelevenítése, helyszíni egyeztetése fontos ellenőrzése volt visszaemlékezésem valós tartalmának. Az emlékezés nem csalhatatlan. Jóindulatból megszépíthető, rosszindulatból pedig eltorzítható a régen volt valóság. Sok korábbi hely, esemény, személy képe az eltelt több mint fél évszázad ellenére is tisztán megmaradt, míg későbbi történések, emlékek feledésbe merültek. Ilyen hosszú idő távlatából így sem volt könnyű az események, történések kronológizálása, rögzítése. A korhú dokumentumok birtokában és segítségével tudtam írásomat hitelessé tenni, főleg ami a gettó, a gyűjtőtábor, valamint az általam is megismert néhány KZ történetét, belső életét illeti.

Néhány éve e témával foglalkozó német történészpárosnak mondtam először, hogy bár csak 12 éves múltam akkor, azóta is az a meggyőződésem, hogy gettóba zárásunktól, április 16-tól Birkenauig terjedő mintegy 40 nap — sok későbbi drámai eseményen is túltéve — életem legszorongatosabb időszaka volt. Ugyanis teljesen váratlanul, egyik napról a másikra zúdult családunkra és más zsidó családok százezreire ez a normális ember által elképzelhetetlen iszonyat. Addig civilizált emberi és viszonylag rendezett anyagi, kulturális körülmények között éltünk. Ha valami gond volt, a családok tagjai összefogva tudtak megoldást keresni és találni azokra.

Közvetlen létünk és életünk egyszer csak azok részéről lett veszélyeztetve, akik addig velünk egy makroközösségben éltek. Generációk, egész életutak munkájának anyagi eredményei órák, napok alatt váltak semmivé. Megfosztot-

tak bennünket nemcsak az anyagi biztonságot jelentő értékektől, hanem a kulturált emberi élet mindennapos szükségleteit szolgáló feltételektől is. Órák, néhány nap leforgása alatt a szó szoros értelmében kizártak bennünket az emberi közösségből. Emberhez méltatlan színvonalra süllyesztették lakás-, öltözködési és egészségügyi körülményeinket. Lehetetlenné tették a betegek gyógyításának, életben maradásának, sőt az emberi táplálkozásnak a minimális feltételeit is. (A jegyre járó élelmiszerek egy részét a zsidóktól megvonták.) Megszüntették a korábbi évtizedek, generációk alatt megszokott olyan életközeget, mint óvoda, iskola, családi kapcsolatok, barátságok. Addig velünk szimpatizáló vagy csak barátságot színlelő személyek, családok és csoportok váltottak szint, lettek „galambokból” „héjakká”.

Az emberi együttélés legelemibb, évezredek alatt törvénné szilárdult morális szokásait törték össze, tiporták lábbal még tanult, magukat kultúrembereknek tartó személyek is. Meghonosították a lelki kínzást és a határt nem ismerő erőszakot: gyermekek, nők, betegek, öregek durva, nyilvános szidalmazását, verését, kínzását és gyötrését. Olcsó lett a zsidóélet. A hatósági közeg közülünk minden jogi következmény nélkül bárkit lelőhetett. Az egyes családtagok „bűnét” szeretteiken torolták meg. Ingtatlan, ingó értékek elrablása érdekében tömegesen zsarolták a férjet a feleség, a szülőt gyermekének életével, ugyanígy alkalmazva a fizikai erőszakot is. Még aki túlélte, az is nehezen képzelte el azt a szervezett, embertelen, elállatiasodott közeget, amiben tengődnünk kellett, amelyben részünk volt.

Az eltelt 6 évtized nem feledtette bennem azokat a napokat, heteket és hónapokat, eseményeket. Gykeztem időrendben leírni annak az életemből kiragadott időnek a történéseit. Eközben megjelentek szeretteim, barátaim, ismerőseim és gyermekkorom sok-sok kedves arca, — de a gyilkosok, a szeretteim gyilkosainak képei és ismertetőjegyei is. Torokszorító volt visszaemlékez-nem egy-egy eseményre, anyu, Évi, nagypapák — általam sokszor látott körülmények közötti — szenvedésére, halálára.

A Zsidó Világkongresszus adatai szerint az európai zsidóság a II. világháború során elszenvedett vesztesége mintegy hatmillió fő. Az 1944-es határok között élt magyar zsidóság vesztesége pedig (Kamenyec-Podolszk, a munkaszolgálat, Bor, a Budapestről útnak indított halálmenetek, a gettók és a deportálás áldozatait figyelembe véve) meghaladja a hatszázezer főt.

Az új korosztályok tisztánlátását is elő kívántam segíteni, hogy a vészkorokat és előzményeit a magyar történelem részeként tanulják, értsék és részének is tartsák. Mert a zsidó vallású ártatlan magyar állampolgárok meggyilkolásának előkészítése és végrehajtása szintén része a magyar történelemnek. Letagadhatatlan része. Elpusztított szeretteim és sorstársaik tömegének — és mindazoknak, akiknek még sírhant sem adatott, — jusson hely az utókor, a magyar társadalom emlékezetében! Mert a vészkorokban történeteket elfeledni nem szabad!

Nyíregyháza, 2002. október

VI.

FÜGGELÉK

Önzetlen segítőim jóvoltából összesen több mint hatezer egykori fogoly adatait tartalmazó névjegyzék van birtokomban.

Ezek:

- A zeitzi BRABAG-gyárban dolgozó 803 fogolyáldozaté, közülük 472 fő részletes adata (név, születési hely, év, hó, nap, az elhalálozás ideje és oka, fogolyszám).
- A Frankfurt am Main melletti Mörfelden-Walldorfban volt női KZ 1 700, többségében magyar foglyáé.
- A Bergen-Belsenből 1945. április 6–7-én, 9-én és 10-én útnak indított 3 evakuációs szerelvény összesen több mint 3500 utasáé. Köztük a Bergen-Belsen – Tröbitz közötti úton és *Tröbitzben elhunyt áldozatoké*.

Fentiekén túl — sajnos személyes adatok nélkül — hivatalos okmányaim vannak a mumsdorfi három tömegsírban nyugvó 264 és a Weisenfelsben elhamvasztott 229 fogolyáldozatról.

Rövidítések, fedőnevek

(A táborokban használt fogalmak, elnevezések)

Abgang	csökkenés, távozó létszám
Akdo	(Arbeitskommando) munkacsapat
Aukdo	(Aussenkommando) külső m.csapat
Ältester	rangidős, előjáró, felelős
Blitzkrieg	villámháború
Block	épület, barakk
BV	(Berufsverbrecher) hivatásos (köztörvényes) bűnöző
FKL	(Frauenkonzentrationslager) női KZ
Häftling	fogoly
HJ	(Hitlerjugend) hitleri ifjúsági szerv.
IG-Farben	német vegyikonzern
IMT	Nemzetközi Katonai Törvényszék
JW	(Jungwolf) hitleri gyermekszervezet
Kdo	(kommando) munkacsapat
Kdo-99	Buchenwaldban szovjet hadifoglyok kivégzésére alakított SS-kötélék (99 volt a kivégzőbarakk telefonszáma)
KF	(Kriegsgefangene) hadifogoly
KL	koncentrációs tábor rövidítése
KZ	koncentrációs tábor fogolyzsargonban
Leichenträger	hullaszállító
LF	(Lagerfeuerwehr) tábori tűzoltóság
Muselmann	(muzulmán) élőhalott, testileg, lelkileg leépült fogoly,
NN	(Nacht und Nebel) „éjszaka és köd”, tulajdonképpen halálra ítélt
NSDAP	Nemzeti Szocialista Német Munkáspárt, a náci párt

RU	(Rückkehrunerwünscht) „visszatérése nem kívánatos”, halálra ítélt
SB	(Sonderbehandlung) különleges kezelés”, halálra ítélt
SK	(Strafkompanie) büntetőalakulat
Skdo	(Sonderkommando) a gázkamrákban és krematóriumokban dolgozók különleges munkacsapata
Sonderappell	rendkívüli sorakozó
Stehzelle	állócella (kb. 60 x 60cm alapterületű „helyiség”, ahova alul kellett bemászni)
T-4 művelet	Tiergarten 4 (a Birodalmi Kancellária címe), ezzel fedték hivatalosan az eutanázia-program végrehajtását
VL	(Vernichtungslager) megsemmisítő- vagy haláltábor
Vorarbeiter	előmunkás, általában civil szakember
Zugang	növekmény, érkező létszám

A KZ-kban a halál eseteit is fedték:

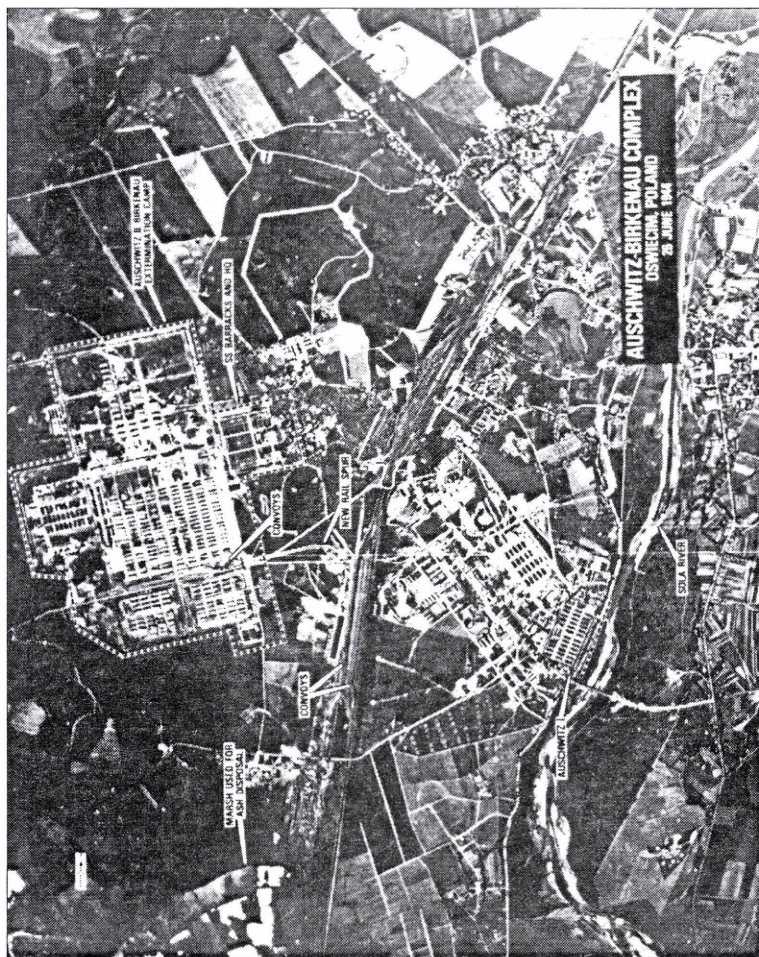
14 f 1	természetes halál
14 f 2	öngyilkosság vagy balesetből eredő halál
14 f 3	szökési kísérlet során lelőttek halála
14 f 4	kivégzettek fedőneve
14 f 13	eutanázia

A könyvben szereplő SS-rendfokozatok

(Csak hozzávetőlegesen azonos a Wehrmacht rendfokozatokkal.)

SS-Rottenführer	tizedes
SS-Unterscharführer	szakaszvezető
SS-Scharführer	őrmester
SS-Oberscharführer	törzsőrmester
SS-Hauptscharführer	főtörzsőrmester
SS-Sturmscharführer	alhadnagy
SS-Untersturmführer	hadnagy
SS-Obersturmführer	főhadnagy
SS-Hauptsturmführer	százados
SS-Sturmbannführer	őrnagy
SS-Obersturmbannführer	alezredes
SS-Standartenführer	ezredes
SS-Oberführer	ezredes és tábornok közötti rang

AUSCHWITZ I. ÉS AUSCHWITZ II.-BIRKENAU LÉGIFOTÓIN A MÉRETEK JÓL ÉRZÉKELHETŐK

Geöffnet

Konzentrationslager Auschwitz

eigene Anordnungen sind beim Schreiben
mehr als Höflichkeit zu beachten

1. Jede Schreihülfe darf im Monat zwei
Briefe oder zwei Karten von seinen Ange-
hörigen empfangen und an sie absenden.
Briefe an die Häftlinge müssen lesbar mit
feiner Ausstattung und in deutscher Sprache ge-
schrieben sein. Gestattet sind nur Briefe, deren
normale Größe Briefumschläge ungeöffnet
einem Briefe dürfte Nr. 5 Briefmarken 6 Pf Pf
der Deutschen Reichspost beigefügt werden.
Alles andere ist verboten und unterliegt der
Beschlagnahme. Nicht zulässig sind Post-
karten nicht verbrieflicht Briefe

2. Geldsendungen sind zulässig, jedoch können
wegen sanitärer Gründe nur in geringen
Betrag Geld oder Postwertzeichen in
Ausgabe, bestehend aus höchstens
zwei Marken, abgegeben ist. Bei unzulässigen Ab-
schriften stellt die Post an die Absender Strafen
oder wird abgeschickt.

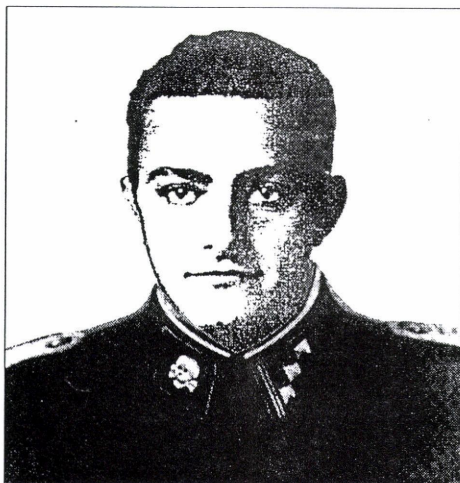
3. Zeichnungen sind gestattet, jedoch aber nur
durch die Postverwaltung d. L. Auschwitz
empfangen werden
4. Um Häftlinge Lebensmittel
empfangen, Verurteilungen und Medicin
Auszug jedoch auch gestattet

5. Gesuche an die Lagerleitung zwecks Ent-
lassung aus der Schutzhaft sind
1. Sprecherlaubnis und Besuche von Häftlingen
im Lager sind grundsätzlich nicht gestattet

Der Lagerkommandant

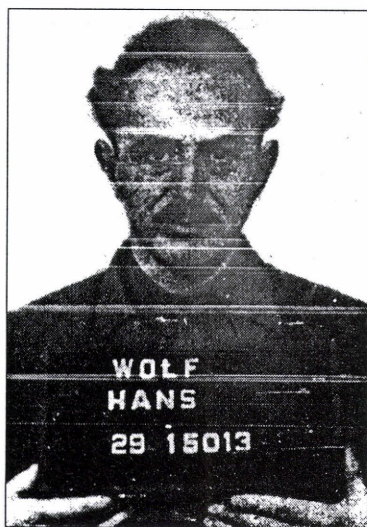

DR. SIEGFRIED SEIDL (1911–1946) SS-HAUPTSTURMFÜHRER

A birodalomban és magyarországon tíz- és tízezer üldözött élet-halál ura

AZ AUSSENKOMMANDÓ "WILLE" LAGERÄLTESTERE

A WEISSENFELSI FŐPOLGÁRMESTERI HIVATAL ÉRTESÍTÉSE AZ OTTANI TEMETŐBEN GLEINA-TRÖGLITZ-REHMSDORF LÁGERBŐL ELTEMETETT 229 OROSZ ÉS MAGYAR FOGOLY ÁLDOZATRÓL

STADT WEISSENFELS

Die Oberbürgermeisterin

Stadtverwaltung Weissenfels - PF 1251 u. 1261 - 06652 Weissenfels

Herrn
Kovács László

Amt . Fachbereich II
Abteilung Ordnung und Sicherheit
Gebäude Saalstr. 5
06667 Weissenfels
Zuständig: Frau Meißner
Durchwahl: 03443 / 370-360
Fax: 03443 / 370-368
e-Mail: stad@weissenfels@t-online.de
Internet: http://www.weissenfels.de

Ihre Nachricht vom 12.11.1999 Ihr Zeichen Unser Zeichen OA-Mei/So Datum 1999-11-29

D:\Daten\Wor07\Standesamt\Kovács.doc

Sehr geehrter Herr Kovács,

Auf Grund Ihres Schreibens vom 12.11.1999 habe ich mich mit dem Leiter des Friedhofs der Stadt Weissenfels in Verbindung gesetzt.

Von diesem wurde mir mitgeteilt, dass bekannt ist, dass auf dem Weissenfelser Friedhof 229 russische und ungarische Opfer beigesetzt wurden.

Bekannt ist zudem, dass diese aus dem Lager Gleina-Tröglitz-Rehmsdorf kamen, welches ein Außenlager des KZ Buchenwaldes war.

Leider liegen uns jedoch weitere Daten, d.h. Namen, Geburts- und Sterbedaten nicht vor.

Es tut mir leid, Ihnen keine andere Auskunft geben zu können.

Mit freundlichen Grüßen

Im Auftrag

Meißner
Stadtamtsrätin

Hausnummer:
Rathaus
Markt 1
06667 Weissenfels

Geschäftsstelle:
Markt 1, Marktstr. 1a
Leinold-Koll-Strasse 14
06667 Weissenfels

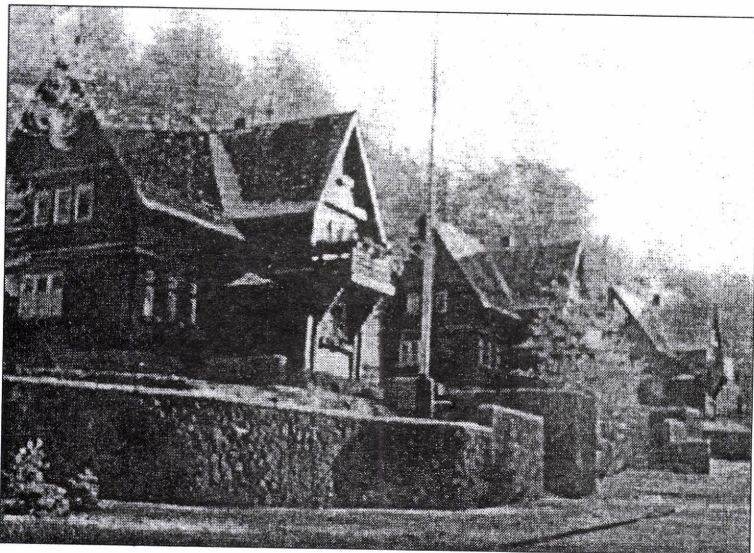
Postanschrift:
Stadtverwaltung Weissenfels
PF 1251 und 1261
06652 Weissenfels

Bankverbindung:
Kreissparkasse Weissenfels
B.L.Z. 800 540 00
Kto. 350 006 840 1

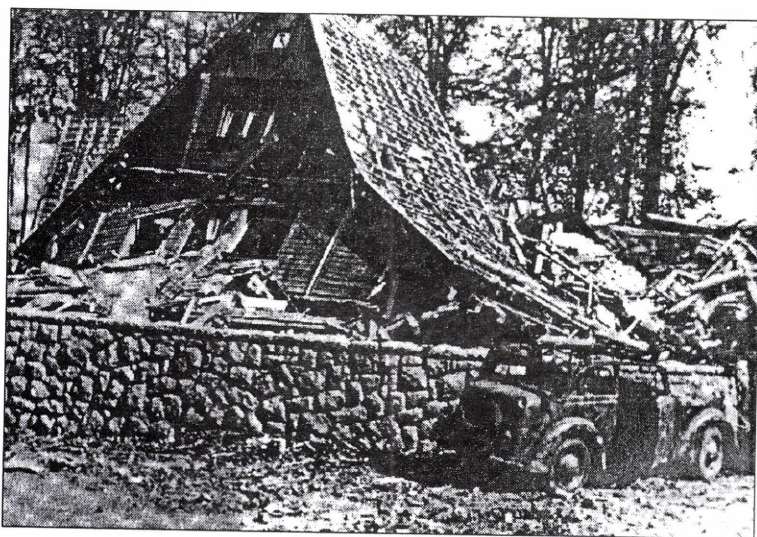
Sprechzeiten:
Dienstag
14.00-17.30 Uhr

Dienstag
9.00 - 12.00 Uhr
Dienstag
13.00 - 15.30 Uhr

A KOCH-VILLA TEJES POMPÁJÁBAN...

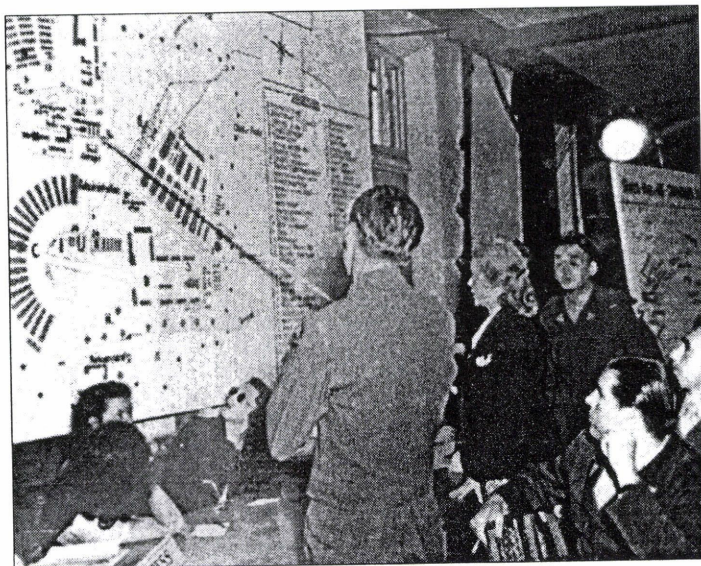
... ÉS A LÉGITÁMADÁS UTÁN

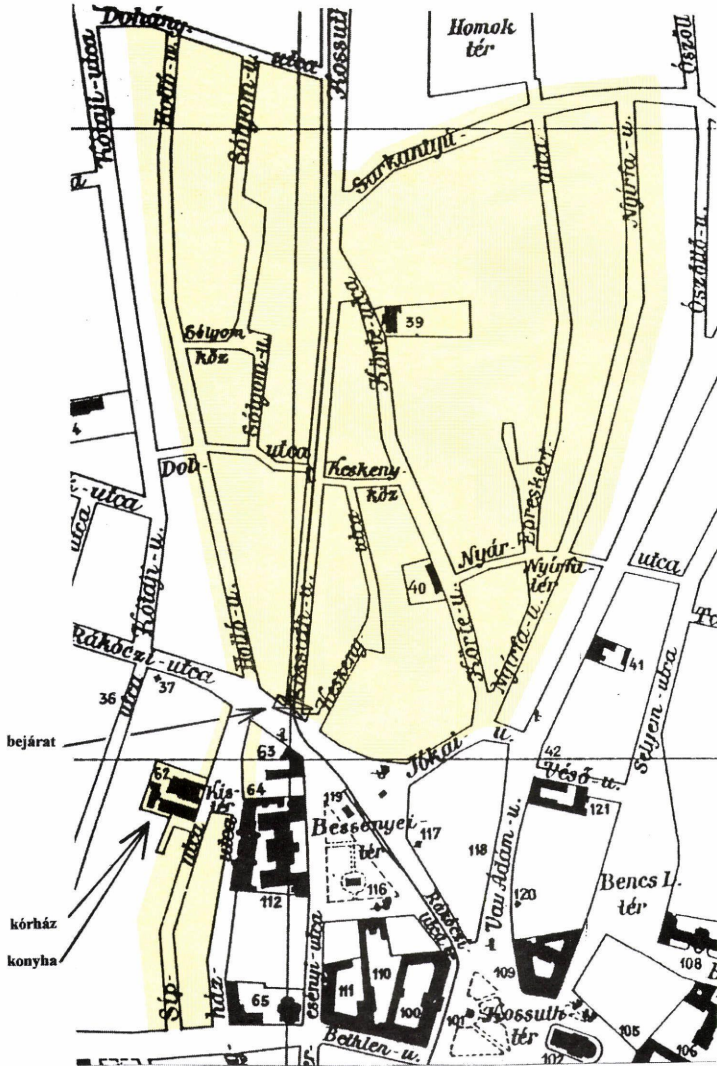
W. BARKLEY AMERIKAI SZENÁTOR A BUCHENWALDI KREMATÓRIUM UDVARÁN

ILSE KOCH A BÍRÓSÁG ELŐTT

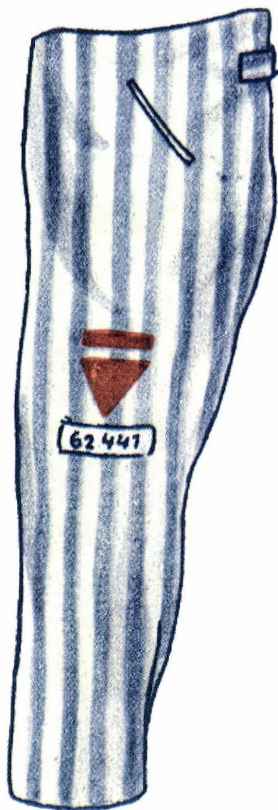
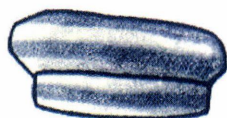
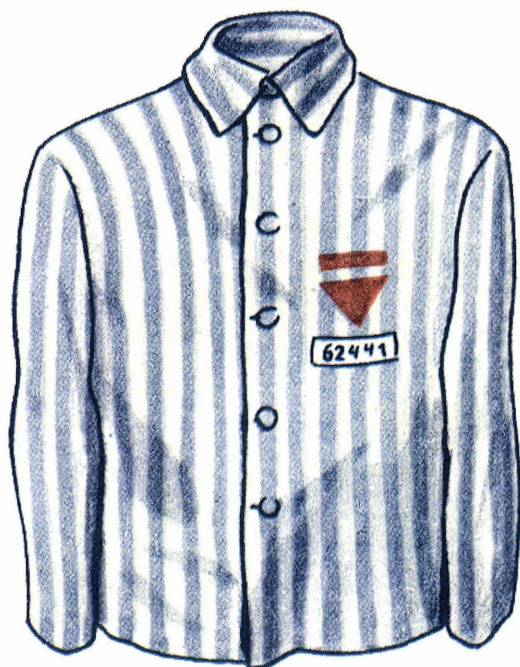
NYÍREGYHÁZI RÉSZLET

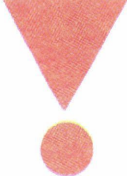

A sárga szín a gettó területe

(Az 1935-ben készült várostérképen az utcák, terek neve így, kötőjellel van írva)

A KZ FOGLYOK ÖLTÖZETE

A KZ FOGLYÓK ISMERTETŐ JELEI

<p>politikai</p> <p>42730</p>	<p>visszaeső- politikai</p> <p>36560</p>	<p>1939 őszi akcióban elfo- gott fogoly</p> <p>49216</p> 	<p>zsidó politikai</p> <p>57821</p>
<p>emigráns</p> 	<p>Jehova-tanúi</p> 	<p>köztörvényes</p> 	<p>köztörvényes</p>
<p>orosz politikai</p> 	<p>francia politikai</p> 	<p>büntető- osztág</p> 	<p>szökevény</p>

A foglyok nemzetük német betűjelét viselték a háromszögre nyomtatva
(pl.: I = olasz; N = holland; P = lengyel; T = cseh, stb.)

A BLINDGÄNGER KOMMANDO

(Az álló sorban jobbról az ötödik a szerző)

HAMVASZTÁSI MEGRENDELŐ ALTENBURGBA

1945. FEBRUÁR

Waffen ff
Kdtr. K. I. Buchenwald
Arbeitslager Rehmsdorf

REHMSDORF, 26.2.1945. 19

Genehmigung zur Einäscherung

Nach dem Reichsgesetz über die Feuerbestattung vom 15. Mai 1934 erteile ich mit Ermächtigung des Amtsgruppenchefs D. des H-Wirtschafts-Verwaltungshauptamtes hierdurch die Genehmigung zur Feuerbestattung des am 24.2.1945 194 zu Rehmsdorf (Kreis Zehl) verstorbenen Häftling (Jude) Scheinholz Machel geboren am 8.5.1902 in Lodz (Polen).

Auf die Aufbewahrung der Asche des verstorbenen Häftlings wird kein Wert gelegt.

Der Kommandoführer:

H-Obersturmführer

VERZEICHNIS der Leichen verstorbener Häftlinge,
die am 27. Februar 1945, zwecks Einäscherung, vom
Lager REHMSDORF nach ALTENBURG überführt wurden.

1.	Nr. 37564	✓ Herz Milan	geb. 31.1.1893
2.	56274	✓ Einhorn Jakob	8.6.1902
3.	56747	✓ Lichtenstein Bence	27.12.1903
	83046	✓ Frankenstein Fritz	28.2.1898
5.	82271	✓ Scheinholz Machel	8.5.1902
6.	53239	✓ Ornstein Oskar	28.10.894
7.	52720	✓ Lazar Jenő	12.6.1897
8.	83282	✓ Zubovics Wulf	11.7.1913
9.	26718	✓ Klein Andor	13.6.1902
10.	82724	✓ Fil David	5.11.1908
11.	82827	✓ Bawicz Schoma	27.12.1908
12.	56292	✓ Schwartz Ignacz	7.7. 1900
13.	66458	✓ Gutfreund Kornel	1.2. 1892

Für die Richtigkeit:

Der S.D.G.

SS-Rottenführer

HAMVASZTÁSI MEGRENDELŐ ALTENBURGBA

1945. MÁRCIUS

Waffen ff
Kdtr. K.L. Buchenwald
Arbeitslager Rehmsdorf

REHMSDORF, 5.3.1945. 194

Genehmigung zur Einäscherung

Nach dem Reichsgesetz über die Feuerbestattung vom 15. Mai 1934 erteile ich mit Ermächtigung des Amtsgruppenchefs D. des H.-Wirtschafts-Verwaltungshauptamtes hierdurch die Genehmigung zur Feuerbestattung des am 4.3.1945 194 zu Rehmsdorf (Kreuz Zeit) verstorbenen Häftling (Jude) Lewin Max geboren am 31.10.1907 in Riga (Lettl.) Auf die Aufbewahrung der Asche des verstorbenen Häftlinges wird kein Wert gelegt.

Der Kommandoführer:

H.-Offensturmführer *[Signature]*

VERZEICHNIS der Leichen verstorbenen Häftlinge, die am 6. März 1945, zwecks Einäscherung, vom Lager REHMSDORF nach ALTENBURG überführt wurden

1.)	Nr. 25576	✓Laitai Lasarus Walter	13. 2.1891
2.)	119502	✓Guttman Adolf	18. 9.1891
3.)	56474	✓Katz Pinkas	1.11.1909
4.)	82108	✓Flaks Ben	1. 6.1916
5.)	56742	✓Simovics Josef	2. 9.1906
6.)	82098	✓Grünberg Abraham	16. 4.1911
	42941	✓Barkus (Bartos) Geza	8. 8.1901
8.)	82006	✓Guttman Berthold	20. 6.1924
9.)	82490	✓Cohn Heins	26. 9.1922
10.)	57719	✓Markovits Benö	5. 8.1912
11.)	83286	✓Barin Jakob	16. 8.1912
12.)	82684	✓Lewin Max	31.10.1907
13.)	57757	✓Vadasz Marton	1. 6.1893
14.)	56344	✓Katz Aron	5. 8.1910
15.)	57083	✓Tuvel Israel	2. 9.1508
16.)	65048	✓Erdös Iare	28. 1.1894
17.)	82703	✓Drucker Felix	22. 4.1898
18.)	82567	✓Minkov Peisach	14. 6.1516
19.)	82923	✓Blindreich Albert	21.11.1907
20.)	119555	✓Mann Sander	16.11.1897
21.)	83106	✓Kagan Schloma	1. 1.1908

Für die Richtigkeit:

Der S. D. G.

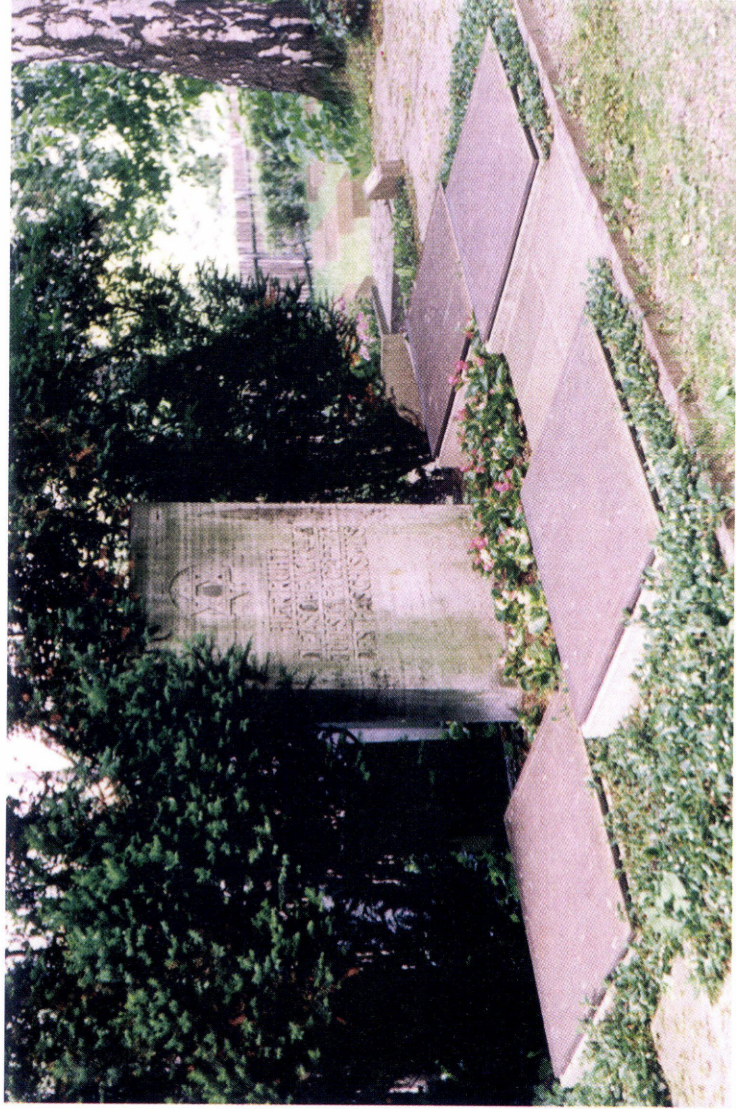
[Signature]

SS-Notenführer
[Signature]

EMLÉKKŐ REHMSDORFBAN A TÁBORNÁL

ELHAMVASZTOTT TÁRSAINK SÍREMLÉKE A GERAI TEMETŐBEN

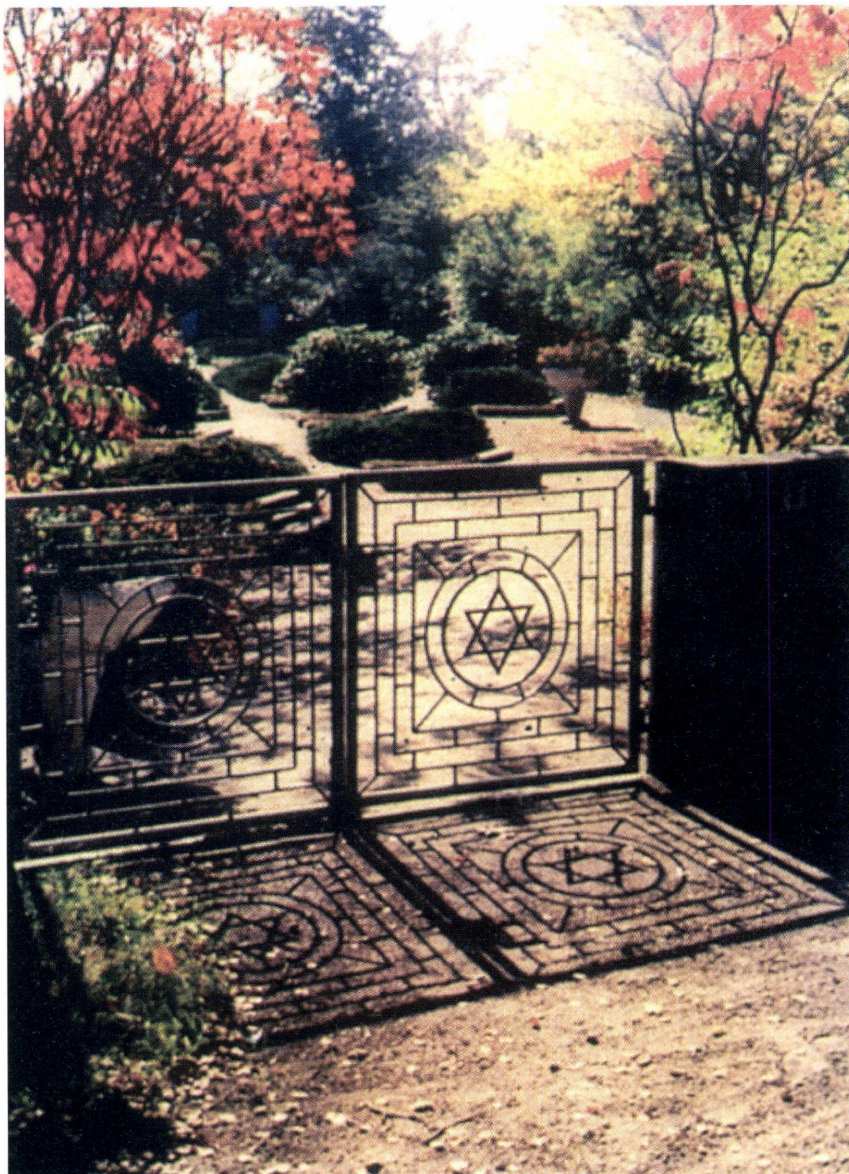

(A négy fekvő bronzablán 446 áldozat neve olvasható)

A REITZENHAINI VÉRFÜRDŐ ÁLDOZATAINAK EGYIK EMLÉKKÖVE

A TRÖBITZI ZSIDÓTEMETŐ BEJÁRATA

A TRÖBITZI ZSIDÓTEMETŐ EMLÉKFALA

EMLÉKMŰ SCHIPKAU MELLETT

Az 1945. április 17–18–19. és 20-án meggyilkolt 51 zsidó (köztük 13 magyar) mártír tömegsírja fölé 2003. április 25-én (!) emelt emlékmű. Itt nyugszik a szerző nagyapja is.

AZ EMLÉKMŰ BAL OLDALÁN LÉVŐ BRONZTÁBLA

17. APRIL 1945

Altarae Aron	14.01.1892	Jugoslawien
Altmann Márton	22.11.1918	Ungarn
Cahn Ruth	13.09.1940	staatenlos
de Leeuw Abraham	08.02.1911	Holland
Gersons-van Emden Frieda	14.05.1896	Holland
Gosschalk-van Esso VROUTJE	11.06.1895	Holland
Hillesum Jacob	27.01.1916	Holland
Holles György	-----	Ungarn
Melkman-Roselaar Aultje	22.12.1907	Holland
Reichmann-Zanderer Zlata	08.07.1892	Montenegro
Ritter Aurél	03.05.1878	Ungarn
Schneider Márton	-----	Ungarn
Siklós-Seligmann Irén	11.05.1897	Ungarn

18. APRIL 1945

Albala Sigurd	29.10.1942	Griechenland
Beelitzer-Knopf Giesela	23.12.1900	staatenlos
Grossmann Imre	-----	Ungarn
Hirsch Benzion	27.03.1913	Paraguay
Jacobson Joseph	20.09.1923	Holland
Messias Benjamin	26.06.1903	Holland
Roodvoldt-Groen Clara	14.06.1882	Holland
Sack-Schneider Anna	01.12.1887	Griechenland
Schächter Josef	29.11.1894	Holland
Schätzer Renate	27.12.1921	staatenlos
van Esso-van Esso Sientje	24.11.1884	Holland

AZ EMLÉKMŰ JOBB OLDALÁN LÉVŐ BRONZTÁBLA

19. APRIL 1945		
Aron Dr. Siegfried	11.01.1887	staatenlos
Asher Leon	15.03.1906	Jugoslawien
Asher Ruben	-----	Jugoslawien
Asscher Louis	03.09.1885	Holland
Berkovits Panka	-----	Ungarn
Cahn-Behr Adele	28.05.1911	staatenlos
Civatowski Louis	01.01.1898	staatenlos
Galambos Gizella	-----	Ungarn
Gans-Chits C.	02.10.1911	Holland
Goldstein Walter	25.12.1891	staatenlos
Grósz Lázárné	1876	Ungarn
Kary Herbert	07.10.1899	staatenlos
Klajnbaum Fiszel	29.03.1878	Polen
Kovács Mózes	07.05.1879	Ungarn
Levi Cesar	03.06.1909	Jugoslawien
Levie-Katz Sibylle	06.07.1888	Holland
Lion-Strassburger B.	10.12.1896	staatenlos
Probstein-Vis Elisabeth	11.09.1894	Holland
Rosenfeld Béla	-----	Ungarn
Ruben Meier	1928	Jugoslawien
Ulldorfer Hermann	-----	Ungarn
van Esso Hartog	01.05.1892	Holland
Weisz Sándor	-----	Ungarn
20. APRIL 1945		
Grünebaum-Schidwigowski Ilse	01.06.1905	staatenlos
Hartogh-Aa Therese	04.10.1899	Holland
Hartz Abraham	26.11.1898	Holland
Katz Else	20.09.1887	staatenlos

A Kovács nevű áldozat a szerző nagyapja.

(A szerző ígéretet kapott, hogy az elírt utónevet és születési dátumot kijavítják)

Tartalom

I. A történések elé	7
II. Magyarországon	11
Az előzmények	11
A végkifejlet kezdete	15
Apámról	24
A megszállás után	31
Bekövetkezett... ..	35
A nyíregyházi gettóban	39
A simapusztai gyűjtőtáborban	67
Irány Auschwitz II-Birkenau	76
Tévedések és néhány megjegyzés	83
III. Az országhatáron kívül	89
Birkenauban	89
Buchenwaldban	106
A BRABAG zeitzi KZ-ja	123
Gleinában	126
Tröglitzben	141
Rehmsdorfbán	171
A halálmenet; felszabadulás Theresienstadtban	186
IV. Családunk mártírjai	205

V. A gépezet	229
A táborokról	233
Auschwitz	235
Buchenwald	243
Theresienstadt	263
Zárszó gyanánt	276
VI. FÜGGELÉK	279
Rövidítések, fedőnevek	280
A könyvben szereplő SS-rendfokozatok	282

